Orosz István

DOKUMENTUMTÖRTÉNET

A 174891

A könyv megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
– Magyar Könyv Alapítvány támogatta.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

A szöveg alapjául szolgáló kézirat megszületését
a XX–XXI. Század Intézet támogatta.

© Orosz István, 2004

HATODIK SÍP ALAPÍTVÁNY
ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Nemeskéry Artúr
Borítóterv Zátonyi Tibor
Tördelés Krauter Tamás

Készült a Kánai nyomdában
Felelős vezető Kánai József

ISBN 963 9494 42 9

A 174891

Orosz István

DOKUMENTUMTÖRTÉNET

HATODIK SÍP ALAPÍTVÁNY
ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ
Budapest, 2004

Tartalom

I. Az örökül kapott szociáldemokrata–kisgazda hagyomány

Tisztességes, nyolc órai munkáért, tisztességes bért! 9
Fényes szellők? 17
„A nagy utazás" 22
Belső emigráció Dunabogdányban 38
A nagy utazás 50
Hókunyhó, Angol Figyelő és Béres-cseppek a BM és a rák ellen 56

II. Civil szellem

Külső emigráció: Welcome to Britain 65
A Dunától a Temzéig – és vissza (1) 73
A Dunától a Temzéig – és vissza (2) 90
A Dunától a Temzéig – és vissza (3) 107

III. Demokratikus ellenzék vagy pártonkívüli, reformszocialista ellenzék?

A Napló 116
A marxista hagyomány hegemóniája 120
Az új evolucionizmus 124
A reformszocialista ellenzék társadalomképe 127
A polgárjogi indíttatás 133
A klasszikus liberalizmus hiánya 137

IV. A társadalmi tőke és a gyanakvás kultúrája

A társadalmi tőke 145
A gyanakvás kultúrája 162
Hajnali történet 164
Macska-egér játék 185

V. Epilógus helyett: a Magyar Liberális Pártról

I.

Az örökül kapott szociáldemokrata–kisgazda hagyomány

Tisztességes, nyolc órai munkáért, tisztességes bért!

Családunkban nem volt tabu '56 és mi nem éreztük birtokban magunkat. Ellenkezőleg, annyira birtokon kívül voltunk, amennyire csak lehetett. Pestlőrincen laktunk, szoba-konyhás lakásban albérlőként, víz az udvaron – télen sokszor befagyott a csap, WC a folyosón vödörrel öblíthető –, sparherdfűtés, később lett egy vaskályha is. Huszonhárom éves koromban – amikor egyetemistaként kiköltöztem leendő feleségemhez Pécelre – kerültem először fürdőszobás lakásba.

Apám Nagykőrösről jött föl Pestre 1939-ben és kapott állást lakatosként a Hoffer-gyárban. Több mint 35 évet dolgozott a gyárban, amelyet 1949 után Vörös Csillag Traktorgyárnak kereszteltek. Tízpercnyi járásra laktunk a gyártól, utcánk végén a lőrinci Hengerműi árasztotta az égett vasreszelék szagát, egész nap csattogtak, puffogtak a hengerelt lemezek. Kertvárosban éltünk mindazonáltal, igaz, házunk kis kertjének használati joga kizárólag a főbérlőt illette. Viszont, a fahulladékból és kátránypapírból összetákolt sufnink előtti négyzetméternyi területen, közvetlenül a pöcegödör mellett – csatorna persze nem volt – tarthattunk egy-két csirkét, sőt, karácsony előtt néha libát is. Ezeket a jószágokat Nagykőrösről kaptuk, anyám szüleitől, amíg nagyapám, Bene Ferenc élt és néha meglátogatott bennünket. Általában szekérrel jött föl; Pestlőrinc Budapest Nagykőrös felé eső végén fekszik, így nem kellett átszekereznie a városon, ha jókor hajnalban indult, délutánra már megérkezett hozzánk.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 4.

Anyai nagyszüleim az Alszög utolsó utcájában laktak hagyományos, hosszú, vályogtéglás parasztházban, szépszoba cserépkályhával, csak a leghidegebb napokon fűtötték, konyha, spájz, nyári konyha búboskemencével – nagyanyám egy ideig maga sütötte itt a kenyeret és a maradék tésztából lángost is, imádtam –, padlásfeljárat, istálló, kamra. Az udvaron a trágyadomb mellett budi, góré, pince, gémeskút, óriási eperfa, hátul disznóól, fészer. A Tetétleni utca után közvetlenül már a nádas következett, a gépállomás, a víztorony meg a földek. Nagyapámnak a legjobb időkben 12 hold földje volt, ebből két-három hold igazi jó minőségű feketeföld, ahol búzát termeszthetett, aztán egy kukoricás, a kukoricasorok között krumplival, dinnyével, végül pedig a szőlő kunyhóval és néhány gyümölcsfával. Két ló, egy tehén, egy-két disznó, csirkék, kacsák, két szekér – az egyik sulderes-kocsi, ünnepnapokra, templomba járni, nagyapám presbiter volt a Református Nagytemplomban –, eke, borona, meg ami még kell a földekre. Épp annyi, hogy tisztességgel ellássa a családot, s jó termés esetén még valami, hogy esetleg bővíthesse a terménykört vagy némi tartalékot halmozzon föl. Nagyanyámmal, Eszterrel, ketten dolgoztak a földeken, betakarításkor fölfogadtak egy pár napszámost, gépek egyáltalán nem álltak rendelkezésre. Nagyapám megbecsült tagja volt az alszögi egyletnek: új termesztési módszerekkel próbálkozott, vállalkozószellemű kisgazda, akinek lába alól az 1949 utáni téeszesítés szó szerint kihúzta a talajt.

Nem sokkal Nagy Imréék kivégzése után, 1958 augusztusában, 58 éves korában halt meg, orvosi műhiba következtében. Épp azért, nehogy esetleg ilyesmi történjen, valamiképpen sikerült elintézni, hogy a prosztata-műtétre Pesten, a Klinikákon kerüljön sor. A műtét nagyszerűen sikerült is, csak utána lábadozás közben nagyapám tüdőgyulladást kapott, mert a nővérek rányitották az ablakot a fekvő betegre, s az egyik hajnalban tüdővérzésben meghalt. Az oxigénpalackkal már későn értek az ágyához.

Nyolc éves voltam, emlékszem, aznap anyám vígasztalhatatlanul összetörve jött haza a kórházból. Egész életében sokat betegeskedett, nyolcórás rendes állást elvállalni nem tudott, némi rendszertelen bedolgozási munkákkal próbálta kiegészíteni apám igen alacsony gépésztechnikus fizetését. (Aki az ötvenes években elvégezte a dolgozók technikumát, így lett lakatosból gépésztechnikus.) Anyám egyetlen igazi támasza nagyapám volt tehát, halálával nem csak az apját, az egész nagykőrösi világot elveszítette, elveszítettük. Nekem jószerivel már csak a történetek maradtak Bene Ferencről, az értelmes, jókedélyű, vállalkozó szellemű, tanulékony, kemény kétkezi munkából

háromfős családját szerény körülmények között eltartó parasztemberről – anyám egyetlen gyerek volt –, amelyeket nagyanyám, anyám és a rokonok, ismerősök meséltek nagy kedvvel nyaranta, amikor az iskolai szünet egy-két hónapját Nagykőrösön töltöttem.

De apám is, aki a Fölszögről, Nagykőrös iparosnegyedéből származott – apai nagyapám szabómester volt, 1954-ben meghalt, alig maradtak közvetlen emlékeim róla, bár a temetésén ott voltam – igen nagyra becsülte apósát. Elsősorban természetes intelligenciájáért és fáradhatatlan munkakedvéért, no meg humoráért. Nyilván azt is tisztelte, szerette benne, ami saját apjából hiányzott. Idősb Orosz Imrének ugyanis ötgyermekes családot kellett eltartania – három lány még korábbi házasságából származott –, apám öccse, Imre, eltűnt a háborúban. És bizony a szabómesteri jövedelem erre kevésnek bizonyult. Nagyanyám fél szemére vak volt – még csecsemőkorában a bába szúrta ki a szemét biztosítótűvel vigyázatlanságból –, öt gyerek gondozása, ellátása épp elég munkát adott neki, amellett, hogy persze besegített, ahogy tudott férje szabóműhelyébe. Bérelt lakásból bérelt lakásba költöztek a Fölszögön, s apámat rögtön lakatosinasnak adták, amint kijárta az elemit, míg a lányok mehettek polgáriba. Gyermekkorában apám sokat éhezett, s emiatt később keserű szemrehányásokkal illette anyját, aki néha szintén meglátogatott bennünket Pestlőrincen. Elsősorban azt nehezményezte, hogy apjának mindig ott állt az üveg bor az asztalon, miközben ők, a gyerekek, éheztek. Olyan kis darab szalonnát vihetett például otthonról magával a Pozsár-lakatosműhelybe – mesélte nekem számtalanszor –, hogy amikor ebédszünetben az idősebb segédekhez hasonlóan ő is a lópatkoláshoz használt fölforrósított fogó pofái között akarta megsütni azt, olyan kicsire zsugorodott a szalonnadarab, hogy alig maradt két-három harapásravaló. Ezzel kellett jóllaknia, a segédek gúnyos kacarászásától kísérve. A szegénységnek ez a megalázó élménye igen mélyen megült benne.

Ehhez képest Bene Ferencék szerény életmódja, ahol legalább mindig volt mit enni, sőt, néha még komolyabb lakomákat is lehetett tartani, főként névnapokon, apámnak irigylésre méltó állapotnak tűnt, s annak bizonyítékát látta benne, hogy tisztességes, kemény munkával igenis lehetséges tisztes életmódot kialakítani. Ennek a református/protestáns, kisparaszti hagyománynak a munkaetikáját erősítette meg benne azután véglegesen, amikor nem sokkal azután, hogy Pesten a Hoffer-gyárban dolgozni kezdett, az idősebb szakik unszolására belépett a szociáldemokrata irányítású szakszervezetbe. Néhány hét múlva azonban egyik reggel megkapta a felmondólevelét, a gyár

valamilyen átszervezés miatt meg akart szabadulni bizonyos számú munkástól, s természetszerűleg először a legfiatalabbak kerültek sorra, apám 18 éves volt. Nem szólt senkinek, lehorgasztott fejjel ment az öltözőbe zuhanyozni. Kisvártatva megjelent az egyik szaki és jól lehordta apámat: *mit képzel, hogy őt, egy szervezett munkást csak úgy el lehet bocsájtani?! Hát miért nem szól? A szakszervezet meg fogja védeni. Azonnal vegye vissza a munkaruhát és nyomás a munkapadhoz!* És így is történt. Nem lett elbocsájtás, a szakszervezet valóban megvédte, azokat viszont, akik nem voltak szakszervezeti tagok, a gyár elküldte. Ezután apám hamarosan belépett a Szociáldemokrata Pártba, járt a kispesti Munkásotthonba, ahol megtanult például sakkozni és hallgatta az elméleti szemináriumokat a munkásmozgalomról, például Braun Somától és másoktól. Megtalálta a saját kultúráját, hamarosan esztergályos lett, kékgalléros munkásarisztokrata, a tisztességes, nyolc órai munkáért, tisztességes bért elv öntudatos híve és követelője. Első fizetéséből tudott magának venni egy rendes, jó anyagból készült télikabátot – egy szabómester fiának micsoda elégtétel! –, amit aztán legalább húsz évig hordott, mert nem tellett újabbra.

Hiszen közbejött a világháború, ami – sok minden más mellett – a tisztességes, nyolc órai munkáért, tisztességes bért elv érvényesülését is megakasztotta Magyarországon csaknem egy fél évszázadra. Apámat 1941-ben sorozták be Győrbe, utász és távírós kiképzést kapott, és olyan szerencséje volt, hogy semmilyen harci cselekményben nem kellett résztvennie. Századparancsnokuk ugyanis – Frici, akinek a vezetéknevére sajnos nem emlékszem – mindig előre értesült a várható frontra vezénylésről és ilyenkor többnapos terepgyakorlatra vitte a századot, lehetőleg minél távolabb a laktanyától. Így állandóan lekésték a frontra induló vonatokat. Katonái – mondanom sem kell – rajongtak érte. Csak amikor a front már elérte Magyarországot, akkor vettek részt a visszavonulásban egészen az osztrák határig, ahol Frici szélnek eresztette a katonákat. Akadt, aki továbbment nyugati irányban, de a többség visszafordult és orosz fogságba esett. Ez történt apámmal is 1944–45 fordulóján, s végül egy aknaszlatinai fogolytáborban kötött ki, ahol a jeges februárban a behavazott földön aludtak a szabadban, s itt apám egy életre szóló reumás derékfájást szerzett be magának, amit sokszor fölemlegetett a ruszkiknak.

Frici, apám történeteiben legendás alakká növekedett – a háború után apám többször próbálta megtalálni, de nem sikerült –, a passzív ellenállás hősévé, aki megmentette katonáit a gyilkolástól és a haláltól is. Mégpedig komoly kockázatok árán. Az egyik történet például arról szólt, hogy a '44 telén végrehajtott visszavonulás során, amikor Frici egy dunántúli faluban szállásolta el a századot és ezügyben a helybéli nyilas bíróval kellett tárgyalnia, olyan szóváltás kerekedett, hogy Frici az egész század előtt pofonvágta a nyilas bírót. (A szóváltás okára csak homályosan emlékszem, valószínűleg arról lehetett szó, hogy a nyilas nehezményezte Frici visszavonulási taktikáját, számonkérte, hogy miért nem száll szembe az ellenséggel.) A nyilasokról anyámtól is csak a legszörnyűbb dolgokat hallottam, a családi beszéd véreskezűekként tartotta őket számon, s apám története világosan mutatta, mi a helyes viselkedés egy nyilassal: pofon kell vágni. (Ez a pofon aztán számomra legalább olyan fontos lett, mint az a másik, amelyről a nyolcvanas évek közepén, Szász Béla könyvéből szereztem tudomást: Szász Béla első reflexszerű viszontpofonja, amit az őt vallató ávósnak adott.)

Ahogy a front közeledett Nagykőröshöz, egyre szaporodtak a rémisztő történetek a ruszkikról, hogyan erőszakolják meg a nőket, rabolják ki a falusi portákat. Anyám, 1944-ben 21 éves, magas, szép barna lány volt, úgyhogy igazán volt mitől tartania. A szomszédban lakó egyik rokon, Rozika, a rettegésnek ezeket a heteit már nem is bírta és félelmében egyenesen a kútba ugrott. Kisgyerekkoromban, amikor nyáron Nagykőrösön átmentem a szomszédba játszani, mindig rémületes borzongással töltött el a tudat, hogy Rozika ott fekszik valahol a kút mélyén. Úgyhogy, a nőket mentendő, nagyapám ásott egy jókora vermet a trágyadomb alá, aztán anyám és nagyanyám levonultak oda élelemmel és innivalóval ellátva, fölül nagyapám bedeszkázta a vermet, visszahányta rá a trágyát, vigyázva, hogy azért levegő jusson a bújkálóknak. És így várta a ruszkikat. Akik hamarosan meg is érkeztek, keresték a nőket, nagyapám kézzel-lábbal magyarázta nekik, hogy fölmentek Pestre a háború elől, a katonák persze nemigen hitték a dolgot, kicsit törtek-zúztak-raboltak, de néhány nap múlva távoztak, anélkül, hogy felfedezték volna anyámék rejtekhelyét. Végül is, nagyapám fineszességének köszönhetően az ijedségen kívül senkinek nem esett komolyabb baja.

Apám '45 áprilisában vagy májusában kiszabadult és december 1-jén már össze is házasodtak anyámmal a nagykőrösi Református templomban, majd fölköltöztek Kispestre egy albérletbe, mert apám visszament a Traktorgyárba dolgozni. De ott már alig talált valakit a régi szocdem szakik közül: sokan elestek vagy eltűntek a háborúban, vagy emigráltak. Mindazonáltal, továbbra is a Szociáldemokrata Párt tagjaként apám szeretett volna résztvenni a párt által szervezett svédországi csereprogramban: a két szocdem párt szakmunkások egy éves cseréjében állapodott meg 1946–47 folyamán. Apám végül az 1948-ban indulók listájára került föl, ám közbejött a kommunista párt által

kierőszakolt pártegyesítés, s így, minthogy időközben megszűnt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a csereprogram is félbeszakadt. Apám vigasztalhatatlan volt, hiszen Svédországban – ahová anyámmal együtt mentek volna – nyelvet akart tanulni és minden lehetséges módon továbbképezni magát, hogy meglegyen számára a tisztességes munkából a tisztes megélhetés. A sztálinista kommunizmus azonban rázárta Magyarország ajtaját.

A történet következő fontos elemét már elmondtam *Az együtt-nem-működés kényszere* című írásomban[1] – a szövegnek ezt a részét az 1989-es Magyar Nemzetből ugyan még kicencúrázták –, most ebből idézek:

„A kierőszakolt pártegyesülésnél ő is úgy tett, ahogy az öregebb szocdem szakiktól látta: azt hazudta, hogy elvesztette a párttagkönyvét, így viszonylag simán megmenekült attól, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának tagja legyen. De a Traktorgyár kommunista személyzetise apámban nagy fantáziát látott: vidéki szegénycsaládból származó, jó teljesítményű szakmunkás, aki nyitott a szocialisztikus eszmék felé, háború előtti szocdem párttagsága igazolt, most meg, 1949-ben ráadásul pártonkívüli, vagyis igazi népi káder. Úgyhogy 1950-ben mindjárt ki is akarták emelni kerületi tanácstagnak. Úgy tudott kibújni a nem kívánt nagy megtiszteltetés alól, hogy – ismét az öregebbek tanácsára – gyorsan beiratkozott a dolgozók esti technikumába Kispesten, s így hivatkozhatott arra, hogy mint ifjú családapa másra már igazán nem jut ideje. Aztán, 1953-ban, egyenesen a munkapad mellől viszik be a Kohó- és Gépipari Minisztériumba, ahol a személyzeti osztályon egy volt traktorgyári kolléga fogadja, aki időközben hagyta kiemelni magát. Minisztériumi állást kínál apámnak, aki akkor 32 éves volt és az esti technikum 3. osztályát végezte – nagy szerencséjére, mert ez még mindig érvényes alibiként szolgált az ajánlat visszautasításához. Noha többször is berendelték ez ügyben a minisztériumba, majd végül fenyegető telefonokat kapott, kitartott elhatározása mellett, hogy ezeknek a piszkos ügyeiben nem vesz részt. Utoljára 1957-ben ajánlottak neki meóvezetői állást a gödöllői gépgyárban, meg összkomfortos öröklakást, a bökkenő azonban az volt, hogy ha a pártba nem is, a munkásőrségbe feltétlenül be kellett volna lépnie. Így hát, 36 évesen megint csak a pestlőrinci szoba-konyhát választotta. Azóta aztán többé már senki nem akarta kiemelni, gépésztechnikusként, több mint negyven éves munkaviszony után 4700 forintos nyugdíjjal és egy másfél szobás, tanácsi, lakótelepi lakás bérlőjeként ment nyugdíjba.

Amit rám örökül hagyott, az ez a történet. Az együtt-nem-működés története.

1 In: Orosz István: *A Westminster-modell*, Katalizátor Iroda, Bp. 1993.

* * *

*Apám általában egyetlen problémára hegyezte ki az ötvenes évekről szóló, szűk családi körben elhangzó beszámolóit: hogyan lehetséges az, hogy a Rajk-per vádlottjai és tanúi között nem akadt egy sem, aki megtagadta volna a közreműködést ebben a szégyenletes színjátékban? Csaknem húsz évnek kellett eltelnie, hogy mindketten megtudjuk: volt ilyen ember, Szász Béla. A Rajk-perről és összefüggéseiről szóló, dokumentumhitelességű könyvét, a Minden kényszer nélkült, a Krassó György által fenntartott Magyar Október szamizdat kiadó jelentette meg először Magyarországon. Krassót nem sokkal később házi őrizetbe helyezték, majd szívinfarktuson esett át. Ma Londonban él.**

Szász Béla könyvéből megint csak azt a tanulságot vonhattam le, mint apám történeteiből: hogy az együtt-nem-működés az ötvenes évek szélsőséges körülményei között is lehetséges volt, hogyne lett volna akkor lehetséges az '56-os forradalom leverését követő ún. konszolidációs időszakban? Elvégre nem volt kötelező belépni a munkásőrség kötelékébe, legfeljebb nem kapott az ember összkomfortos öröklakást."[2]

Íme itt egy történet:

Az ötvenes években apám már a traktorgyári szerelde meósa volt, neki kellett átvennie az elkészült alkatrészeket. Valamikor '51–52 táján történhetett, hogy a havi terv kívánatos mértékű túlteljesítéséhez éjt-nappallá téve gyártották a selejtes hátsóhidakat az edző műhelyben. A kitűzött célt ugyanis csak úgy lehetett elérni, ha csökkentették az edzési időt, minek következtében látható repedések keletkeztek a hátsóhidakon, vagyis beszerelésük életveszélyessé tette volna az U 28-asokat. Apám tehát – túlteljesítés ide, túlteljesítés oda – habozás nélkül leselejtezte mind a húszegynéhány hátsó hidat. A szerelde művezetője, aki egyben az üzemi párttitkár is volt és kiérdemelte a kis Napóleon gúnynevet a munkásoktól, a hír hallatán tajtékozva rontott be a szereldébe és üvölteni kezdett apámmal, hogy *mit szabotálja itt a termelést, akadályozza a tervteljesítést, azonnal adja ki a meó engedélyét, különben elvitetem az ÁVÓ-val.* Apám hasonló hangerővel válaszolt: *Vegye tudomásul, maga*

* Krassó György 1989-ben visszatért Magyarországra és megalapította a Magyar Október pártot. 1991-ben, 59 éves korában halt meg Budapesten. Szívroham vitte el.

2 Id. mű: 105–106. o. Ez a szövegrész a köteten kívül először nyilvánosan az ÉS-ben jelent meg 1998 áprilisában, az *„Apám szájából szép volt az igaz"* című esszémben, amelyet apám halálára írtam. Id. Orosz István 1998. március 19-én hunyt el Budapesten. Lásd: *A szellem helye*, Új Mandátum, Bp. 2001.

szabotálja a termelést, mert ha én engedem beszerelni ezeket a selejtes hátsóhidakat, akkor abból baleset lesz, és ez nem fog jót tenni a népi demokrácia hírnevének. És hogy nyomatékot adjon álláspontjának, fogta a kezeügyébe eső nagykalapácsot és kezdte szétverni a selejtes alkatrészeket.

A selejtes hátsóhidakat végül tehát nem tudták beszerelni, a tervtúlteljesítés elmaradt. Apám ezek után hónapokig várta, hogy egyszer majd éjnek-évadján megáll egy fekete autó a ház előtt. De nem így történt. Talán kis Napóleon is belátta, hogy selejtes alkatrészekkel nem lehet legyőzni a kapitalizmust, ki tudja... Mindenestre, ebből a történetből megtanulhattam, hogy mi a helyes viselkedés egy üvöltő kommunista párttitkárral: vissza kell üvölteni neki. Továbbá azt is, hogy csakis a tisztességgel elvégzett, minőségi munka ér valamit, a többi túró...

Nem csoda hát, ha apám 1956 őszén ismét feliratkozott egy listára a Traktorgyárban, ezúttal a disszidálókéra, akiket egy gyári teherautó szállított az osztrák határra. Már engem is kezdtek szüleim felkészíteni az országváltásra, csakhogy apámat még a forradalom első napjaiban ledöntötte lábáról a szokásos reumás derékfájás, ez néha olyan komoly fájdalmakkal járt, hogy folyamatosan feküdnie kellett, néha mozdulni se nagyon tudott. Úgyhogy, amikor november eleje-közepe táján megállt a traktorgyári munkásokkal megrakott teherautó a ház előtt, mi nem tudtunk csatlakozni hozzájuk, apám még mindig feküdt. Mire meggyógyult, a határokat lezárták, immár másodszor zárták rá, ránk a kommunisták Magyarország kapuját.

Apám az örökölt szociáldemokrata-kisgazda hagyomány alapján lényegében mint polgári engedetlenkedő, mint a liberális nyugati demokráciák elkötelezett híve állt ellen a kommunisták erőszakos kiemelési, beolvasztási, integrációs kísérleteinek, a kádárista konszolidációnak is. Azon az alapon, hogy a kommunista/szocialista rendszer nem működőképes, hiszen selejtet és rabságot termel, és hogy ennek az igazi alternatívája a piaci termelés és az egyéni és kollektív szabadságjogokra alapozott, parlamenti demokrácia. Ezért persze igen nagy árat kellett fizetnie, fizetnünk: családunk mindvégig szegény maradt, nem tellett autóra, nyaralóra, külföldi nyaralásra. Televízió, hűtőszekrény, lemezjátszó, mosógép – ennyiből állt háztartásunk gépesítése a hetvenes-nyolcvanas években. Apám a kevés elkölthető pénzt leginkább könyvekre és lemezekre fordította, nem ivott, egyetlen káros szenvedélye volt, a cigi: Symphoniát szívott. Nyugdíjas éveiben igen sokat olvasott, lassan elsajátította a hagyomány liberális-humanista részét is. Kedvencei közé tartozott Tolsztoj, Thomas Mann, Anatole France, József Attila, Radnóti Miklós, Illyés Gyula, Kassák Lajos.

Boldogan fogadta a rendszerváltozást, FIDESZ-szavazó lett.

Fényes szellők?

Ezt a családi hagyományt kellett nekem összeegyeztetnem valamiképpen a gimnáziumban tanultakkal. Nem volt könnyű. Kiváltképp azért nem, mert a kispesti Landler Jenő Gimnáziumnak 1965–69 között *Rozsnyai Istvánné* személyében megszállott nékoszos kommunista igazgatója volt, aki a nékoszos hagyományokat akarta feleleveníteni az iskolában. Az első osztály végére már én lettem az iskolai újság, az *Íródeák* szerkesztője – magyar tanárom és az előző diákszerkesztő javaslatára, akik felfigyeltek íráskészségemre – s ilyen minőségemben rendszeresen kellett egyeztetnem az igazgatónővel a diáklap cikkeit. Volt ugyan egy megbízott tanár-felügyelője is az újságnak, de benne Rozsnyainé nem bízott. Így aztán már igen fiatalon megismerkedtem a puha diktatúra egyik fő jellegzetességével és támaszával: a manipulatív cenzúrázás kifinomult technikájával, amelyet Rozsnyainé mesteri fokon művelt. Mivel azonban az irodalom és a film iránt érdeklődtem különösen – rögtön beléptem az irodalmi önképzőkörbe –, így az első időkben, 15 éves fejjel nem nagyon érdekelt, hogy a gimnáziumi KISZ funkcionáriusai mit írkálnak a lapba. Ezeket az írásokat javítgatta ugyanis előszeretettel az igazgatónő. Hamar világos lett, hogy ezt az árat kell megfizetni azért, hogy az irodalmi önképzőkör híreivel és első irodalmi próbálkozásaival telerakhassam a lapot. Később azonban, amikor beindult az *Iskolarádió* és annak is én lettem a szerkesztője, váratlanul komoly konfliktus kellős közepébe sikerült belecsöppennem.

Akkortájt, 1967-ben vagy '68-ban érkezett ugyanis a gimnáziumba egy új franciatanárnő, s az igazgatónő őt bízta meg az iskolarádió felügyeletével. Micsoda mázli, gondoltam, amikor először megláttam, ezentúl ez a remek nő fog engem rendszeresen ellátni tanácsokkal! A franciatanárnő nem is tekintóriázott sokat, s amikor megtudta, hogy érdekel a film, a világ legtermészetesebb hangján megkérdezte tőlem: *Hát akkor miért nem csinál egy interjút a Jancsóval? Elvégre ő a legjobb magyar filmrendező. Elintézem magának.* Addig egyetlen Jancsó-filmet sem láttam, de ha egy ilyen bombanő állítja, akkor bizonyára igaz – gondoltam –, úgyhogy gyorsan megnéztem a *Szegénylegényeket*. A tanárnő állta a szavát: a Béke-szálló galériáján találkoztam Jancsóval és Hernádival, Lőrincről cipeltem be az iskolai Mambó-magnót. Jancsó akkor forgatta a *Csillagosok, katonákat,* nagy lelkesedéssel beszélt *Trockij*ról és a forradalom szent őrültjeiről legalább egy órán keresztül. Bol-

dogan tértem haza a zsákmánnyal és azt terveztük, hogy a 15 perces nagyszünetben részletekben leadjuk az egész interjút.

Nem tellett bele azonban öt perc, hogy az igazgatónő be ne rontson a stúdióba és magából kikelve le ne állítsa az első adást. Elhűlve ültem a magnó mellett, az igazgatónő válogatott fenyegetések közepette magyarázott valamit Trockijról, amit nem igazán értettem, az azonban világos volt, hogy álláspontja szerint valami igazán jóvátehetetlen történt az ő gimnáziumában: Trockij tabu, róla egyáltalán nem lehet beszélni, a nagyoktrbiszoclistaforrdalom vezetőit pedig nem lehet szent őrülteknek nevezni. Próbáltam halványan annyit mondani, hogy nekem ugyan fogalmam sincs arról, ki volt Trockij, de Jancsó nyilván nem így gondolja és hát ráadásul filmet is csinált az egészről, amelyet legjobb tudomásom szerint be fognak mutatni, úgyhogy nem igazán értem... Az igazgatónő azonban nagy botrányt kavart az ügyből. Telefonon azon melegében kihívta a gimnáziumba a kispesti párttitkárt, KISZ-titkárt és még nem tudom milyen funkcionáriusokat és rögtönzött tárgyalást rendezett a gimnázium KISZ-irodáján. Egy ideig kicsapatásom lehetősége is fölmerült, a franciatanárnő azonban megvédett, arra hivatkozva, hogy én pusztán azt tettem, amit egy riporternek tennie kell: megszólaltattam egy jelentős művészt és gondolatait akartam volna közvetíteni a tanulóifjúsághoz, okulásra. Ezzel a védelemmel persze önmagát hozta lehetetlen helyzetbe. Én megúsztam egy KISZ-fegyelmivel és leváltottak az iskolarádió szerkesztői posztjáról, a franciatanárnőek azonban – a gimnáziumi fiúsereg nagy-nagy bánatára – mennie kellett. *Konrád Júliá*nak hívták. Úgy tudom, hamarosan Párizsba emigrált.

Innentől kezdve nálam nagyobb híve sokáig nem akadt Jancsónak, a magyar filmművészetnek és a művészeteknek általában. 16–17 évesen a saját bőrömön tapasztalhattam ugyanis, hogy milyen felszabadító ereje lehet a művészetnek a politikai erőszakkal szemben. A *Fényes szelek*et már képes voltam önállóan, esztétikai érvekre is alapozva védeni az igazgatónő meg-megújuló rohamai ellen (aki persze ebben a NÉKOSZ-ról szóló filmben, ősnékoszosként vörös posztót látott). Rendszeres olvasója lettem a Filmkultúrának, sőt, 1969-ben az egyetemi felvételin magyarból is ennek, a hivatalos pártsajtóban nagy vitát kiváltott Jancsó-filmnek az erényeit dicsértem, gondolván, lássuk: mi az erősebb, a politika vagy a művészet.

Eredetileg magyar-történelem szakra akartam jelentkezni az ELTE-re, de abban az évben ilyen szakpárosítás nem indult, a magyar mellé nyelvet kellett választani. És igaz ugyan, hogy szüleim már hatéves koromban magántanárhoz küldtek németet tanulni, a forradalom megakadályozta ilyen irányú képzésemet, persze az én legnagyobb örömömre. Utáltam biflázni a derdiedast. A gimnáziumban pedig csak heti két órában tanították a németet – s ekkor már a családi költségvetésbe egyáltalán nem fértek bele a magánórák –, szóval a németnél oroszul még mindig jobban tudtam, bár az oroszt éppúgy utáltam, mint a többiek. Kénytelen-kelletlen, jobb híján tehát magyar-orosz szakra jelentkeztem, valójában azonban filmrendező szerettem volna lenni, de filmrendezői szak sem indult az 1969/70-es tanévben.

Kellemes meglepetésemre viszont az ELTE-re fölvettek, jutalomból mehettem is Hódmezővásárhelyre 11 hónapra katonának. Még tartottak az alapkiképzés örömei, amikor értesítést kaptam az igazgatónőtől: az ő javaslatára a kerületből engem akarnának diplomataképzőre küldeni a Szovjetunióba. Az igazgatónő ugyanis nagy fantáziát láthatott bennem, szinte állandó konfliktusaink ellenére, vagy talán éppen azért, rábeszélt, hogy egy évig legyek a gimnázium KISZ-titkára – a szokásos szöveggel: a KISZ-t csak belülről lehet megreformálni, s pont ilyen emberekre van ehhez égető szükség – s most elérkezettnek látta az időt a kiemelésemre. Nem sejthette azonban, hogy ennek két alapvető akadálya is van: az egyik a film iránti rajongásom, a másik pedig az apámtól örökölt hagyomány. Ha ő sem hagyta magát kiemelni, akkor én sem hagyom – gondoltam. Pedig milyen jó janicsár lehetett volna belőlem, gondolhatta az igazgatónő. Többszöri próbálkozásai ellenére természetesen nemet mondtam, s ebben apám kétségbeesett tiltakozása is segített.

Azokban a hónapokban éppen Semprun *A nagy utazás* című regényét igyekeztem átdolgozni színpadra – ezzel próbáltam ellensúlyozni a katonaság abszurd gyötrelmeit és a könyv valóban segített lelkierőm megőrzésében –, abban a reményben, hogy a gimnázium irodalmi színpada majd előadhatja, az én rendezésemben. Ezt pillanatnyilag sokkal fontosabbnak tartottam, mint bármi mást. Az igazgatónő hatásával szemben ugyanis a gimnáziumban persze szerencsére erősebben érvényesült irodalom- és történelemtanáraim illetve az irodalmi önképzőkör vezetőjének hatása, akik mind művészeti pályára ösztönöztek. Az önképzőkör vezetőjétől, Bori nénitől ígéretet is kaptam, hogy szó lehet *A nagy utazás* színreviteléről, ebbe az igazgatónő is beleegyezett. Az 1970-es tiszai árvíz heteiben – amikor gátfigyelő szolgálatot teljesítettünk valahol Szeged fölött – egy szalmakazal árnyékában dolgoztam a forgatókönyvön. Az egyetem első félévében aztán nem is igen foglalkoztam mással, mint a regényből készült színpadi oratórium megrendezésével. Az

előadást a Vörös Csillag Traktorgyár kispesti kultúrotthonában vittük színre, meglehetős sikerrel, a régi Munkásotthonnak abban az épületében, ahol apám hallgatta annak idején Braun Soma és a többiek előadásait.

De a katonaságnál történt még valami, ami azt hiszem ugyanolyan döntően befolyásolta későbbi fejlődésemet, mint a janicsárképző elutasítása és *A nagy utazás*. Már csak egy-két hónap választott el bennünket a leszereléstől, amikor egy fülledt vasárnap hajnalon az ügyeletes ezredparancsnok kivezényelte a bölcsész-századot valahová a Szeged környéki erdőkbe, munkára. A dolog szívatás-jellege napnál világosabb volt. Addigra ugyanis a hatvanegynéhány bölcsész annyi borsot tört a hódmezővásárhelyi tisztek orra alá, amennyit csak bírt, szinte mindig ültek a századból a fogdán. Az ezredparancsnok ezen a fülledt nyári vasárnap tehát a kollektív büntetésre szánta el magát. A jókora erdei tisztás egyik végén lerakott, kivágott és legallyazott fenyőfákat kellett a tisztás legtávolabbi végébe áthordanunk, minden látható cél és értelem nélkül. Csak. Mondanom sem kell, nem lelkesedtünk az ötletért, egy-egy fát tizen-tizenöten tudtunk csak megemelni, lassan, kelletlenül vánszorogtunk, hiába ordítozott velünk a kirendelt parancsnok. Ráadásul sem ivóvíz, sem élelem nem állt rendelkezésre, az ebédet szállító teherautó pedig állítólag eltévedt, úgyhogy csak valamikor délután négy óra tájban érkezett meg. Ekkor már majd szétrobbantunk a kétségbeesett dühtől és az éhségtől meg a szomjúságtól. A parancsnok két sorban fölsorakoztatott bennünket a gulyáságyúk előtt, már mindenki készítette elő a csajkáját, amikor hirtelen hátraarcot vezényelt és elindított bennünket az ellenkező irányban, az erdő felé.

Nekem ekkor lett végképp elegem. Hirtelen teli torokból, dühödten énekelni kezdtem. A többiek azt hitték, elhangzott a nóta vezénysző – mert parancs nélkül a katona csak úgy nem gyújthat ám nótára – és hamar átvették az éneket. Ismerős dalt választottam, az első sora így szól: *Sej, a mi lobogónkat fényes szellők fújják*... Jancsó velem volt. De a második sort – *Sej, az van arra írva, éljen a szabadság!* – már alig tudtam befejezni, a parancsnok odaugrott a sorhoz, üvöltve kirántott belőle, kiállított a napra, egy fegyveres őrt mellém, közben a képembe ordítozta, hogy lázítok, ez tűrhetetlen, azonnal bevitet a futkosóra – ez a szegedi katonai börtönt jelentette – és persze ne is álmodjak egyetemről. Majd rádió adó-vevőn beszólt a laktanyába, hogy azonnal küldjenek értem egy dzsipet.

Ott álltam a tűző napon, a többiek hoztak nekem kaját, mert el nem mozdulhattam, mérhetetlen megkönnyebülést éreztem, a feszültség és a düh kioldódott belőlem, a parancsnok ordítozása pedig olyan abszurdnak tűnt, hogy úgy néztem, mintha filmen látnám. Nem volt realitásértéke. Pedig az ordítozás folytatódott a laktanyában is, ezúttal az ezredparancsnok biztosított róla, hogy az életben nem lesz belőlem egyetemista, meg egyáltalán, nekem már lőttek... jön a hadbíróság. S mindez miért? A *Fényes szelek* miatt. Az már ekkor világos volt a számomra, hogy az igazgatónőnek és Jancsónak és Konrád Julinak és apámnak *egyszerre* nem lehet igaza. Választanom kell ezek között az igazságok között.

A következő néhány napot a laktanya fogdájában töltöttem jórészt krumplipucolással meg szeméttároló-takarítással, éjjel fapriccsen aludtam, közben még valaki bekerült mellém a századból valami renitenskedés miatt, tőle tudtam meg, hogy a fiúk igen értékelték dalra-fakadásom, nekik is jólesett, belőlük is kioldotta a feszültség egy részét. Végül három év futkosó helyett három hét laktanyafogságot kaptam, mert az ezredparancsnok már elhasználta az évi engedélyezett rendkívüliesemény-kvótát, az én ügyem, ha hadbíróság elé kerül, az már az ezredparancsnok parancsnoki kompetenciájának kétségbevonását is jelentette volna a hadsereg logikája szerint, s így esetleges lefokozást vonhatott maga után, s ezt *Kása Lajos* alezredes nem akarta kockáztatni. Az a pozitív eredménye viszont meglett számomra az ügynek, hogy honvédként szereltem le – az egyetemista század tagjainak nagy többségéből őrmestert, alhadnagyot csináltak, hogy azután tartalékos tisztként bármikor visszahívhassák őket a seregbe –, és pirossal ráírták a káderlapomra, hogy politikailag megbízhatatlan. (Ez akkor derült ki számomra, amikor az egyetem elvégzésekor hivatalosan kértem, hogy megnézhessem a káderlapomat.) Már másodszor úsztam meg jókora szerencsével, hogy a hatalom megakadályozzon tanulmányaim folytatásában, de nem tanultam az esetekből, s harmadszor már nem volt ilyen mázlim.

„A nagy utazás"

Az egyetemen is folytattam ugyanis a rendszer tesztelését, a végére akartam járni, hogy van-e valami igazság a marxizmus reneszánszában, igaz-e, hogy a szocializmus megreformálható, vagy pedig apámnak van igaza, aki egyetlen alternatívának a piacgazdaságon alapuló nyugati liberális demokráciát tekintette. Három évet töltöttem el Marx és Lukács szövegeinek tanulmányozásával, jórészt az egyetemi hivatalos tanmenettől függetlenül, saját magunk szervezte magánszemináriumokon olvastuk a *Tőké*t, *Az esztétikum sajátosságá*t és a többi alapművet.

Igen sokat tanultam *Földes László*tól, aki a politikai gazdaságtan tanszéken tartott Marx-olvasó speciális szemináriumot, ami nem volt része a hivatalos oktatásnak, így aztán eredetiben elolvastuk Marx valamennyi fontosabb művét, a *Gazdasági Filozófiai Kéziratok*tól kezdve a *Grundrisse*n és a *Német ideológiá*n kereszül a Tőkéig. Földes szakterülete a tradicionális termelési mód volt, sok remek nyugati szerzővel megismertetett bennünket – egy idő múlva, amikor már baráti viszony alakult ki közöttünk, a párt szigorúan bizalmas belső elméleti kiadványának egy-egy példányát is kölcsönadta nekünk, így megismerhettük *Marcuse, Gramsci, Garaudy* és a többi újbalos szerző írásait –, tőle hallottunk először a redisztribuciós termelési módról – ami azután központi kategóriaként bukkant fel Konrád-Szelényi *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* c. könyvében –, és segítségével alaposan megismertük Marx kételyeit, problémáit és az elmélet problematikussága is lassan kezdett föltárulni előttünk. Leginkább az osztálynélküli társadalomra vonatkozó utópisztikus jellegű fejtegetésekről lett világos, hogy megalapozatlan, tudománytalan hiten alapulnak. Hogy a kapitalizmus marxi elemzése sem stimmel, arra néhány évvel később jöttem rá, addigra fölhalmozódott olvasmányélményeim és tapasztalataim alapján. (Földessel, Lackóval, egészen 1980-ban bekövetkezett haláláig – a valahanyadik szívinfarktus vitte el – jó barátságban maradtam, noha politikai nézeteink ekkor már jelentősen különböztek. Rendszeresen jártunk le hozzá kajakkal nyaranta Baja alatti táborába, a Dunához és a dunai emberekhez fűződő szoros érzelmi viszonyt elsősorban neki köszönhetem. Ezt részletesebben megírtam például *A Dunával nem lehet viccelni* című esszémben.[3])

3 ÉS, 1998. január 23. Megjelent *A szellem helyében* is.

Negyedéves koromban harmadik szakként fölvettem az esztétikát, azért is, hogy megpróbáljam jobban megérteni Lukácsot, meg azért, mert a Marx-olvasás igazán fölkeltette az érdeklődésemet a filozófiai jellegű, elméleti szövegek, gondolkodók iránt. Ekkor került az esztétika tanszék élére *Zoltai Dénes,* aki melegen szorgalmazta Lukács szövegeinek olvasását, illetve *Hegel, Platón, Arisztotelész* klasszikus műveinek elemzését. Mindezen hatások révén a műfajelmélet, közelebbről a regényelmélet kérdései iránt kezdtem komolyabban érdeklődni. Ebben az a körülmény is fontos szerepet játszott, hogy akkortájt kezdtek *Mihail Bahtyin* regény- és műfajelméleti munkái ismertté válni Magyarországon elsősorban *Könczöl Csabá*nak köszönhetően, akivel ekkor személyesen is megismerkedtem, majd később magam is fordítottam oroszból Bahtyin-műveket. Nagy hatást tett rám Bahtyin *Dosztojevszkij-könyve* és a polifonikus regényfelfogás mögött meghúzódó etika és személyiség-elmélet, amely sehogyan sem volt összeegyeztethető a marxista-lukácsista monolitizmussal. Először főként Bahtyin hatására – aki voltaképpen neokantiánus alapokon állott – kezdtem komoly elméleti kétségeket táplálni Marx és Lukács totalisztikus elméleti megközelítései iránt.

Ezeket a növekvő elméleti kétségeket még jobban alátámasztották a sokasodó gyakorlati kétségek. Miután 1971 koranyarán – elsős bölcsészhallgatóként – sikertelen felvételit tettem a Színház- és Filmművészeti Főiskola filmrendezői szakára (eljutottam a harmadik fordulóig, amikor az volt a feladat, hogy készítsünk két óra alatt a Klauzál téren riportfotókat saját fényképezőgépünkkel, én a fedett piaci csarnokot választottam, ám olcsó, tükörreflexes gépemen, amit apám egyik traktorgyári kollegájától vettem használtan, nem volt fénymérő, külön fénymérővel sem rendelkeztem, így a 24 felvételből mindösszesen kettő sikerült, a többinél rosszul állítottam be a blendét, úgyhogy amikor ez kiderült, el sem mentem az utolsó fordulóra), beláttam, hogy talán mégsem lesz belőlem filmrendező, így a második évtől kezdve teljes erővel a Bölcsészkarra és az ott elérhető elméleti képzésre igyekeztem koncentrálni.

Akkoriban működött a Bölcsészkaron a kari KISZ-szervezet által irányított és szervezett *Stúdium Generálé,* amely a hátrányos helyzetű, tehetséges gyerekek egyetemi felvételét igyekezett elősegíteni olymódon, hogy az egyetemisták ingyenes előkészítő tanfolyamokat tartottak számukra. Ezt a dolgot igen szimpatikusnak találtam, több okból is. Lévén magam is hátrányos helyzetű, jól át tudtam érezni, milyen hatalmas segítséget jelenthet egy harmadikos-negyedikes középiskolásnak az ilyen rendszeres szellemi iránymutatás.

Másrészt a dolgot a bölcsészek igyekeztek teljes mértékben autonóm módon megszervezni, pártirányítástól, pártbefolyástól függetlenül. Ez szintén megfelelt polgári engedetlenkedő hajlamaimnak. Harmadrészt kiváló gyakorló terepet kínált a jövendő tanárok számára: itt kipróbálhattuk alternatív tanítási ötleteinket. Lelkesen bekapcsolódtam tehát a munkába és hamarosan többedmagammal (*Békés Erzsébet, Klauber Mária, Macht Ilona, Molnár Ilona, Poros András, Tallár Ferenc, Wessely Anna* nevére emlékszem) kidolgoztuk a Kulturális Építőtábor ötletét: gimnazisták számára két-háromhetes nyári tábor, ahol azonban a többnyire teljesen értelmetlen munkavégzés vagy tétlenkedés helyett (l. Gazdag Gyula remek filmjét, a *Sipoló macskakőt*, ami szintén ezekben az években készült) kulturális képzés folyik, méghozzá nem hagyományos tantárgyak szerint, hanem integrált módon és különös tekintettel az egyetemi felvételi követelményekre. Úgy emlékszem, két ilyen tábort tudtunk szervezni, meglehetős sikerrel, mind a gimnazistáknak, mind az egyetemistáknak meghatározó élményt nyújtott.

A Stúdium Generálét azonban nyilvánvalóan a '68-as lelkesedés szülte, a hetvenes évek elejének fokozatos politikai befagyása viszont egyre agresszívebbé tette a pártot és elhatározták, hogy megszüntetik a Stúdium relatív önállóságát. Párt- és KISZ-fegyelmivel fenyegették meg a Stúdium akkori vezetőit, *Atkári Jánost* és *Láng Lászlót*, (Atkári volt a bölcsészkari KISZ-titkár, párttag is egyben, vele elég közeli kapcsolatba kerültem, egy ideig jártam arra a magánszemináriumra, ahol az ő lakásán *Az esztétikum sajátosságát* elemeztük) és igyekeztek ellehetetleníteni őket. Végül le kellett mondaniuk. Ezután egy rövid ideig *Margócsy István* lett a kari titkár, de nem sokáig bírta az utóvéd harcokat és ő – meg *Csetneki Gábor,* akivel együtt katonáskodtam végig a hódmezővásárhelyi 11 hónapot és ez alapozta meg barátságunkat – beszélt rá arra, hogy 1972 őszén vállaljam el a bölcsészkari KISZ-titkárságot, hogy sikerüljön fönntartani a Stúdium Generálét és megvédeni a különböző, kilátásba helyezett fegyelmik és retorziók ellen a Stúdium korábbi vezetőit. Ebben a helyzetben, hosszú töprengés után kénytelen-kelletlen igent mondtam, nem mintha sok illúziót tápláltam volna esélyeinket illetően a párttal szemben, de segíteni akartam azoknak az egyetemista társaimnak, akikkel együtt dolgoztunk, tanítottunk a Stúdiumon.

Félévig bírtam, ez alatt az idő alatt az összes felettes KISZ- és pártszervezettel összevesztünk, foggal-körömmel ragaszkodtunk volna a Stúdium autonómiájához – persze mindhiába. A retorziók és fegyelmik nagy részét azonban sikerült leállítanunk illetve elhárítanunk – hiszen sokat csak a bölcsészkari KISZ-szervezet egyetértésével lehetett volna hatályba léptetni, s mi persze nem értettünk egyet. Ismét elemében éreztem magam, hiszen a polgári engedetlenség örökölt hagyománya szerint járhattam el. Elvszerűen tagadtuk meg például a KISZ-ajánlást minden egyetemistától, aki a pártba kérte fölvételét. Közülünk senki nem volt párttag, s úgy véltük, pillanatnyilag nem aktuális belépni a pártba. Ugyanilyen elvszerűen viszont midenkinek támogattuk a nyugati országokba irányuló útlevélkérelmét, mert úgy véltük: igencsak aktuális a nyugati kultúrával történő behatóbb ismerkedés a bölcsészkari hallgatók számára. Amikor azonban a bölcsészkari KISZ-bizottság tiltakozott amiatt, hogy 1973. március 15-én a rendőrök brutálisan megverték a nem-hivatalos tüntetés résztvevőit, s ezt a tiltakozó határozatot kifüggesztettük a KISZ-bizottság hirdetőtáblájára – még csak a Kari Híradóba, a KISZ stencilezett kiadványába sem tettük be –, néhány óra sem telt bele (jól működött a belső elhárítás) és a dékán magához hívatott (a történész *Székely György* töltötte be akkor ezt a felelősségteljes pozíciót) – éppen a kari könyvtárban ültem – és indulatosan követelte, hogy azonnal távolítsam el ezt a lázító szöveget a hirdetőtábláról. A közlemények üvegajtós szekrényben voltak kifüggesztve, és a szekrény kulcsa nálam volt. Én arra hivatkoztam, hogy ez kollektív határozat, ő arra, hogy a kar belső rendjéért ő a felelős, ez itt rendbontásra bújtogató szöveg, úgyhogy ő engem egyetemista minőségemben szólít fel az engedelmességre, különben kicsap az egyetemről. Hogy a felettes KISZ- és pártszervek mit szólnak majd, az egy másik kérdés, bizonyára fegyelmi lesz a dologból, de addig is, azonnal vegyem le a szöveget. Ott álltunk a KISZ-bizottság előtt a folyosón, szóváltásunk egyre hangosabb lett, erre föltünt a dékán megsegítésére a dékáni hivatal egyik előadója *Jónás* úr, akivel a dékán közrefogott – az én segítségemre sajnos nem sietett senki –, s számomra úgy tűnt, hogy a fizikai erőszakra is készen állnak, csakhogy elvegyék tőlem a kulcsot.

Minthogy hamar világos lett, hogy az érvek itt mit sem számítanak, csak az erőszak és a hatalom, s az is kiderült, hogy ha valódi konfliktusra kerül sor, akkor a KISZ-nek nincs önálló hatalma a párttal és az állammal szemben – hiszen hiába hivatkoztam arra, hogy kérem, én lennék a kari KISZ-titkár és ez egy testület határozata –, végül átadtam a kulcsot és közöltem, hogy minden fórumon tiltakozni fogunk az eljárás ellen. Meg is tettük, természetesen eredménytelenül. Számomra ez volt az utolsó csepp: 1973 áprilisában lemondtam posztomról és évhalasztási engedélyt kértem, mert ezeknek a hónapoknak az áldatlan politikai csatározásai miatt alig állt módomban tanulni.

(Ugyanekkor zárták ki a pártból a Lukács-iskola és óvoda tagjait és zajlott a Haraszti-per.) Az évhalasztási engedélyt megkaptam, az azonban kétségessé vált, hogy egy év múlva egyáltalán folytathatom-e tanulmányaimat.

Ekkor költöztem ki Békés Erzsihez Pécelre, aki húgával, Jutkával lakott ott egy szoba-konyha-fürdőszobás lakásban, mindketten a Bölcsészkarra jártak, Erzsi történelem-angol, Jutka pszichológia-angol szakra. Ez az év sok tekintetben döntőnek bizonyult szellemi-politikai és fizikai regenerálódásom szempontjából. 1973 tavaszára ugyanis igen ramaty fizikai-szellemi állapotba kerültem, 23 éves koromban vészes ütemben hullani kezdett például a hajam. És mivel akkortájt vállig érő hajviseletet hordtam és általában borostás képpel, csapzott farmerban és pulóverben vettem részt a Kari Tanács ülésein az egyetemisták képviseletében, imígyen is hangsúlyozva különállásunkat, a hajhullást igen aggasztó, identitásomat alapjaiban fenyegető jelnek értékeltem. Erzsivel októberben összeházasodtunk – a házasságkötőterembe stoppal mentünk be Pécelről, mert lekéstük a buszt –, és háromnapos nászútra levonultunk Erzsi szüleinek Zamárdiban lévő nem-téliesített nyaralójába. Esős, hűvös idő volt, de ez nem igen zavart bennünket: a három napot egy villanymelegítő társaságában összebújva töltöttük. Mindenesetre, nyilván a rendszeres házasélet jótékony hatásának köszönhetően is, hajhullásom lassan megszűnt, így identitásomon sem kellett változtatnom. S ez komoly megnyugvással töltött el.

A '73/'74-es tanévben persze bejártam az egyetemre, de ezúttal én döntöttem el, hogy milyen szemináriumokon, előadásokon veszek részt. Végre csillapíthattam filozófia iránti éhségemet, Hegel, Kant és Platón szemináriumra jártam, folyt a Földes-féle Marx-olvasás, zeneesztétikát hallgattam Zoltaitól, irodalomelméletet *Németh G. Bélá*tól, regényelemző szemináriumra jártam *B. Mészáros Vilmá*hoz, közben fordításokkal próbálkoztam egyelőre csak magánhasználatra, lefordítottam például Szolzsenyicin *Rákkórház*ának első fejezetét, a regényt valamelyik barátunk nyugati útjáról hazatérve csempészte be az országba.

És volt időm átgondolni KISZ-titkárságom szellemi-politikai-gyakorlati tanulságait: a marxizmus mint tudományos elmélet alapjaiban elhibázott, hiszen teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a polgári civil társadalom autonómiáját, rendszer-ellenőrző, rendszer-korrekciós képességét, lebecsüli a polgári szabadságjogokat és vallásos hittel bízik a proletariátus egész emberiséget megváltó szerepében. Mint ideológia rendkívül veszélyes, mert totalitárius alapokra támaszkodik és ezért az ezen az alapon nyugvó szocialista-kommunista berendezkedés megreformálhatatlan, hiszen zsigerből tagad és megakadályoz minden autonóm megnyilvánulást, még azokat is, amelyek egyébként egybeesnének a párt törekvéseivel. Apámnak van igaza: az egyetlen valóságos alternatíva a nyugati típusú liberális demokrácia.

Elkezdtem tehát angolul tanulni – ebben Erzsi segített – és tájékozódni a nem-marxista, nyugati politikai elméletek irányában. Lukács hittételét, miszerint *a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus* ekkor már teljes elutasítással fogadtam és a marxista elmélet vallásos alapjainak egyik nyilvánvaló bizonyítékát láttam benne. De KISZ-beli tevékenységem gyakorlati szempontból sem bizonyult teljesen hiábavalónak, akarva-akaratlanul ugyanis olyan technikai tudásra tettem szert, aminek néhány év múlva aztán igencsak nagy hasznát vettem.

A KISZ-bizottság stencilezett lapjának, a Kari Híradónak az előállítására gondolok. Igaz, hogy magát a stencilgépet hétpecsétes lakat őrizte, ám a lap cikkeit mi gépeltük stencilbe, az elkészült, írógéppel kilyuggatott lapokat – miután a dékán valamennyi lapot külön az aláírásával engedélyezte – általában én adtam át a stencilgép kezelőjének, Miklósnak, aki egy kis szobában, rendszerint zárt ajtók mögött végezte ezt a kiemelten bizalmas jellegű tevékenységet. De ekkor néhány percre bepillantást nyerhettem ebbe a kezdetleges nyomdai technikába: láttam, hogyan helyezi föl a stencillapot a gép dobjára, hova tölti a festéket és hogy működik az egész masina, ami persze villanygép volt, nem kellett tekerni, nem úgy mint azt a táskagépet, amelyen 5-6 év múlva Dunabogdányban elkezdtük a *Beszélő* első számának nyomtatását. És tapasztalhattam azt is, milyen nagy munka az elkészült oldalak összerakása, ilyenkor 8–10 ember járkált a lapokkal megrakott asztalok körül a KISZ-bizottságon órákon keresztül – pedig a Kari Híradó, ha jól emlékszem mindössze 500 példányban készült, szemben a *Beszélő*vel, amelyet először 1200-as, majd 2000-es példányban készítettünk. (A Kari Híradó szerkesztője egyébként *Kepes András* volt amikor a Bölcsészkarra kerültem, és ő hozta le első filmtanulmányomat, amelyet *Schiffer Pál Fekete vonat* című dokumentumfilmjéről írtam.)

A másik komoly gyakorlati tanulság ahhoz a vitához kapcsolódott, amelyet KISZ-titkárságom idején a Kari Híradóban rendeztünk a funkcionális alapszervezetekről, ez is amolyan bölcsészkari reformtalálmány volt, amely arra irányult volna, hogy valamiféle értelmes tevékenységet találjanak maguknak a KISZ-alapszervezetek. A vita persze az adott keretek között nem sok gyakorlati eredménnyel szolgálhatott, inkább azt lehetett kivenni belőle, hogy

komoly, valódi, társadalomformáló tevékenységre nincs igazán lehetőség az erős állami- és pártkontroll miatt. Felfigyelt azonban a vitára *Pándi Pál*, a *Kritika* akkori főszerkesztője, az Aczél-féle kultúrpolitika egyik fő támasza, aki mellesleg a bölcsészkar reformkori irodalomtörténeti tanszékén is tanított. És közölte, hogy a vita főbb írásait lehozná a Kritikában, hogy ország-világ okulhasson belőlük. Én kezdettől fogva elleneztem a dolgot azon az alapon, hogy egyrészt a vita elég terméketlennek bizonyult, másrészt, hogy a pártirányítás alatt álló Kritikában, amelyet akkortájt a Népszabadság havi bajának becéztek, komoly manipulációnak tehetjük ki magunkat, miközben nekünk semmi hasznunk nem származik az egészből. Azt persze akkor még én sem sejtettem, hogy az egésznek a Bölcsészkari KISZ országos lejáratása a célja. Álláspontommal sajnos, hosszú nyilvános viták után kisebbségben maradtam, a KISZ-bizottság leszavazott, így a Kritika 1973 tavaszán lehozta a vita három-négy jellemző írását, majd a következő számban – anélkül, hogy erről bennünket értesítettek volna – *Huszár Tibor* kétlepedős lehengerlő elemzését a vitáról *A moralitás komornyikjai* címmel. Huszár volt az ideológiai bunkó, írása pontosan ugyanazt a funkciót töltötte be, mint *Rényi Péter* opuszai a Népszabadságban: diadalittasan kimutatta, hogy a bölcsészkari tökölődések helyett a helyes irányt pártunk és kormányunk politikája jelöli ki a számunkra. A dolog gusztustalanságát csak fokozta, hogy érvelését igyekezett hegeli terminusokba csomagolni – a moralitás komornyikjai kifejezés *A szellem fenomenológiájá*ból származik, és a világszellem fejlődésének egy még meglehetősen alacsony stációját képviseli Hegel felfogásában –, hogy ne lógjon ki annyira az ideológiai bunkó. Amikor elolvastam Huszár írását, a hányinger kerülgetett. Ekkor már persze a többiek is, akik a megjelentetés engedélyezése mellett szavaztak, fogták a fejüket, látták, hogy nekem volt igazam, de már későn.

De nem ez volt a hatalom egyetlen kísérlete a bölcsészkari KISZ nyilvános lejáratására. Nem sokkal a Kritika-affér után ugyanis fölhívott telefonon *Komlós János,* hírhedt humorista, a Mikroszkóp Színpad vezetője, akinek akkortájt rendszeresen jelentkező televíziós műsora is volt, *Az érem harmadik oldala* címmel, hogy forgatni szeretne nálunk a KISZ-bizottságon arról, mivel is foglalkozunk mostanság. Komlós műsora a leggusztustalanabbak közé tartozott a televízióban, mert azt a technikát követte, hogy kommentár nélkül fölvette a kiszemelt interjú-alanyok véleményét, majd azt a stúdióban kíméletlenül ízekre szedte, úgy hogy az illetőknek akkor már nem állt módjukban védekezni vagy vitatkozni vele. Ezt a telefonhívás pillanatában is világosan tudtam, ám kapásból erre hivatkozva mégsem utasíthattam el az ajánlatot – nem mondhattam neki, hogy uram, a maga műsorától minden tisztességes embernek föláll a szőr a hátán, pedig szerettem volna –, úgyhogy beleegyeztünk a riportba, de azzal a föltétellel, hogy utána a felvett anyagot, amely már tartalmazza Komlós utólagos kommentárját is, megnézzük, és csak azután döntjük el, hogy hozzájárulunk-e az anyag közléséhez. Komlós jött, alkalmazta a szokásos technikát, mi megnéztük az anyagot és letiltottuk. Ez azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy a műsorban az anyag sugárzása helyett diffamáló megjegyzéseket ne tegyen a bölcsészkari KISZ-re, amely úgymond nem meri vállalni az országos nyilvánosságot.

(Azt csak jóval később hallottam, hogy a Mikroszkóp Színpad egyik előadásán *Latinovits Zoltán* a nézőtérről állítólag fölszólt a színpadon ágáló Komlósnak és ávósnak nevezte. A *Ködszurkáló* mindenesetre apám kedvenc olvasmányai közé tartozott, szinte valamennyi sorát aláhúzta, helyeslő lapszéli jegyzetekkel, felkiáltójelekkel látta el.)

Az évhalasztás után végül mégis visszaengedtek az egyetemre, a negyedötöd évet elsősorban esztétikai-filozófiai képzettségem megalapozására igyekeztem fordítani illetve elméletileg és gyakorlatilag az értelmiséghez méltó létforma és cselekvés számomra elképzelhető formáját kellett megtalálnom, mert az ekkor már napnál világosabb volt, hogy oroszt nem fogok tanítani, hiszen nem kívánok értelmiségiként hozzájárulni az ezen a nyelven közvetített represszív ideológia terjesztéséhez. Közben, az esztétika-szakon jó barátságba kerültem *Angyalosi Gergellyel, Bacsó Béla*val és *Kardos András*sal illetve rajtuk keresztül *Magyar Bálint*tal, aki szociológiára járt, és tőlük '75–'76 folyamán egyre több gépiratos szamizdat jutott el hozzám, amely egyrészt a Lukács-iskola belső vitáit tartalmazta, másrészt *Kis János* és *Bence György* szociológiai-politológiai munkáit.

Különösen nagy hatást gyakorolt rám *Vajda Mihály* négyszereplős traktátusa, amely elméletileg először próbálta meg a marxizmus totalitásának helyébe az igazság pluralisztikus felfogását állítani, illetve *Radnóti Sándor* és Könczöl Csaba esztétikai írásai, amelyek pedig az öreg Lukács esztétikai felfogásának kritikáját nyújtották, a fiatal Lukács illetve Bahtyin alapján. Első nagyobb lélegzetű elméleti tanulmányom, *A luciferi mű és a szférikus Lukács,* amelyben a magam számára is el kívántam számolni a Lukács-hatással, ebben a szellem-

ben íródott, bár én már a fiatal Lukács szellemi beállítódását is bíráltam.[4] Elméleti előrehaladásomat látván 1976-ban, az ötödév vége felé Zoltai Dénes föl is ajánlott nekem egy kétéves tudományos továbbképzési ösztöndíjat az esztétika tanszékre, amelyet örömmel elfogadtam volna, ám ösztöndíjpályázatomat az Egyetemi Tanács a rektor ajánlására – korábbi kiszes tevékenységemre való tekintettel, vagyis politikai okokból – elutasította.

Bölcsészkari KISZ-titkárként ugyanis a rektorral is sikerült személyes összetűzésbe keverednem, kivételesen egy nem-politikai jellegű ügyben, vagy legalábbis én azt gondoltam, hogy vannak, lehetnek nem-politikai jellegű ügyek. Kiderült azonban, hogy erről szó sincs: a szocializmusban potenciálisan *mindennek* politikai jelentősége van, ha a hatalom úgy kívánja. Történt pedig, hogy valamikor '72 végén, '73 elején az ELTE Budaörsi úti kollégiumában az ügyeletes kollégiumi nevelőtanár azon kapott rajta egy huszonéves egyetemista lányt, hogy – minő borzalom! – férfi látogatót fogad a szobájában. Ez pedig ellenkezett a kollégiumi rendtartással. A nevelőtanár jelentette az ügyet, a lányt dékáni fegyelmi bizottság elé állították és se szó, se beszéd, kicsapták az egyetemről! A pszichológus alapszervezet titkára – a lány negyedéves pszichológus hallgató volt – kétségbeesetten jött a KISZ-bizottságra, hogy hátha tudunk valamit tenni. A döntés önkényességéhez és brutalitásához természetesen nem fért kétség, úgyhogy elhatároztuk: a bölcsészkari KISZ-bizottság védelmébe veszi a lányt, fellebbezünk és az Egyetemi Tanács elé visszük az ügyet.

A sikeres védekezéshez azonban természetesen be kellett tekintenünk a fegyelmi bizottság üléséről készült jegyzőkönyvbe, hogy világos legyen, pontosan milyen rendelkezések alapján ítélték erre a legsúlyosabb büntetésre egyetemista társunkat, amivel megakadályozták a diplomaszerzésben, mert ha valakit az ország bármely egyeteméről kicsaptak, azt a többi egyetem sem vehette föl. (Azt külön sérelmeztük, hogy a tudtunk nélkül zajlott a dolog, pedig az egyetemisták érdekképviseleti szervezetétől – jelen esetben a KISZ-től – is ott kellett volna lennie valakinek az ülésen.) A dékáni hivatal azonban közölte: a jegyzőkönyv nem nyilvános, nem bocsájthatják a rendelkezésünkre, arról lehet mindössze szó, hogy egyetlen személy, a bölcsészkari KISZ-titkár a dékáni hivatalban betekinthet a jegyzőkönyvbe és jegyzeteket készíthet, de nem viheti azt ki onnan és nem készíthet róla másolatot.

4 In: *A fiatal Lukács dráma és művészetelmélete,* Színházelméleti Füzetek 11., Magyar Színházi Intézet, Bp. 1979.

A jegyzőkönyv igen tetemes hosszúságúnak bizonyult, úgyhogy a következő hét délutánjait a dékáni hivatal titkárságán töltöttem Jónás úr jótékony felügyelete alatt. Jónás igen készségesnek mutatkozott, igyekezett ötletekkel, javaslatokkal ellátni, hogyan is képviselhetnénk leghatékonyabban a védelmet. Segítőkészségében azonban valami annyira bűzlött, hogy néha szinte a hányinger kerülgetett, pedig akkor még a március 15-i konfliktus előtt voltunk. A jegyzőkönyvből kiderült, hogy hatékony védelemre az egyetemi szabályzat voltaképpen nem ad lehetőséget. Azt ugyanis nem lehetett vitatni, hogy a cselekmény sértette a kollégiumi házirendet, s a kollégiumi házirend megsértéséért az egyetemről történő kizárás büntetése is megítélhető volt, a mérlegelés joga pedig az ez ügyben összehívott fegyelmi bizottságot illette meg, vagyis a tagok személyes önkényén, pillanatnyi jókedvén múlott a dolog. A bizottság pedig – nem emlékszem pontosan – öt vagy hét tagból állott, s a helyekből csak egyetlen egy illette a diák-érdekképviseletet, vagyis bennünket. Világos volt, hogy az egyetlen esély, ha megpróbálunk lobbizni, vagyis egyenként jobb belátásra téríteni a fegyelmi bizottság tagjait. Az egyetemi oktatók azonban az állásukat kockáztatták, ha szembeszegülnek a dékáni-rektori akarattal, úgyhogy végül közülük csak egyetlen egy, *Pál Erna,* az orosz tanszék oktatója, akivel elég jó viszonyban voltam, szavazott a kizárási határozat ellen az Egyetemi Tanács fegyelmi bizottságának ülésén. Nos, ezen az ülésen nem rejtettem véka alá véleményemet az eljárás önkényességéről, álszent, prűd voltáról és brutális drasztikusságáról, s ezt a rektor – enyhén szólva – nem értékelte.

Következményként megakasztotta akadémiai karrieremet, megakadályozta, hogy az egyetem elvégzése után – a szakmailag illetékesek, Zoltai Dénes és *Almási Miklós* támogatása ellenére – bennmaradjak az esztétika tanszéken. Így aztán, harmadszorra mégiscsak megtörtént, amit az első két esetben a szerencse segített elkerülni: a gimnáziumból nem csaptak ki, a katonaságnál nem kerültem futkosóra, az egyetemet végül elvégezhettem, de az akadémiai karriert már elzárták előlem. Hát hiszen mi egyébre is számíthat az, akinek a káderlapján ott vöröslik, hogy politikailag megbízhatatlan?

Az ötödév egyik félévét Leningrádban kellett töltenem, ez ugyanis kötelező részét alkotta az orosz szakos képzésnek. A kollégium a Nyéva partján állt, szemben az Ermitázzsal. A befagyott folyón a járókelők ösvényeket tapostak a két part között, mi is ezen jártunk át a képtárba. A *Brueghel*-gyűjtemény volt a kedvencem, órákat ültem a festmények előtt, ebben bizonyára *Tarkovszkij*nak is szerepe volt, aki előszeretettel használta filmjeiben

Brueghel festményeit, s akinek *Tükör* című filmjét épp akkor mutatták be, igen szűken forgalmazva: egyetlen moziban mindössze egy hétig, ha jól emlékszem. Hosszú sorok álltak a pénztár előtt a fagyos hidegben. Lépten-nyomon átütött a 60 éves kommunista uralom által brutálisan letarolt, megerőszakolt városon a benne felhalmozódott nagyszerű kultúra. (A Tarkovszkij-élményt részletesebben megírtam *A nagy formák kegyelme*[5] című esszémben.)

A kollégiumban viszont a félelem légköre uralkodott és a csótányok. Bennünket, magyarokat lehetőleg egyesével úgy osztottak el a szobákban, hogy minimum két orosszal legyünk együtt, akik közül legalább az egyik sztukács volt, vagyis besúgó. Ekkor vált a maga brutális valóságában is átélhetővé számomra, hogy mitől is menekültem meg, amikor elutasítottam gimnáziumi igazgatónőm ajánlását a moszkvai diplomataképzőre. Az én szobámban lakó két orosz például azzal szórakozott, hogy rugós bicskájukkal célbadobást rendeztek az ajtóra. Amikor tiltakoztam, akkor megfenyegettek, hogy a zuhanyozóban összevernek. Végül sikerült elintéznem, hogy másik szobába kerüljek. Az egész félévet az tette elviselhetővé, hogy hamarosan Erzsi utánam jött – aki történelem szakosként szintén pályázhatott leningrádi ösztöndíjra –, s azt ugyan nem sikerült elérnünk, hogy házaspárként külön szobát kapjunk, de a rendesebb kollégisták időnként átadták nekünk szobájukat ideiglenes használatra. A kemény téli hónapok elmúltával igyekeztünk minél több helyre elutazni – a hivatalos tiltás ellenére, külföldiek ugyanis 70 kilométeres körzetben hagyhatták csak el Leningrádot –, így jártunk Tallinban és elvonatoztunk Jerevánba is, amikor Grúzián haladtunk keresztül, csencselők Sztálin-naptárakat árultak a vonaton. Amikor a félév után végre hazaérkeztem, úgy éreztem börtönből szabadultam. De persze itthon sem volt minden fenékig tejfel. Sőt.

1976 koranyarán, friss, magyar-orosz-esztétika szakos bölcsészdiplomával elhelyezkedési esélyeim szinte a nullával voltak egyenlőek, arról ugyanis, hogy oroszt tanítsak a magaménak választott hagyomány értelmében szó sem lehetett, s ebbeli elhatározásomban életem legrosszabb féléve a nagy Szovjetunióban csak méginkább megerősített. Összesen három hétig tanítottam oroszt mint gyakorlótanár, ez szintén a tanárképzés része volt, így nem lehetett kikerülni, de a harmadikos gimnáziumi osztállyal mindjárt az elején megnézettem Tarkovszkij remekét, az *Andrej Rubljov*ot és azután három héten keresztül ezt a filmet elemeztük. *Modor Ádám* is ebbe az osztályba járt, s tanítási módszerem annyira megtetszett neki, hogy később is rendszeres látogatója lett Örs vezér téri magánszemináriumomnak és később az ő kiadója jelentette meg *A Westminster-modell* című tanulmánykötetemet.

Végül a váci Művelődési Központ ifjúsági előadója lettem azzal a határozott szándékkal, hogy filmklubot indítok, és ezen keresztül igyekszem terjeszteni a váci fiatalok között abbeli meggyőződésemet, hogy a szocializmus megreformálhatatlan, s igazi alternatívája a polgári demokrácia. Több mint egy évig próbálkoztam, ám a filmklubból – fura technikai okokból – nem lett semmi. Az újonnan épült művelődési ház ugyan föl volt szerelve a legmodernebb vetítőgépekkel, ám az építész elfelejtett elszívó berendezést tervezni a vetítőkhöz, amelyek valamilyen mérgező anyagot termeltek működés közben, s ezért nem lehetett filmet vetíteni a művelődési ház egyébként modern és tágas színháztermében, amit eredetileg mozinak is terveztek, a színpad hátterében ott húzódott a szélesvászon. Utólag beépíteni az elszívót pedig állítólag azért nem lehetett, mert ehhez meg kellett volna bontani az épület gömb alakú tetejét, ami szövevényes statikai problémákat okozott volna.

Mindazonáltal, 16 mm-es vetítőről, amelyet a színházterem közepére állítottunk, valamikor 1977 tavaszán mégis bemutattuk a váci nagyközönségnek – a színházterem tömve volt – *Kósa Ferenc Balczó András*ról készült dokumentumfilmjét. Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy ez a film szimptomatikusan jelezte az egyre növekvő népi elégedetlenséget a kádárizmussal szemben; Balczó mintegy a nép szószólójaként beszélt. Kósával még az egyetemen ismerkedtem meg személyesen a *Hószakadás* vitáján. '77-ben már a *Béres*-filmen dolgozott, 40–50 óra felvett anyag állt mögötte, ebből a legjellegzetesebb esettanulmányokat megmutatta nekem a filmgyári vágógépen, majd el is vitt *Béres József*hez Kisvárdára, hogy lássam, milyen kezdetleges körülmények között dolgozik az orvosbiológus, aki úgy gondolja, hogy talán megtalálta a rák gyógyszerét. Az esetek valóban megdöbbentőek voltak, váratlan felépülések olyan rákos betegeknél, akikről a hivatalos orvostudomány már lemondott. Béresnek azonban rettentő sziszifuszi harcot kellett folytatnia találmánya gyógyszerként történő elismertetéséért a hivatallal, a hatalommal és a hivatalos orvostudomány képviselőivel. Kuruzslónak kiáltották ki, többször állt a bebörtönzés határán. Az nagy valószínűséggel állítható volt, hogy a Béres-cseppnek számottevő káros mellékhatásai nincsenek, a készítmény ilyen tesztelését nagy nehezen sikerült elvégezni, jórészt Kósa japán kapcsolatain keresztül – felesége japán –, de hogy valóban gyógyítja-e a rákot vagy annak

5 Alföld, 2000. július; l. *A szellem helyében.*

antiszemita vagyok-e, miközben éppen *A nagy utazás* dramatizálásán dolgoztam. *Karsai László,* akivel együtt katonáskodtunk – később az egyetemen ő hívott Földes Marx-szemináriumára –, végzett fölmérést a században ez ügyben, és ő kérdezgetett arról, hogy például vannak-e olyan külső jegyek, amelyekről felismerni vélem a zsidókat. Hitetlenkedve fogadta válaszom, miszerint nincsenek. És hogy ez nem is kérdés a számomra. És hogy ez a családomban sem volt kérdés. Ötvenéves fejjel én pedig azt kérdezem: valóban olyan hihetetlen ez?

A sikertelen filmklub-indítási kísérlet ellenére Vácon szoros kapcsolatba kerültem a helyi fiatalok egy csoportjával, akik komolyan érdeklődtek a művészetek iránt, többen közülük maguk is festettek, fotóművészettel, amatőr színjátszással próbálkoztak vagyis a maguk eszközeivel feszegették a rendszer falait. Így ismertem meg *Kovács Zsuzsát*, aki Debrecenbe készült magyar-angol szakra, s aki később – amikor érdeklődő debreceni egyetemistákkal szerettem volna kapcsolatba kerülni – összeismertetett *Bertha Zoltán*nal, *Debreczeni Józsefe*l és *Elek István*nal, akikkel például Konrád György *A városalapító*ját elemeztük Zsuzsáék debreceni albérletében. Szintén Vácon ismertem meg *Riba Anikó*t és *Kovács Sándor*t, akikkel aztán 1980-ban közösen megvettük azt a dunabogdányi paraszthá́zat, ahol egy évvel később elkezdtük a szamizdat *Beszélő* nyomtatását.

De 1977-ben még egy másfajta életforma kialakításán fáradoztunk. Az a baráti társaság, amely az egyetemi évek alatt kialakult a Stúdium körüli csatározások során illetve Földes Marx-szemináriumán és az esztétika szakon, elhatározta, hogy ha már a kiszes politikai reformra nincs lehetőség, akkor megpróbálkozik az életforma reformjával, s ebben döntő inditékul szolgált számunkra *Heller Ágnes* és Vajda Mihály kommuna-tanulmánya. Szerencsére külső körülmények megakadályoztak bennünket abban, hogy közösen vásárolt szentendrei telkünkre fölépítsük azt a hatszögletű, méhkaptárra emlékeztető társasházat, amelyet egyik építész ismerősünk tervezett a számunkra: a tanács hamarosan kisajátította a telket, most arra vezet a 11-es út.

1977 nyarára sikerült annyi pénzt összespórolnunk illetve kölcsönkérnünk, hogy elindulhattunk Erzsivel egy háromhetes stoppos túrára Franciaországba és Angliába. Ez volt az első nyugati utam és az igazi nászutunk is, 27 éves voltam. Strasbourgig váltottunk vonatjegyet, mert a katedrálison kívül mindenképpen meg akartam nézni *Grünewald* szárnyasoltárát Colmarban, előtte olvastam *Karátson Gábor Hármaskép*ét – azóta is alapkönyveim között tartom számon. Jártunk Párizsban és Londonban, fölmentünk egész a skót tavakig,

láttuk az amiens-i és a chartres-i székesegyház csodáját, meglátogattuk a londoni St. Paul árkádjai alatt meghúzódó picinyke könyvesboltot, ahol a keletről érkezett turisták ingyen válogathattak a jobbnál-jobb elméleti könyvek között, hazafelé Baselben mielőtt fölszálltunk a vonatra még megnéztük *Klee Bohóc*át a Modern Művészetek Múzeumában – kisméretű reprodukciója hosszú évekig állt bogdányi könyvespolcomon. Találkoztunk segítőkész emberekkel, akik egyengették tervezetlen utazásunkat, szívtam magamba a nyugati civilizációt, igyekeztem úgy feltöltődni, ahogy csak lehet, hiszen nem tudhattuk, mikor lesz alkalmunk ismét Nyugatra utazni. Végül is nyolc évet kellett erre várnunk. Ezt a kulturális és életminőség-élményt megpróbáltam megírni a *Mennyi pipacs!* című esszémben.[6] Az amit eddig az örökölt és választott hagyomány történetei, elméletei és olvasményélményei képviseltek a számomra, most ez alatt a három hét alatt érzéki valósággá testesült: a liberális demokrácia mindennapjai minden elképzelést felülmúló erővel tanúsították a berendezkedés fölényét. (Pedig konzerveken éltünk, youth hostelekben szálltunk meg, gazdag nagybácsik nem láttak el bennünket apanázzsal.) Ha esetleg lettek volna még ezirányú kétségeim, azok véglegesen eloszlottak. Világos lett: nincs harmadik út, nem érdemes a szocializmus reformjával próbálkozni, értelmiségiként egyet tehetek: népszerűsítem a nyugati liberális demokrácia értékeit.

6 ÉS, 1998. október 2. l. *A szellem helyében.*

Belső emigráció Dunabogdányban

1978-ban kiköltöztünk Nagytéténybe egy másfélszobás lakótelepi lakásba – előtte rövid ideig együtt laktunk apámékkal az Örs vezér téri lakótelepen, apám több mint harmincéves traktorgyári munkájáért azt kapta jutalmul, hogy befizethetett erre a két- és félszobás lakásra – és októberben megszületett lányunk, Ágnes. Eljöttem Vácról, nem láttam ugyanis sok értelmét, hogy diszkó-szervezéssel töltsem az időmet, másra nem lévén lehetőség, noha magánszemináriumokat tartottam Kovács Sanyiék körének a fiatal Lukács esztétikai nézeteiről.

Komoly vívódások után úgy döntöttem, hogy ha már értelmiségiként nincs számomra hely a kádárista struktúrában, akkor megpróbálok fizikai munkával pénzt keresni. A Fővárosi Kertészeti Vállalatnál parkgondozóként vállaltam tehát munkát, Nagytétényből a Leányka utcai lakótelepre jártam füvet nyírni, cserjét ásni, rózsabokrokat metszeni. A munkaidő kötetlensége lehetővé tette, hogy közben otthon fordítsak. A helyzetből adódóan Erzsivel abban állapodtunk meg, hogy én maradok otthon születendő gyermekünkkel gyesen – ezért persze akkoriban nekem még nem járt állami támogatás, csak a nőket illette meg a gyes –, ő viszont a szülés után amint tud visszamegy a Külkereskedelmi Főiskola angol tanszékére. Ez a munkamegosztás jól is működött közöttünk és én érzelmileg rengeteget erősödtem attól, hogy sok időt töltöttem Ágival. Az egyetemen kialakult baráti társasággal persze továbbra is kapcsolatban maradtunk. Életemnek ezt a szakaszát már elmeséltem a *Beszélő Dunabogdányban* című írásomban[7], most ebből idézek:

„Rendszeresen összejöttünk, s a Kelet-Európai Figyelő illetve más, kéziratban terjesztett eretnek írások, továbbá külföldi kiadványok alapján próbáltuk megismerni közelmúltunk és jelenünk történelmét. Magyar Bálint például Csehszlovákia 1968-as megszállásának körülményeit ismertette, de megbeszéltük Konrád-Szelényi Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című munkáját, meg A városalapítót; közben Kenedi János összeállította a Profilt; olvastuk a Lukács-iskola és óvoda tagjainak munkáit. Én úgy véltem, s e véleményemet nem rejtettem véka alá, hogy nekünk is valami hasonló feladatunk volna: azaz elősegíteni a szabad, cenzúrázatlan gondolkodás terjedését. Poros Andással a Kelet-Európai Figyelő mintájára össze is állítottunk egy anyagot a lengyelországi sztrájkokról,

7 Beszélő, 1993. július 10. és 17. in: *A Westminster-modell*, 233-242. o.

és legépeltük néhány tucat példányban. És miközben az írógép előtt ültem, egyre határozottabb meggyőződésemmé vált, hogy ennél hatékonyabb formát kellene találni az anyagok sokszorosítására. Közben 1977-ben megtörtént az első tiltakozó nyilatkozat kibocsátása a Charta '77 szóvivőinek bebörtönzése ellen – ezt az eseményt is alaposan megtárgyaltuk, s közülünk többen voltaképpen már ekkor felkészültünk arra, hogy a következő alkalommal a mi nevünk is szerepeljen a tiltakozók között.

1979-ben aztán Kardos András és Magyar Bálint hozta el hozzánk a tiltakozó ívet, Nagytéténybe. Előtte néhány héttel estem át sikeresen egy három éves akadémiai aspirantúra felvételi vizsgáján – Almási Miklós vezetőtanárkodása mellett az orosz formalisták irodalomelméletében kívántam volna elmélyülni. Aláírtam az ívet – majd nem sokkal később megkaptam az Akadémia elutasító válaszát pályázatomra. Ekkor végképp világossá vált számomra, hogy a kádárizmus által biztosított keretek között nem tudok értelmiségiként működni, még kevésbé megélni. Igaz, időnként kaptam fordításokat, sőt, egy ideig még a személyimbe is sikerült bevezettetnem a szellemi szabadfoglalkozású fordító státuszt, minthogy azonban akkor még csak oroszból fordítottam, és ideologikus szövegeket nem voltam hajlandó elvállalni – nem bővelkedtem fordításokban. Főként Könczöl Csabának köszönhetően jutottam olyan szövegekhez, amelyek érdekeltek, és amelyek nem a marxista ideológia alapján álltak: Bahtyin, Zsirmunszkij, Sklovszkij, Spet és Lotman tanulmányait illetve Szilárd Léna esszéit fordítottam az orosz szimbolistákról.

Úgy tűnt, hogy a fizikai és a szellemi munka ilyen típusú kombinálásával meg tudom keresni a létminimumot, s megengedhetem magamnak azt a luxust, hogy értelmiségiként nem kell kompromisszumot kötnöm. Ebben erősített az a tény is, hogy 1979-ben megkeresett Reményi József Tamás, akit még a Bölcsészkarról ismertem, s felajánlotta, hogy legyek az akkor havi lappá előlépő Mozgó Világ állandó külső szerzője – filmes témákban. Örömmel elfogadtam az ajánlatát, azzal a kikötéssel, hogy írásaim csak az általam leadott formában jelenhetnek meg. 1983 őszéig, a folyóirat erőszakos átalakításáig írtam a lapnak, és mindketten betartottuk a megállapodást: én rendszeresen írtam, Reményi Jóska pedig nem cenzúrázott. Akkor sem, amikor a lap 1981 márciusi számát a kultúrpolitikai rendőrség bezúzatta, egyebek között A cselekvő és a szenvedő hős című tanulmányom miatt.[8]

8 Megjelent *A Westminster-modell*ben, 19–27. o. Lásd még: Németh György: *A Mozgó Világ története, 1971–1983.* Bp. Palatinus, 2002.

1980 elején tehát minden tekintetben megérett a helyzet arra, hogy Kovács Sanyiékkal együtt vidéki parasztházat kezdjünk keresni Budapest 60 km-es körzetében, hogy Erzsi még be tudjon járni a Főiskolára. Tavaszra aztán megtaláltuk, amit kerestünk – Dunabogdányban. /.../ Sanyival tavasztól őszig sokat dolgoztunk, hogy az épületet alkalmassá tegyük a beköltözésre. Kőnig Tamás építész barátunk tervei alapján emésztőgödröt betonoztunk, fürdőszobát építettünk, falakat döntöttünk és húztunk, kertet ástunk és füvesítettünk, s közben éjszakánként az őrmezei lakótelepre jártunk fodrászműhelyt takarítani. Az építkezést Illés Zoltán barátunk felügyelte szakmai szempontból, akivel még egyetemista korunkban ismerkedtünk meg Veresegyházán, Illés Zoli akkor a veresegyházi kultúrházban dolgozott és az erdőkertesi amatőr színjátszó kört vezette. Egy színjátszó fesztiválon találkoztunk, ahol Illés Zoli csoportja feltűnően radikális produkcióval állt elő. Ez persze nem csak nekünk, a BM-nek is feltűnt, úgyhogy Zolit megfenyegették: elbúcsúzhat állásától és ki tudja még mire számíthat, ha ebben az irányban halad tovább. Illés Zoli azonban nem hagyta magát: szakmája a kőművesség volt, nem lehetett ilyesformán zsarolni. A színjátszócsoport évekig fennmaradt, Zoli viszont otthagyta a művelődési házat és egyre komolyabban kezdte szakmáját gyakorolni. /.../

Közben megjelentek első tanulmányaim a Mozgó Világban és elhelyezkednem is sikerült, mint a Pilisi Parkerdőgazdaság alkalmazottja a Magyar Nemzeti Bank visegrádi üdülőjének kertészeként; a gyerekeket fölvették a bogdányi bölcsödébe, úgyhogy 1980 őszére a helyzet már úgy állt, hogy egész komolyan közölhettem Magyar Bálinttal: mi négyen, családi vállalkozásban tudnánk működtetni egy nyomdát, ha volna egy kiadvány, amelyet érdemes lenne nyomtatni. Tudtam, Bálint akkor már rendszeresen járt Kis Jánoshoz, s azt is, hogy a Kelet-Európai Figyelőt Kis Jánosék szerkesztik, tehát amikor Bálint valamikor 1980 végén, 1981 elején közölte, hogy lényegében összeállt a szerkesztőség, akkor nagyjából bemérhettem, milyen újságra számíthatunk."[9]

Persze csak nagyjából. Leginkább a színvonalban bízhattam, meg abban, hogy a szerzők valóban öncenzúra nélkül fognak megnyilvánulni, s ez már önmagában igen nagy haladást jelentett a korabeli sajtóviszonyokhoz képest. A *Beszélő* politikai irányultsága azonban csak néhány év alatt kezdett számomra valamennyire világossá válni, hiszen maguk a szerkesztők is jórészt az elméleti senki földjén mozogtak, valamiféle harmadikutas, de lényegében reformszocialista megoldással próbálkoztak Michnik új evolucionizmusa

9 *A Westminster-modell,* 234–236. o.

alapján. Ezt az álláspontot mindig is fából-vaskarikának tartottam, az ekkor még részben ösztönös beállítódásom elméleti alapjainak alapos megismeréséhez azután tíz évi angliai élet segített hozzá.

Az 1981 tavaszán a Mozgó Világban megjelent filmtanulmányomra azonban – a *Gulyás-testvérek Vannak változások* című dokumentumfilmjéről, amelyben megpendítettem a lengyelországi fejlemények, a *Szolidaritás* szakszervezet megalakulásának radikális értelmezési lehetőségét, amely kizárja a szocializmus reformját –, többen felfigyeltek. Reagált *Fekete Sándor,* az *Új Tükör* főszerkesztője, aki lapjában engem támadva síkraszállt a szocializmus reformjáért, ezt részletesebben megírtam *Az együtt-nem-működés kényszerében.*[10]

De megkeresett *Bojtár Endre* is – úgy emlékszem a Mozgó Világon keresztül, előtte személyesen nem ismertük egymást – és négyszemközti baráti beszélgetésre invitált a lakására. Itt kedélyes pálinkázgatás közben elmondta, hogy igen figyelemreméltónak találta a Mozgóban megjelent filmtanulmányaimat[11] és ezek alapján arra következtet, hogy nem áll távol tőlem a másként gondolkodás. Megkérdezte: nem volna-e kedvem résztvenni egy ellenzéki kiadvány összeállításában, írásában, amelyet az ő baráti társasága tervez létrehozni. Ekkor a *Beszélő* előállításának még csak az előkészületei zajlottak – éppen a manzárdot alakítottuk ki Kovács Sanyival – úgyhogy némi töprengés után azt válaszoltam: feltételesen rendben van, de végső döntést akkor hozok, ha találkoztam a társasággal.

Ez hamarosan meg is történt. Így ismerkedtem meg *Dániel Ferenccel, Horváth Iván*nal, *Lányi András*sal, *Szabó Miklós*sal és *Vági Gábor*ral. Szimpatikusnak találtam a vállalkozást főként azért, mert a társaság a rendszer átfogó *külső* kritikáját kívánta nyújtani politikai, kulturális, történelmi, gazdasági és szociológiai szempontból, úgyhogy csatlakoztam. Néhány összejövetel után kialakult az első szám tartalma, arról volt szó, hogy *Tamás Gáspár Miklós* is ad nekünk írást. Akkoriban jelent meg *Aczél György*nek egy ideologikus írása a *Valóság*ban én azt pézéctem ki és elemeztem. Már nem emlékszem, hogy végül kinek a javaslatára lett az összeállítás neve *Kisúgó.*

Hamar fölmerült persze az előállítás miképtje, a társaság eredetileg gépiratos sokszorosításra gondolt, én azonban a stenciles sokszorosítás mellett ér-

10 Vö. id. mű. 107–108. o.

11 *A Kis Valentino és a környezet,* 1980/3. *Jeles András* filmjéről; *Márványember-rézember-faember,* 1980/8. *Vitézy László* filmjéről.

veltem, vállalván, hogy megszervezem a dolgot. Ekkor ugyanis már kilátásban volt a stencilgép, azt persze nem árultam el, hogy mi magunk fogjuk kinyomtatni a *Kisúgót* Bogdányban. Úgy gondoltam, az a helyes, ha Magyar Bálinton keresztül egyeztetem a dolgot Kis Jánossal. Hiszen a stencilgépet tőlük kaptuk és én a *Beszélő* nyomtatására tettem ajánlatot, tehát azt nem tartottam volna etikus eljárásnak, ha a *Beszélő* szerkesztőinek tudomása nélkül mást is nyomtatunk a gépen. Nem is tettük.[12] Végül abban állapodtunk meg, hogy a *Beszélő* első számának leszállítása után sor kerülhet a *Kisúgó* elkészítésére. Így is történt. Ekkor nyomtattuk ki egyébként a Bába Iván-szerkesztette *Magyar Figyelőt* is, ennek a kéziratát Magyar Bálinttól kaptam. A *Kisúgó* elkészült példányait úgy emlékszem Lányi Andrásnak vagy Dániel Ferencnek adtam át.

A *Beszélő* és a *Kisúgó* első számát aztán nagy örömmel láttam viszont Vajda Mihály Heidegger-fordító magán-szemináriumán valamikor 1981 decemberének elején. Megnyugodva állapíthattam meg: működik az elosztó-hálózat, munkánk eredménye eljut az olvasókhoz. Ez komoly elégedettséggel töltött el. Általános vélemény volt a fiúk között, hogy a *Kisúgó* jobban eltalálja a helyzetet: termékenyebb álláspontnak tűnt számukra a rendszer külső, stratégiai jellegű bírálata, taktikai szempontokra tekintet nélkül.

A *Kisúgó*ból azonban igen hamar kiszállt Bojtár Endre, arra hivatkozott, hogy a *Bibó Emlékkönyv*ben való közreműködése miatt megfenyegették, hogy elveszítheti állását. Az indoklást elég furcsának találtam, hiszen a *Kisúgó*ban való részvételről nem kellett, hogy tudjanak a hivatalos szervek: a kiadvány szerzők, szerkesztők nevének föltüntetése nélkül jelent meg. Bojtár azonban úgy látszik tartott tőle, hogy előbb-utóbb kitudódik a dolog. Én egy ideje már csak Dániel Ferivel találkoztam a társaságból, minimalizálandó a kockázatot – Dániel Vajda Misu barátja volt, így megbíztam benne –, azután egyszercsak Dániel közölte, hogy a *Kisúgó* szerkesztése abbamarad. Nem tudom, a társaság végül miért döntött így. Sajnáltam a dolgot, mert mint már említettem, ez a beállítódás közelebb állt hozzám, mint a *Beszélő*é, amelynek politikai elemzéseit egyre elégedetlenebbül szemléltem, miközben életformánkra mind nagyobb terhet rótt az illegális nyomtatás. Ezt írtam erről 1993-ban:

„1984 végére azonban már kezdtünk kimerülni. Anikó még 1982-ben elköltözött, ketten maradtunk Erzsivel, sűrűsödtek az anyagi problémák és lányunk is egyre nagyobb lett. 1983 márciusában jelent meg utolsó írásom a régi Mozgó Világban, és a folyóirat erőszakos átalakításával megszűnt a publikálás lehetősége számomra az első nyilvánosságban. 1983-ban a JAK Móricz Zsigmond ösztöndíjából írtam egy pályaképet Heinrich Böllről és 1980 óta rendszeresen jártam Vajda Mihály szemináriumára Angyalosi Gergellyel, Bacsó Bélával és Kardos Andrással, ahol több éven keresztül Heidegger Lét és idő c. művének értelmezésével és fordításával foglalkoztunk. Időm nagy részét azonban az MNB visegrádi üdülőjében töltöttem kaszálással, fűnyírással, cseresznyefa-metszéssel, cserjeágyásással, öntözéssel, gazolással. Munkaidőm kötetlen volt, ha az üdülő parkja jól nézett ki, nem kellett mindennap megjelennem a munkahelyemen, így tudtam párhuzamosan nyomtatással és kertészkedéssel is foglalkozni."[13]

A Böll-élmény úgy látszik egy életre meghatározó lett a számomra. A *Billiárd fél tízkor*ban – amelyet már szakdolgozati témának is választottam – találkoztam először a belső emigráció érzékletes és számomra igen meggyőző ábrázolásával, mint ami adekvát válasz lehet mindenféle totalitárius hatalmi közegre. A *Csoportkép hölggyel*ben pedig lenyűgözött *Leni*, a hősnő szekularizált vallásosságon és polgári tisztességen nyugvó civil kurázsija és szerelme. Azt hiszem először Böllön keresztül kezdtem megérteni a civil társadalom, a lokálpatriotizmus értékképző és értéktartó erejét, amelyet a marxizmus megvető gesztussal rendszerint mint kispolgári csökevényt utasított el. Az *Egy szolgálati út végét* például a lokálpatriotizmus szelleme beszéli el, s ezt a beállítódást, ennek formai következményeit elemeztem a pályaképben, amelynek megjelentetését azonban sajnos végül 3:2 arányban leszavazta a JAK-füzetek szerkesztőbizottsága. (A könyv kéziratát sorozatos későbbi költözéseink során valahol elveszítettem. Akkor még persze nem komputeren dolgoztam, hanem egy táskaírógépen, úgyhogy csak a legépelt példányok álltak rendelkezésre.) A JAK körüli csatározásokat részletesebben megírtam *A bogdányi cseresznyefa* című esszémben.[14]

A cseresznyefa, amelyet Nagykőrösről hoztam és magam ültettem el a bogdányi kertben, anyámra emlékeztet, aki imádta a cseresznyét, és aki 1983 áprilisában, két héttel hatvanadik születésnapja előtt meghalt. Öngyilkos lett. Sokadik kísérlete ezúttal sikerrel járt, sok gyógyszert vett be, majd az időközben másfélszobássá zsugorodott lakótelepi lakás konyhájában felakasztotta magát. Élete fájdalomról fájdalomra telt, folyton betegeskedett, s

12 A *Beszélő* első 12 száma előállításának körülményeiről részletesebben l. a *Beszélő Dunabogdányban* c. idézett írást.

13 *A Westminster-modell*, 240. o.

14 ÉS, 1998. február 13. l. *A szellem helyében*.

hosszú ideje már apámmal sem értették meg egymást, aki szerinte cserbenhagyta, megcsalta őt. Feladták hát nekem a leckét: lett mit megbocsátanom a szüleimnek. De ezzel persze korántsem vagyok egyedül, s ahogy körülnézek barátaim, ismerőseim körében, meg szerte az országban, be kell látnom, én még nem is jártam olyan rosszul, hiszen mindketten büszkén vállalható hagyományokhoz kapcsoltak engem: apám a szociáldemokráciához, anyám pedig a protestáns etikához.

Ezeknek az éveknek a másik döntő szellemi élménye a Vajda Mihállyal való találkozás. Misuhoz Kardos András vitt el valamikor 1980-ban és először *Husserl*lel kezdtünk foglalkozni Misu Gül Baba utcai lakásán, majd Heidegger következett. Misuval – mint már említettem – már ismeretlenül is szimpatizáltam, mert ő volt az első a Lukács-tanítványok közül, aki radikálisan megpróbált elméletileg szakítani a marxizmussal és a marxizmus Lukács-féle reneszánszával is. Gondolkodói beállítottságát, rugalmasságát igen nagyra becsültem és rengeteget tanultam tőle filozófiáról és filozófiából, nem csak heideggerül. Ezekben az években igen közel kerültünk egymáshoz.[15]

Volt azonban egy pont, amin túl nem terjedt ez a rugalmasság: Misu elméletileg 1968-tól eredeztette fokozatos kiábrándulását a szocializmus megreformálásából és nem 1956-tól. 56 illetve a magyar társadalom szocializmushoz való viszonyának a megítélésében eltért az álláspontunk, gondolom főként azért, mert gyökeresen különböző élményekkel rendelkeztünk. Azt is némileg meglepve tapasztaltam, hogy számára sokkal inkább *Koestler Rubasov*ja képviseli a baloldali értelmiség sztálinizmushoz fűződő viszonya megértésének kulcsát, nem pedig Szász Béla, akinek magatartása viszont számomra felbecsülhetetlen értékű elméleti alapot nyújtott. Hogy a Párt hittételeit és inkvizíciós utasításait lelkiismereti alapon, a polgári humanizmus értékeire és a civil kurázsira támaszkodva vissza is lehetett utasítani, azt persze Misu is elismerte, ám mintha mégsem ezt tartotta volna igazán fontosnak, hanem az együttműködés kényszerét. Ő mintha ekkor még, a nyolcvanas évek elején, sokkal inkább belülről nézte volna azt, amit én megpróbáltam kívülről megérteni és ebben nyilván nem lebecsülendő szerepet játszott mestere, Lukács György, szinte leküzdhetetlennek bizonyuló hatása. Később, a szocializmus világméretű bukása után a *Syrakusa*ban ezt írta erről:

15 A Heidegger-szemináriumról és Misuról részletesebben írtam *A filozófus regénye* című esszémben. In: *„Majdnem nem lehet másképp"*, Vajda Mihály 60. születésnapjára. Bp. Cserépfalvi, 1995. 23–28. o.

„Lukács György tanítványa, barátja voltam. Személyes tiszteletem, nagyrabecsülésem és szeretem megmaradt, bármilyen messze is távolodtam attól, amit igazi életművének akart hinni, s mint látható, filozófusi magatartásától is. Emberi magatartását is meg lehet persze sok ponton kérdőjelezni. Ugyanakkor mégis csak emberi magatartása magyarázhatja, hogy legszűkebb tanítványai, baráti köre végül is már meglehetősen korán szembefordult a mindent megerőszakoló szocializmussal. Magamnak egyet nem tudok megbocsátani. Nem tudom megbocsátani magamnak, hogy nem tettem fel neki egy kérdést, amelyre, ha a fentiek igazak (de persze, mit jelent az, hogy igaz?), ő nem tudott volna válaszolni. Nekem mégis fel kellett volna tennem: Mondja Lukács elvtárs – mert így hívtuk –, mindazok után, amit 12 éven át a Szovjetunióban átélt (hadd ne beszéljek itt a részletekről, neki sem kellett volna elősorolnom), hogyan volt képes rá, hogy eladja ezt a rendszert a magyar értelmiségnek?"[16] Ehhez 1994 szeptemberében Londonban írott esszémben a következő kommentárt fűztem: *„Ezt itt most én emeltem ki. Kiemeltem, mert már egyetemista koromban ez lett számomra az egyik legfontosabb probléma, hozzátéve persze a dolog másik oldalát, hogy a magyar értelmiség hogyan volt rá képes, hogy megvegye, amit Lukács árult?"*[17] Nos, a válaszra még mindig várok. Illetve persze, magam is megpróbálok választ találni erre a kérdésre, jelen munka is ilyen irányú kísérletnek tekinthető. Mindenestre úgy tűnik, hogy Lukács és a Lukács-tanítványok szellemi-politikai hatása – minden elszakadási kísérlet ellenére – döntőnek bizonyult a pártonkívüli baloldali ellenzék beállítódásának meghatározásában.

Mindazonáltal, az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Misunak is sokkal jobban tetszett a *Kisúgó* külső bírálata, mint a *Beszélő* új evolucionizmusa. Amikor azonban egyszer megjegyeztem a Heidegger-fordító társaságban, hogy a kádárizmust csak a szovjet csapatok magyarországi jelenléte, vagyis a nyers erőszak tartja fenn, s ha – ne adj Isten – valami csoda folytán kivonulnának, úgy dőlne össze a rendszer, mint a kártyavár, ezt valamennyien erős kétkedéssel fogadták. Sokkal erősebbnek értékelték a kádári szocializmus integráló-korrumpáló jellegén keresztül megvalósuló valódi társadalmi támogatottságát, mint én. És azt kell látnom – lehet, hogy tévedek –, hogy vitánkat az ő szemükben a szocialista rendszer világméretű összeomlása sem zárta le. Nem gondolják, hogy inkább nekem lett volna igazam. Persze, s ezt épp Misutól tanultam, az igazság gyakorlati kérdés, vagyis tevékenységünkkel,

16 Vajda Mihály: *A posztmodern Heidegger,* T-Twins Kiadó, Bp. 1993. 181–182. o.

17 *A filozófus regénye,* in: id. mű. 25. o.

magatartásunkkal, szellemi teljesítményünkkel magunk is befolyásoljuk. Végül is azon múlik a dolog, hogy a magyar társadalom mire vevő inkább: a végletesen elharapódzott korrupcióra, a maffiára, a kéz-kezet mosra, a közbeszéd trágárságba fulladó hangnemére, vagy inkább a nyugati típusú civil társadalom megbízható törvényeken alapuló értékeire, a nyilvánosság egymás kölcsönös megbecsülésén alapuló, tisztességes hangvételre. De azon is, hogy az értelmiség hangadó csoportjai milyen értékeket igyekeznek közvetíteni számukra. Ez alól a felelősség alól senki nem bújhat ki, aki értelmiséginek tekinti magát.

De nagyon előreszaladtam történetemben. Térjünk vissza a nyolcvanas évek elejére: *„1982 őszén, Tibor, az üdülő vezetője közölte velünk, hogy nem várt nagy megtiszteltetés éri hamarosan a ház elejét: maga Kádár János kívánja itt tölteni rendes őszi pihenőjét, mivel a dobogókői pártüdülőt éppen renoválják, s nálunk osztrák építésű fedett úszómedence állt az MNB üdülői rendelkezésére. Hamarosan fel is tűntek a civil ruhás nehézfiúk és alaposan szemrevételezték a terepet. Én éppen az üdülő domboldalában lévő cseresznyéskertben kaszáltam, amikor észrevettem, hogy a rézsű tetején egy ismeretlen úriember figyeli mozdulataimat. Hosszasan nézett, majd úgy látszik semmi gyanúsat nem észlelvén visszaballagott az épületbe. Kaszálni addigra jól megtanultam, rézsűn is ...*

Mondtam is a fiúknak a Heidegger-szemináriumon, hogy most lényegében két dolog közül választhatok: vagy kiegyenesített kaszával várom Kádár Jánost a cseresznyéskertben, és átnyújtom a magyar nép követeléseit, vagy sürgősen szabadságra megyek. Végül is nem akartam tönkretenni a kaszát, úgyhogy az utóbbi megoldást választottam. Aztán Kádár jött, távozott, vele együtt a BM szakemberei, én meg háborítatlanul visszatérhettem kedvenc cseresznyefáim közé. A szakemberek nem gyanították, hogy akit láttak, az a Beszélő nyomdásza volt.

Lévén a kertészkedés idénymunka télire elvállaltam a mogyoróhegyi Jurta-tábor nappali-éjjeli-őri állását. Hárman váltottuk egymást 24–48 órás beosztásban. A tábor – Makovecz Imre építész alkotása, újszerű megoldásaira még Kőnig Tamás hívta fel figyelmünket, amikor Bogdányba költöztünk – télire bezárt, úgyhogy mi, őrök egyedül voltunk. Amikor beállt a tél, egy-egy eltévedt kirándulón kívül senki sem járt erre. Miután ez kiderült, többször felvittem a tábor recepciós irodájába az éppen soronkövetkező Beszélő *kéziratát, az írógépet, meg a stencilpapírt, és dolgoztam. '83/'84 fordulóján a 9-es szám anyagát is itt gépeltem, benne a Bős–Nagymarosi erőmű botrányát elemző tanulmányokkal. Az erőmű katasztrofális ökológiai következményeiről ekkor szereztem tudomást, miközben a recepciós iroda ablakából éppen a Dunának arra a kanyarulatára láttam, amelyről az írások szóltak. Egyedül ültem ott az íróasztalnál, teljes csöndben, az egész környéket hó borította, időnként szarvasok merészkedtek ki a tisztásra, lent a Szentendrei-sziget csücskénél, mit sem sejtve hömpölygött a Duna. És ha netán még lettek volna illúzióim a szocializmus ún. modernizációs szerepével kapcsolatban, akkor azok ott, abban a helyzetben véglegesen szertefoszlottak.*

Ilyenkor úgy éreztem, hogy mégiscsak van értelme annak, amit csinálunk. Mert egyébként az értelmiségi barátok, ismerősök, ha szóba került a Beszélő *általában fanyalogtak, kerülték a témát. Persze nem tudták, hogy alapvetően érintve vagyok. De így legalább megismerhettem őszinte véleményüket. Az volt az érzésem, hogy nem veszik komolyan a dolgot, egyszerűen nem tudják elfogadni a Beszélőt mint a Kádár-rendszerre adott adekvát reakciót. Azt fejtegették, hogy a reakció nem adekvát, egyszerre túl sokat akar és túl keveset. Azt én is problematikusnak találtam, hogy időnként mintha a szerkesztőségi cikkek túlságosan is a hatalom reformistáinak szóltak volna, s nem törekedtek eléggé pl. az érdeklődő szakmunkásréteg meghódítására. Bogdányi lakos lévén, illetve Kovács Sanyin és Illés Zolin keresztül elég kiterjedt kapcsolataim voltak ezzel a réteggel, s azt tapasztaltam, hogy ők igen fogékonyak a Beszélő tényfeltáró, történelmi elemzéseire, de nem igen tudnak mit kezdeni a politikai stratégiával-taktikával foglalkozó írásokkal. Mintha ezekben az elemzésekben a lap túlságosan a hatalom és nem a társadalom felé fordult volna. De ugyanakkor azt is láttam, hogy a Beszélő a magyar társadalom több évtizede elhallgatott, elhazudott alapvető ellentmondásairól, tabuiról végre higgadt hangon és tudományos megalapozottsággal kezd el* beszélni *és tényeket közöl '56-ról, a határainkon túl élő magyarokról és a kádárizmus botrányairól. És ezt mindennél fontosabbnak tartottam, mert úgy véltem, hogy csak ezen az úton lehet felrúgni az '56 után kötött hamis kompromisszumot, s lehet hiteles, erkölcsileg vállalható helyzetbe kerülni. Bibóval együtt én is bíztam az erkölcsi világrend létezésében és ez a vélekedésem máig nem változott."*[18]

Amikor ezeket a sorokat írtam Surbiton-ben, 1993-ban, még mindig reménykedhettem benne, hogy a Beszélőben felhalmozott erkölcsi tőkét végül is az SZDSZ a kádárizmussal és a szocializmussal való gyökeres és határozott szakításra fogja fölhasználni, ha esetleg hatalomra kerül. Sok barátommal egyetemben annak drukkoltam, hogy sikerüljön a FIDESZ-szel hosszú távú, tartós együttműködést kialakítani és így létrehozni egy valódi liberális középpártot Magyarországon. Az 1994-es választások és a nyomában a szocialistákkal kötött dicstelen koalíció azonban világossá tette, hogy erről szó

18 *A Westminster-modell,* 240–241. o.

sincs: az SZDSZ politikájának egyik fő prioritása a szocialistákkal való elvtelen kiegyezés. Így utólag az a furcsa látszat keletkezik, mintha az SZDSZ 1994-ben még mindig a rendszerváltás küszöbén született és már akkor is elavult *Társadalmi Szerződés* programját akarta volna megvalósítani, vagyis a kormányzásban ellenőrzést gyakorolni a szocialisták fölött, korlátozni hatalmukat, nem pedig helyettesíteni, felváltani azt egy valódi, nyugati típusú, liberális kormányzással.

1984 őszén mindez persze korántsem látszott ilyen világosan, gondolom nem csak az én számomra, de az SZDSZ sok későbbi támogatója, szimpatizánsa számára sem, mindazonáltal egyre problematikusabbnak találtam a Beszélő programadó írásait és lányom elől is egyre nehezebb volt elkonspirálni a nyomtatást, úgyhogy szóltam Magyar Bálintnak, valaki másnak kellene átvennie tőlünk ezt a munkát. Még mielőtt ugyanis belekezdtem ebbe a nem teljesen kiszámítható kockázatokkal járó tevékenységbe, megfogadtam magamnak: azt nem fogom engedni, hogy a dolog negatívan befolyásolja lányom szellemi-érzelmi-fizikai fejlődését, jó-létét. Úgyhogy csak napközben dolgoztunk, amikor Ági és Anikóék fia, Ivó bölcsödében volt, és mire hazajöttek, minden nyomot eltüntettünk. De '84-ben Ági már hat éves volt, óvodás, egyre több mindent észrevett, egyre nehezebb volt hihető történeteket kitalálni arról, hogy mi ez a furcsa szag – a festékhígító még a nyomtatás befejezése után is sokáig terjengett a szobában, ha nem tudtunk rendesen kiszellőztetni –, vagy mik azok a papírkupacok a beépített szekrényben.

Közben a *Beszélő* összerakásába Illés Zoliékat és Modor Ádámékat is bevontam, így Zolival meg tudtam beszélni, hogy ő és felesége, *Fogarasi Verona* folytatnák a Beszélő nyomtatását erdőkertesi házukban, amely hasonló adottságokkal rendelkezett, mint a miénk. De mielőtt erre sor kerülhetett volna, 1985. február 13-án megjelent a BM a házunk előtt.

„Békés Erzsivel éppen a 12-es szám közepénél tartottunk. Miután a civil ruhás nyomozók nem tudtak bejönni, visszültek a kocsiba és vártak. Ez lehetővé tette számomra, hogy kertünkön keresztül hátrafelé elvigyem a stencilgépet a rendőrök orra elől. Az 1981-es megállapodás szerint Iványi Gábor lakására mentem és otthagytam a gépet. Közben Erzsinek fél négykor el kellett indulnia lányunkért az óvodába. Amikor a nyomozók megtudták tőle, hogy csak este jövök haza, elmentek. Erzsi ekkor megkérte egyik bogdányi barátunkat, Lakatos Jánost, hogy segítsen elszállítani házunkból a félig kész 12-es számot illetve az üres szívópapírt és a maradék festéket. Lakatos Jancsi fűtésszerelő volt, a csöveket és radiátorokat Volga combival fuvarozta, s a Volgával két-három fordulóra teljesen ki tudta üríteni a házunkat. Családjuk-

ban akadt egy üres szoba a faluban, ahová a nyomda összes tartozékát el tudta rakni. Jancsi nem kérdezősködött, magától értetődően segített. Estére, mire hazaértem, Erzsi, Ági mosolyogva vártak: a nyomdának nem volt se híre, se hamva.

Magyar Bálinttal egy-két nap múlva, a Vajda Mihály lakásán rendezett házibulin találkoztunk, ott számoltam be neki a fejleményekről. Komoly nehézséget okozott a történtek értékelése. 1984 vége felé ugyanis mondtam Bálintnak, hogy szeretnénk visszavonulni. Illés Zolival és Fogarasi Veronával is beszéltem, s ők hajlandónak mutatkoztak, hogy átvegyék tőlünk a Beszélő nyomtatását. ... Február elején mutattam be Illés Zolit Kis Jánosnak Magyar Bálint társaságában, amikor megbeszéltük az átadás körülményeit. Zolival abban is megállapodtunk, hogy egyik nap eljön megtanulni a stencilgép kezelését. De mielőtt erre sor kerülhetett volna, megérkezett az AI-s Lada a házunk elé.

Szintén február elején jelent meg saját névvel egy írásom a Hírmondóban, amelyet korábban a Filmvilág visszautasított. A Hírmondó a cikkhez mellékelt kísérőlevelemet is lehozta, amelyen szerepelt dunabogdányi címem. Végül Kis Jánossal és Magyar Bálinttal arra a következtetésre jutottunk, hogy a rendőrség látogatását valószínűleg ennek a cikknek köszönhetem, nem pedig annak, hogy a házunkban készült a Beszélő. Erre utalt egyébként a nyomozók viselkedése is: ha gyanították volna, hogy bent megtalálják a Beszélő nyomdáját, bizonyára nem állítja meg őket lakásunk zárt ajtaja, és főleg nem mennek el, amikor Erzsi fél négykor eléjük állt.

Annyi világossá vált, hogy házunk nem biztonságos többé. S mivel így esetleg rajtam keresztül Illés Zoliék is gyanúba keveredhettek, Kis Jánosék úgy döntöttek, hogy megpróbálnak más nyomdászt keresni. A nyomdai anyagokat, papírokat és a 12-es szám már elkészült oldalait mintegy másfél hónap múlva sikerült Bogdányból új helyre szállítani. Újabb egy hónap múlva Márczi Kitti érdi műtermében láttam viszont a jó öreg stencilgépet és az általunk elkészített oldalakat, Kitti, Modor Ádám és Nagy Zsolt társaságában. Az én dolgom az volt, hogy az új nyomdászokat beavassam a stencilgép lelkének legsötétebb bugyraiba is, amelyeket addigra már rendre kiismertem. Magyar Bálinttal a nyár elején találkoztam utoljára Beszélő-ügyben, *addigra már minden ismét rendben működött és megjelent a 12-es szám is. Elégedetten búcsúztunk el egymástól, én Erzsivel és Ágival Angliába indultam egy hónapos turista útlevéllel, de azzal a szándékkal, hogy egy évet, hacsak lehet, valamiképpen ott töltünk. Tanulni akartam, és alaposan megismerni azt a világot, ami a kádárista szocializmus alternatíváját jelentheti."*[19]

19 Id. mű. 242. o.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 4.

A nagy utazás

A '85/'86-os akadémiai évet az *Exeteri Egyetem*en töltöttük. Erzsi még '83 nyarán résztvett itt egy angol tanároknak szervezett továbbképzésen és több exeteri egyetemi tanárral jó kapcsolatba került. Az ő segítségükkel találtunk Exeter mellett, Kennben egy farmot, ahol egy hónapot eltölthettünk hat éves lányunkkal ingyen. Közben mindketten megpályáztuk az *Open Society* amerikai alapítvány kelet-európai értelmiségiek számára alapított ösztöndíját. (Csak később derült ki számunkra, hogy az alapítványt *Soros György* hozta létre.) Augusztus végén – amikor már igencsak pénzünk végén jártunk – érkezett a telefon New Yorkból a kenni farmra, hogy megkaptuk az ösztöndíjat. Életem egyik legboldogabb napja volt.

A hír azt jelentette ugyanis, hogy a magyar hatóságok minden fáradozása ellenére is módom nyílik posztgraduális tanulmányokat folytatni, méghozzá angol közegben, angol egyetemen, ráadásul úgy, hogy ebben Erzsi is részesül, lányom pedig 6 éves korában elsajátíthatja az angol nyelvet. Az ösztöndíj elfogadásának egyetlen feltételt szabott az *Open Society*, azt hogy letelte után visszatérünk Magyarországra. Végül is a feltétel teljesítését a magyar hatóságok reakciójától tettük függővé. Legalizálni kellett ugyanis kinnlétünket, hiszen időközben lejárt egyhónapos kinntartózkodási engedélyünk, úgyhogy kértük az egyéves hosszabbítást. Azt mondtunk: ha megkapjuk, akkor visszatérünk, ha nem, akkor maradunk Angliában. Féléves huzavona után megkaptuk a hosszabítást, úgyhogy '86 nyarán hazatértünk, abban a reményben, hogy nem érnek bennünket retorziók. Tévedtünk. Most ismét az 1989-es *Az együtt-nem-működés kényszeré*ből idézek:

„Angliába érkezésemkor első dolgom volt kinyomozni Szász Béla címét, s nagy-nagy örömömre szolgált, hogy személyesen is találkozhattam azzal az emberrel, akinek magatartása pozitív irányban segített eldönteni apám dilemmáját. Még Angliában voltam, amikor kezembe került Száraz György: A tábornok című könyve, amely Pálffy György, Rajk egyik kivégzett vádlott-társa életéről szól. Két mozzanat is arra késztetett, hogy terjedelmes kritikát írjak a műről a párizsi Irodalmi Újság számára. Az egyik, hogy Száraz az 1848/49-es szabadságharc bukása után kivégzett aradi vértanúkkal igyekezett egy sorba felstilizálni Pálffy alakját, s az ötvenes évek minden törvénysértéséért a moszkvai emigrációból hazatért kommunistákat felelőssé tenni és tisztára mosni a Kádár-vezette hazai kommunista mozgalmat, másrészt pedig az, hogy könyvében pontatlanul idéz a Minden kényszer nélkülből és kétségbe vonja Szász Béla szavahihetőségét. Amit különösen azért tartottam ízléstelen eljárásnak, mert a Minden kényszer nélkül ... akkor csak nagyon nehezen volt hozzáférhető, Szász Bélának pedig semmiféle lehetőség nem állt rendelkezésére, hogy magyarországi fórumon megvédje magát. Az Irodalmi Újság 1986/3-as számában megjelent cikkemben Szász Bélának a Rajk-temetésen elmondott beszédét idézvén megállapítottam: az erkölcsi halottak közül sokan ma is közöttünk élnek, irányítanak bennünket.[20]

A cikk olyannyira elnyerte a magyarországi belügyi szervek tetszését, hogy Magyarországra történt visszatérésem után miatta kétszer is beidéztek a Pest Megyei Rendőr-főkapitányságra, először 1986. október 23., majd 1987. március 15. előtt pár nappal. Második alkalommal a civil ruhás nyomozó, aki elmulasztotta a bemutatkozást, több mint félórás monológban közölte velem, hogy a rendőrség alapos és körültekintő nyomozást végzett rendhagyó 1 éves angliai tartózkodásommal kapcsolatban és az én nagy-nagy szerencsémre arra a következtetésre jutott, hogy még *nem szervezett be sem az angol, sem az amerikai titkosszolgálat. Mert nehogy azt higgyem, közölte a sokat tudók titokzatos mosolyával, hogy én észrevenném, amikor beszerveznek, olyan de olyan kifinomult módszereik vannak ... A helyzet groteszk volt és mulatságos, de azért egy pillanatra meglegyintett a megcáfolhatatlan koncepciók vérfagyasztóan hűvös lehelete. Történt pedig mindez 1987 március idusán. Mintha azóta évtizedek teltek volna el. Ámbár gyanítom, az illető BM-es rendőrtiszt változatlanul hivatalban van, s szorgalmasan gyűjtögeti a terhelő adatokat a Pest megyei renitensekről.*

Aztán 1987 áprilisában megkaptam az értesítést, hogy mivel külföldön magyar állampolgárhoz méltatlanul viselkedtem, 5 évre bevonták az útlevelemet. Hát ha így áll a helyzet – gondoltam –, talán akkor járok el hűen magamhoz, ha ennek az államnak, a kádárista szocializmus államának polgárságáról lemondok.

Mert Magyarország és a magyar ország, amint arra Szabó Zoltán felhívta a figyelmet, szerencsére korántsem ugyanaz."[21]

Angliának két döntő élményt köszönhettem: láthattam és mindennapjaimban újra és újra átélhettem a *civil szellem* működését, immár nem csak egy-két hétig, mint 1977-es utunk alkalmával, hanem egy egész esztendeig, s mindez párosult azzal, hogy angoltudásom fejlesztésére és a tapasztaltak elméleti feldolgozására az Exeteri Egyetem kiváló közeget biztosított. Ennek lett egyik eredménye *A Westminster-modell.*

20 *Az akaratlan bűnösök elfogulatlan apológiája,* in: id. mű. 67. o.

21 Id. mű. 108–109. o.

A másik alapvető élmény a Szász Bélával történt találkozás. Angliai címét már Magyarországon megpróbáltam megszerezni másként gondolkodó barátaimtól, de sikertelenül. Úgyhogy, amikor 1985 júliusában megérkeztünk Redhillbe, ebbe a Londontól 40–50 km-re délre fekvő kertvárosba, ahol egy nyugdíjas gimnáziumi tanár – Erzsi egyik exeteri tanár ismerősének apja – bocsátotta rendelkezésre lakását ingyen arra az időre, amíg ő elutazott nyaralni (elutazása előtt még teletömte a hűtőt), azonnal fellapoztam a londoni telefonkönyvet, ahol találtam is mindjárt azt hiszem legalább három Szász Bélát. Az egyik számon egy hölgy, aki beszélt magyarul – később kiderült, hogy Béla előző felesége – megadta Szász Béla *Upper-Holton*-i számát.

Izgatottan tárcsáztam, Béla vette föl. Amikor bemutatkoztam, azt mondta: *Szervusz Pista.* A meglepetéstől alig tudtam viszonozni a tegezést. Kiderült: olvasta a *Minden kényszer nélkül*ről írott elemzésemet, amely a *Beszélő* 12-es számában jelent meg, 1985 tavaszán a saját nevem alatt.[22] (Ekkor már írhattam saját néven a *Beszélő*be, hiszen már nem nyomtattam a lapot.) Béla ennek alapján jóismerősként üdvözölt, pedig még nem találkoztunk, s ez igen jólesett. Hiszen magatartásának olyan értelmezését nyújtottam ebben az írásban, amely vitatkozott a pártonkívüli reformszocialista ellenzék egyes képviselőinek az értelmezésével, s nem tudhattam, Béla melyik álláspontal rokonszenvezik. Mint már említettem, ez az ellenzék vagy ignorálta Szász Bélát – Nádas Péter a nagy kivétel, l. *Helyszínelés* című írását –, vagy megpróbálta magatartása jelentőségét csökkenteni, illetve egybemosni a Rubasov-szindrómával. Én viszont egyebek között ezt írtam a *Sorsunk a Párt?*-ban:

„Szászból ... épp ellenkező reakciót váltott ki az az érvelésmód, amely a régi párttagok túlnyomó többségénél bevált; a Párt mint metafizikai absztrakció képzete fokozta ellenállását, amit csak betetőzött a kínvallatások hosszú sora. 1949. május 24-től június 16-ig 36-szor talpalták meg (ez egyenként 25–25 ütést jelent), félezernél több kézbesuhintásban lehetett része, egyszer kilenc *napig kellett étlen-szomjan állnia a cellájában, majd amikor rövid időre az oroszok is kezelésbe vették, vízzel teli kádba ültették anyaszült meztelenül, és áramot vezettek a vízbe.*

Egy olyan párt nevében kegyetlenkedtek, amihez jómagam ifjúkoromban csatlakoztam, helyesen vagy helytelenül értelmezett útkereső radikális humanizmusból. Ám úgy éreztem, a pince őreihez, a nyomozókhoz, Vajdához vagy Tarjánhoz, az ezredeshez, Károlyihoz, Szűcs Ernőhöz vagy Péter Gáborhoz annyi lelki közösség se fűz, mint egy amőbához. Sose fogadtam el, hogy a cél szentesíti az eszközöket, de annál egyértelműbbnek vettem, hogy az ÁVH eszközei akármilyen célt örök időkre kompromittálnak. S mivel a látott, a tapasztalt eljárást mindenütt, mindenkor és mindenkivel szemben szenvedélyes fölháborodással megakadályoztam volna, lépre csaltnak, részedettnek tekintettem magam, hiszen – bármily csekély mértékben, bármily közvetve – az én kommunista múltam is segédkezet nyújtott Péter Gáboréknak. Ennek fölismerése is csak fokozta a kívánságot, bárha mielőbb végleg elakadna már a lélegzetem. (87. o.)

Figyeljük meg, hogyan érvel Szász, miért elfogadhatatlan számára a Párt mint metafizikai absztrakció: mert alkotóelemeitől, vagyis az egyes emberektől függetlenül nem tudja értelmesen felfogni. Nem a Párt kéri az együttműködésre, hanem Farkas Mihály, Péter Gábor, Fjodor Bjelkin, akiknek az eszközeit semmilyen cél, semmilyen tény *nevében nem tudja elfogadni. Szász Béla tehát szerintem – Szilágyi Sándor nézeteivel szemben – nemcsak hogy okosabb volt mindazoknál a kommunistáknál – s ők is szép számmal voltak –, akik valamilyen mértékben hitelt adtak a koncepciós perek vádjainak (mert ne feledjük: mi már tudjuk, hogy a Rajk-per koholmány volt, Szász Bélának azonban egyedül kellett erre rájönnie, s nem éppen elmélkedésre alkalmas körülmények között), de bölcsebb is volt azoknál, akik úgy gondolták, hogy a koncepciós perekből a Pártnak haszna származhatik. (Ismeretes pl. Lukács György álláspontja, aki ha igaznak nem is, de* igazolhatónak *tartotta a moszkvai pereket a fasizmus elleni népfront kialakítása szempontjából, s ezen álláspontja mellett szinte haláláig kitartott.) Szász bölcsessége a korlátlan eszmei, gondolati elvonatkoztatásnak határozott gátat szabott azzal, hogy semmilyen körülmények között nem volt hajlandó eltekinteni az* egyes *ember javától, felelősségétől, integritásától."*[23]

Igazán boldog voltam tehát, amikor 1985 novemberében találkozhattam ezzel az emberrel. Ezt írtam az első találkozás élményéről 1990. február 5-én a *Magyar Narancsban,* amely akkor még a Fidesz lapja volt:

„Szász Béla 1957 óta Angliában él. Él. Suffolkban, közel a tengerhez. A múlt századi uradalom egykori kiszolgáló épületeiből négy, egymáshoz tapadó, aprócska lakást teremtett a modern építési vállalkozás. A konyhában, ha négyen ülünk a fenyőasztal körül, kettőnk háta a mosogatóhoz támaszkodik. A dolgozószobában íróasztal, szék, ágy, könyvespolc. A falon Arany János öregkori arcképe.

22 *Sorsunk a Párt?*, in: id. mű. 45–55. o.

23 Id. mű. 49–50. o. A Szász Béla-idézet hivatkozása az M. O. 1984-es szamizdatkiadás lapszámára vonatkozik.

A nadrágszíj-parcellának csúfolt kert végében kopott fapad. Késő délelőttől ráesik a napsugár. A kisváros úgy öt-hat kilométerre lehet, oda jár Joy bevásárolni.

Szálegyenes férfi állt az ajtóban, amikor 1985 késő őszén végre megérkeztem. Aztán leültünk a nappaliban és tudtam: hazajöttem. A hosszanti falat mennyezetig borítják a könyvek. Köztük a Szemle évfolyamai négy kötetben, kultúrtörténeti ritkaság, nem a kötés, a benne szereplő tanulmányok színvonala miatt. Egynémelyiküket Vincent Savarius írta.

A férfi 1990 nyarán lesz nyolcvan esztendős.

Három napi beszélgetés után lassan felhúzta a pulóverjét, megfogta a kezem és ujjaimat finoman a rosszul összeforrott, horpadt bordákra helyezte.

Azóta véglegesen, menthetetlenül érintve vagyok."

1999. június 24-én bekövetkezett haláláig rendszeres kapcsolatban maradtunk, atyai barátomat tiszteltem benne, annak a civil, citoyen magatartásnak a képviselőjét, amely már Böll regényeiben megfogott, s amely a polgári engedetlenség *Thoreau*-i hagyományához kapcsolható. *A polgári engedetlenség etikájáról* írott tanulmányomat az ő nyolcvanadik születésnapjára ajánlottam.[24] '85–'86-ban pedig az ő javaslata alapján kerestem meg az angliai magyar emigráció néhány tagját és készítettem mélyinterjúkat velük. Olyan értelmiségieket választottam, akik '56-ban vagy annak következményeként hagyták el az országot és elvi álláspontjuk volt, hogy addig nem látogatnak Magyarországra, amíg a szovjet csapatok megszállva tartják az országot. Szász Bélán kívül – aki szintén ezen az elvi alapon állt – hosszú beszélgetést folytattam *Sárközi Mátyás*sal, *Schöpflin Gyulá*val, *Schöpflin Katalin*nal, *Schöpflin Györggyel, Siklós István*nal, *Tiszai Klárá*val *és Kemény István*nal. (Keménnyel levélinterjút készítettem, ő természetesen nem 56-ban, hanem a hetvenes években emigrált Párizsba.)[25]

Ez alatt az angliai egy év alatt írtam néhány rádiójegyzetet is a BBC magyar adásának, így ismerkedtem meg Siklós Istvánnal – aki akkor a magyarosztály vezetője volt – és a BBC belső struktúrájával, szerkesztési politikájával, ami igen nagy hatást gyakorolt rám.[26] A civil szellem érvényesülésének

24 Holmi, 1990. július; in: id. mű: 183–195. o.

25 Az interjúk a *Száműzetésben* című szamizdat-kötetemben jelentek meg 1987-ben a *Katalizátor Iroda* kiadásában.

26 Ezt az élményt részletesebben megírtam a *Thank you BBC!* című jegyzetemben, amely a *Magyar Naplóban* jelent meg 1990. május 5-én.

egyik alappillérét pillanthattam meg a BBC fémjelezte pártatlan és megbízhatóan tárgyilagos tájékoztatásban, azóta is ennek a mércének a megközelítéséért igyekszem megtenni, ami erőmből telik, a magyar nyilvánosságban. Végül is az egyetem befejezése óta folyamatosan azon vagyok, hogy minél kiteljesedettebb módon megvalósulhassanak Magyarországon az alapvető emberi és polgári jogok, elsősorban is a sajtó- és a véleménynyilvánítás szabadsága, karöltve azonban annak civilizált, megbízható, méltányos gyakorlásával. Jellegzetes, hogy a *Windsor* melletti *Runnymede* mezején álló *Magna Carta-emlékmű*, amelyet az amerikai jogászok szervezete állított az emberi jogok első alapokmánya és a brit liberális demokrácia egyetlen írásba foglalt, alkotmányszerű szövege aláírásának helyszínén, a *Freedom under Law – Törvények szabályozta szabadság* feliratot viseli.[27] Ennek a szabadságnak a mindent átfogó, megbízható érvényesülését tapasztaltam az angol mindennapokban és a BBC-ben. És ez ismétcsak abban erősített meg, hogy ennek a liberális demokráciának nincs alternatívája.

27 L. erről részletesebben: *Apám szájából szép volt az igaz,* ÉS, 1998. ápr. 3. l. *A szellem helyében.*

Hókunyhó, Angol Figyelő és Béres-cseppek a BM és a rák ellen

Életem egyik legtermékenyebb, legboldogabb évét töltöttem Exeterben – nem utolsósorban azért is, mert nemcsak én, de Erzsi és Ági is jól érezte magát és rengeteget profitált a dologból. De ez is csak arra volt elég, hogy erre az időre megállítsa annak az alattomos betegségnek az elharapózását, amely – mint később kiderült – még jóval Angliába utazásunk előtt megtámadta a testem. Visszafordítani azonban már nem tudta. Ámbár, ki tudja mi lett volna akkor, ha Angliában maradunk. Mindenesetre, az *Open Society* alapítvánnyal kötött eredeti megállapodásunk értelmében 1986 augusztusában visszatértünk Bogdányba, ismét elhelyezkedtem az MNB visegrádi üdülőjében, ezúttal azonban már kertészből portássá avanzsáltam, Erzsi visszament a Külkereskedelmi Főiskolára, ahonnan fizetésnélküli szabadságon volt, Ági pedig beiratkozott a bogdányi általános iskolába. Szóval igyekeztünk újra visszailleszkedni a magyarországi életbe, ám néhány hét múlva már nem lehetett nem tudomást vennem arról, hogy a bal herém feltűnően megnövekedett és megkeményedett.

November elején megoperáltak rákkal, az orvosok komoly szemrehányásokkal illettek, hogy miért ilyen későn fordultam hozzájuk, és nem sok jóval kecsegtettek. Közvetlen áttételt ugyan az első műtét alkalmával nem találtak, de jó okuk volt azt feltételezni, hogy a kór már több éve lappang bennem. Újabb műtétet és citosztatikumokat javasoltak. Én azonban határozottan visszautasítottam ezt a terápiát. A citosztatikumokról ugyanis jól tudtam, mégpedig Kósa Béres-dokumentációjából, hogy válogatás nélkül rombolnak, az egészséges és a rákos sejteket egyaránt. Másfelől az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy noha a kór persze a testemet támadja, de okai nyilván komplexek, lelkiek és környezetiek egyaránt. Vagyis a terápiának is komplexnek kell lennie. Harmichat évesen még egyáltalán nem éreztem magam késznek a halálra, először is ott volt nyolc éves lányom, akinek a felnevelése még előttem állt, másodszor pedig az angliai nagy utazás élménye, amelyet feltétlenül fel kívántam dolgozni a lehető legsokoldalúbb formában, hogy közkinccsé tehessem, mert úgy véltem, hogy mások számára is igen fontos tanulságokkal szolgálhat a kádárizmus sivár és perspektívátlan közegében.

Még a kórházi ágyon elkezdtem tehát írni első nagyobb szabású esszémet az angol civil társadalom működéséről, a *Polgárok és alattvalók*at.[28] Egy hét múlva már kinn voltam a kórházból – saját felelősségemre, az orvosok azt mondták, hogy ha visszautasítom az általuk javasolt terápiát, egy-két évnél többre nem számítsak. Bólintottam. Meglátjuk – gondoltam. Szereztem Béres-cseppeket, ebben ha jól emlékszem Kósa és Erzsi húga, Jutka együttesen segített, hiszen a készítmény legálisan továbbra sem volt kapható. Annyit viszont bizton lehetett tudni róla, hogy – szemben a citosztatikumokkal – ártani nem árt, viszont erősíti az immunrendszer ellenállóképességét. Sugárkezelésre sem akartam járni, de erre végül Erzsi és barátaim hosszas noszogatására mégis ráálltam, elfogadván azt az érvet, hogy noha a rádióaktív sugarak is válogatás nélkül roncsolnak, viszont irányíthatóak. (Nagyot nyomott a latban Misu feleségének, *Háber Judit*nak a rábeszélése, akit mellrákkal operáltak és nem sokkal előttem kezdte meg a sugárkezelést a Kékgolyó utcában. De Juditot egy év múlva mégis elvitte a kór.)

Még az operáció előtt, de már a rák diagnosztizálása után idézett be a BM néhány nappal az '56-os forradalom évfordulója és 36. születésnapom előtt a Pest megyei Rendőr-főkapitányságra. Ekkor már nyilvánvalóan szerepeltem a megfigyelendők listáján. A nyomozó közölte, hogy alaposan ki fogják vizsgálni angliai tartózkodásunk körülményeit és addig is, jobb lesz, ha meghúzom magam és nem veszek részt semmiféle ellenzéki tevékenységben. A fenyegetést némi rezignációval fogadtam, lévén hogy éppen a rövidesen esedékes rákoperációval kellett szembenéznem.

De a dolog persze elgondolkoztatott. Kiderült, hogy merő naivitás volt azt feltételezni, hogy miután a magyar hatóságok meghosszabbították kinntartózkodási engedélyünket, ez egyben azt is jelenti, hogy a részükről elintézettnek tekintik az ügyet. Épp ellenkezőleg, komolyan nehezményezték angliai szerepléseimet a BBC-ben, illetve a párizsi Irodalmi Újságban. Az operációval és a sugárkezeléssel a háttérben okosabbat egyelőre nem tehettem, mint hogy megvárom, milyen döntésre jutnak a vonatkozó ügyosztályok.

Dolgoztam viszont a *Polgárok és alattvalókon* illetve előkészítettem a *Száműzetésben* szamizdatkiadását. Modor Ádám vállalta, hogy a Katalizátor Iroda kiadja az interjúkötetet, végül Illés Zoliék nyomtatták ki Erdőkertesen és 1987-ben meg is jelent. Hazahoztam még Szász Béla *Zsákutca a tengeren* című regényének a kéziratát, amelyben Béla szépirodalmi formában dolgozta

28 In: *A Westminster-modell,* 69–89. o. Az írás szerepel *A „magyar kérdés"* című kötetemben is, Akadémiai, Bp. 1996. 27–60. o.

föl a kommunizmusból való kiábrándulásának szellemi történetét. Először *Nagy Jenő*nek adtam a kéziratot megjelentetésre, de tőle az egyik házkutatás alkalmával elkobozta a BM. Később Modor Ádám is megpróbálkozott a kiadással, de furcsa módon, nála is épp akkor tartottak házkutatást, amikor Béla kézirata már ott volt.

Ádámmal viszont elkezdtük tervezgetni egy újabb szamizdat-periodika kiadását, amely az angol civil kultúra, mindennapok és politikai demokrácia jelenségeibe igyekszik bevezetni az olvasót. Ekkor már néhány központi budapesti újságárusnál kapható volt a *The Times,* s nekem az az ötletem támadt, hogy ebből kellene közölni válogatást. A Katalizátor Iroda vállalta a rendszeres megjelentetést én meg a szerkesztői, válogatói és fordítói feladatokat egyszemélyben. Így született meg az *Angol Figyelő,* amelynek 1987 folyamán öt száma látott napvilágot.

1986 telén hatalmas mennyiségű hó esett, Ágival hókunyhót építettünk a házunk előtt, lányom derékig süllyedt az udvaron felhalmozódott hótömegbe. Karácsonykor a nekem szánt ajándék mellé a következő feliratú képeslapot kaptam tőle: *Apu, gyógyulj meg minél hamarabb, mert szeretlek.* Ennek az érvnek nem lehetett ellenállni.

Azután a BM is meghozta döntését. A sugárkezelés befejezését követő héten, '87 tavaszán ismét beidéztek és a nyomozó, miután először együttérzően az egészségi állapotom felől érdeklődött, majd a bogdányi maszek cukrászda fagylaltját dicsérte, közölte: öt évre bevonják az útlevelem és átadta az erről szóló határozatot. Megemlítette még, hogy a határozat már korábban megszületett, de nem akartak addig zavarni, amíg be nem fejeződik a kezelés. Fanyar mosollyal nyugtáztam tapintatukat. Lám, milyen hányingerkeltő tud lenni a diktatúra, ha puha.

Ez aztán megadta a végső lökést az elhatározáshoz: ha netán igaza lenne az orvosoknak, s tényleg csak néhány évem van hátra, erre a rövid időre nem hagyom magam bezárni az országba. Megpróbálunk hivatalos engedéllyel emigrálni Angliába. (Más megoldás nem lévén az ország elhagyására, hiszen útlevelemet bevonták.) Ezt persze elő kellett készíteni. Erzsi tehát Ágival felkerekedett 1987 nyarán Angliába és ott a BBC-nél illetve az Exeteri Egyetemen próbált állás után nézni. Siklós Istvántól kapott is egy halvány ígéretet, hogy amennyiben a magyar osztályon üresedés lesz, akkor ő nagyon szívesen felvenne engem. Üresedés azonban pillanatnyilag nincs. Erzsi ezzel a sovány eredménnyel tért haza, én azonban akkor már hajthatatlannak bizonyultam. Lesz, ami lesz – mondtam –, legalább próbáljuk meg.

1987 őszén tehát beadtuk a hivatalos kivándorlási engedély iránti kérelmünket. Ennek azonban egyik feltétele az volt, hogy legyen ország, amely hajlandó fogadni bennünket. Kis Jánostól kértem segítséget: tudtam, hogy ő mint a magyar másként gondolkodók egyik vezető alakja, rendszeres kapcsolatban áll a nyugati nagykövetségek diplomatáival, hátha van ötlete, kihez fordulhatnék az angoloknál. Az ő javaslatára és előzetes puhatolózásai nyomán kerestem aztán meg a követség egyik tanácsosát, aki segített megszerezni az angol Külügyminisztérium, majd a Belügyminisztérium hozzájárulását ahhoz, hogy Nagy-Britanniába emigráljunk. Sikerült ugyanis hitelt érdemlően dokumentálnunk a követségi tisztviselők előtt, hogy ügyem valódi politikai ügy, hogy a hatóságok zaklatásai ellehetetlenítették magyarországi életünket. A döntésben bizonyára szerepet játszott akkor még nem túl rózsás egészségi állapotom mérlegelése is.

Az angolok úgy emlékszem meglehetősen gyorsan, egy-két hónap alatt döntöttek, nem úgy a magyarok. Számos hatóság engedélyének beszerzésére volt szükség, és ez hosszú hónapokat vett igénybe. Például a Magyar Nemzeti Banktól, hogy nincs az országgal szemben semmiféle adósságunk. A Honvédségtől, hogy hajlandóak elbocsátani a Magyar Néphadsereg kötelékéből. Amikor végül bevonták a katonakönyvem, mit mondjak, igen jó érzés vett rajtam erőt, hogy megszabadultam a szocialista haza iránti védelmi kötelezettségeimtől. A Gyámhatóságtól, hogy biztosítva látják lányom angliai jólétének feltételeit. Ez utóbbi procedúra viselt meg talán a legjobban. A Gyámhatóság soha korábban nem érdeklődött lányom jóléte felől, tőlük nyugodtan éhen is halhattunk volna, a bogdányi tanácsházára azt hiszem Esztergomból vagy Szentendréről jött ki egy hivatalnok, akit soha korábban nem láttunk, hogy felmérje: kellő felelősségtudattal tudjuk-e biztosítani lányunk ellátását, szállását és iskoláztatását Angliában. Nagy önuralmamba tellett, hogy ne borítsam rá az asztalt. (Orosz Ági 2001-ben kapta meg a diplomáját Oxfordban görögből és filozófiából.)

1988 tavaszára lassan minden engedélyt sikerült megszerezni, már csak a BM döntése volt hátra. Közben vevőt is találtunk bogdányi házunkra, akikkel szintén sikerült megállapodnunk az adás-vétel feltételeiben, ami nem volt egyszerű, hiszen minden a BM engedélyén múlott, s ráadásul a ház egy része a bogdányi tanács tulajdonában volt. Áprilisban azután megkaptam a hivatalos értesítést, hogy az Elnöki Tanács elbocsájtott a magyar állampolgárság kötelékéből, s hogy május elejére elkészülnek kiutazási papírjaink is. Ekkor megvettük az egyirányú repülőjegyet május 10-re Londonba.

Május elején, néhány nappal utazásunk előtt vehettük át papírjainkat a BM illetékes ügyosztályától. Csak amikor megérkeztünk a megadott címre, derült ki, hogy ez egy börtön! Hiába, hivatalos kivándorlási engedélyért folyamodni is már bűncselekmény számba ment Kádár Magyarországán. A bejárati előtérben két rácsos kapu között kellett várakoznunk, míg az ügyintéző leküldi a dokumentumokat. Közben jólöltözött, civil ruhás úriemberek jöttek-mentek a rácsok között, az egyikük megállt előttünk, szemügyre vett, majd megkérdezte: *Maguk is a fegyvereké̇rt jöttek̇?*

Döbbenten néztünk egymásra Erzsivel, talán nem is jutottunk szóhoz, csak zavartan ráztuk a fejünket, mire az illető vállat vonva odébbállt. Azóta többször elmorfondíroztam azon, mi történik, ha történetesen igent mondok? Kalasnyikovokkal felszerelkezve érkezhettünk volna Londonba?

Erzsi és Ági konzuli útlevelet kapott, én viszont egy kiutazási engedélyt, amely mindössze arra jogosított, hogy egyszer átléphetem a magyar határt nyugati irányban. Útilaput tehát, amely felért a kiutasítással. Jogi értelemben hontalanná váltam, mégha rengeteg szállal kötődtem is a honhoz, ahol születtem. Ekkor kicsit elnehezült a szívem, s ugyan még nem ismertem Szabó Zoltán fentebb már idézett mondását, miszerint *Magyarország és a magyar ország nem ugyanaz,* de valami ilyesmivel igyekeztem vigasztalni magam.

A hatóságok hivatalosan megszabták, miből mennyit vihetünk magunkkal, nem mintha esély lett volna rá, hogy áthágjuk a kereteket. Egyedül a könyvek esetében bosszantott, hogy – úgy emlékszem – csak 150 kötet volt az engedélyezett kvóta. Valahol a Keleti-pályaudvar mellett egy erre hivatalosan kijelölt tisztviselő figyelő szemei előtt pakoltam be egyenként a köteteket abba az egyetlen faládába, amely összes kivinni kívánt ingóságunkat tartalmazta. A tisztviselő egy idő múlva elismerő bólogatásokkal kezdte kísérni a műveletet a Hegel-, Platón-, Arisztotelész-, Heidegger-, Kant-, Bahtyin-köteteket látván. Úgy döntöttem ugyanis, hogy a szépirodalmat fájó szívvel itthon hagyom – barátaimnak ajándékoztam ezeket a könyveket – s csak az elméleti munkák közül válogatok. A másik döntő felszerelés a sátor volt, a hozzá tartozó két gumimatraccal és cövekekkel, sok jóízű dunai táborozásunk Ági szívéhez is erősen hozzánőtt nélkülözhetetlen kelléke és tanúja, a bogdányi Duna-partról ennyit tudtunk magunkkal vinni. Kukta, kávéfőző, néhány edény, ágynemű – ennyi fért a hatóságilag engedélyezett egyenládába, amit két hónap múlva kaptunk meg Londonban. Miután a ház átalakítására fölvett OTP- és baráti kölcsönöket visszafizettük, a vételárból nem sok maradt, alig több mint ezer font, ami már 1988-ban sem volt valami nagy pénz.

Problémát okozott, hogy mi legyen az igazán személyes jellegű feljegyzésekkel, levelekkel, stb. A Beszélő előállítására vonatkozó jegyzeteim egy részét még akkor elégettem a cserépkályhában, amikor 1985 februárjában a BM a házunk előtt várakozott. Amint 1985 nyarán kiértünk Angliába, újra leírtam részletesen minden döntő mozzanatot a 3 és félév történetéből, amíg frissek voltak az emlékeim és hazatérésünk előtt ezt a dokumentációt rábíztam *Jannat*re, aki szomszédunk volt és szintén az exeteri egyetemre járt, pszichológia szakra, és akivel az egy esztendő alatt jó barátságba kerültünk.[29] Adtam továbbá egy hosszú interjút Siklós Istvánnak a BBC-ben a Beszélő megszületésének és készítésének körülményeiről, azzal a megkötéssel, hogy addig a BBC nem sugározhatja az anyagot, amíg a Beszélő illegálisan készül és ebből valakinek baja lehet. A magyar osztály archiválta tehát a beszélgetést, amely tudomásom szerint azóta sem hangzott el a BBC-ben.

Így tehát, mivel lényegében már biztonságban tudhattam a szamizdatos tevékenységünkre vonatkozó dokumentációt, úgy gondoltam, megkockáztathatom, hogy az egyik böröndben a többi személyes iratot magammal viszem a repülőn, noha nem lehetett tudni, milyen vizsgálatnak vetik majd alá csomagjainkat a repülőtéren. Igaz, hogy néhány héttel kiutazásunk előtt kaptunk egy furcsa ajánlatot ezzel kapcsolatban. Erzsi akkoriban magán úton is tanított angolt, egyebek között a MALÉV londoni kirendeltsége egyik jövendő munkatársának. Aki fölajánlotta, hogy ha volna valami igazán fontos, személyes dolog, irat, miegyéb, amit nem merünk átvinni a vámon, akkor ő el tudná intézni, hogy azt a MALÉV egyik pilótája vagy utaskísérője hozza utánunk Londonba. Ódzkodtam a dologtól, de Erzsi már elég régóta tanította az illetőt, úgyhogy végül azt mondtam, hát jó, próbáljuk meg. Összeállítottam hát egy iratcsomót, amely persze nem tartalmazott egyetlen adatot sem a Beszélőről, viszont benne volt például anyám több kötetre rúgó naplója. De a többi fontos holmit persze magammal vittem, nem bíztam a MALÉV föltűnően készségesnek mutatkozó munkatársára, akivel egyébként én soha nem találkoztam.

Jól is tettem, mert a repülőtéren vizsgálat nélkül átengedték a csomagjainkat, viszont az iratkötegnek, hogy-hogy nem, valamiképpen lába kelt, hiába próbáltuk aztán Londonból több hónapon keresztül elérni az illetőt, se neki, se az iratcsomónak nem bukkantunk a nyomára. Anyám naplóját sajnálom igazán, utolsó néhány évének dokumentuma került több mint valószínű a

29 Ezt részletesebben megírtam az *Elveszett Naplók̇* című esszémben, l. *A szellem helyében.*

BM irattárába. De nem hiszem, hogy a szervek bármiben is okosabbak lettek volna tőle, hacsak valaki nem kívánt a pszichoanalízisben jártasságot szerezni közülük, nekem viszont fájdalmas veszteség, s csak magamat okolhatom érte: körültekintőbben kellett volna eljárnom.

Az 1988. május tizedikét megelőző hétvégén búcsúbulit rendeztünk Bogdányban, 20–30 barátunk, ismerősünk jött el, halászlét főztünk bográcsban a kerti diófák alatt, fociztunk a focipályán, iszogattunk, beszélgettünk. A Heidegger-fordító társaságtól egy külön alkalommal búcsúztam el a Kis Buda étteremben, érzelmeinket igyekeztünk italba és iróniába burkolni, több-kevesebb sikerrel. Kis János és Magyar Bálint Dunabogdányban látogatott meg bennünket a Pilisben tett kanyargós kirándulás végállomásaként – nem akarták, hogy a BM szakemberei a nyakukban legyenek. Kis János ekkor járt először nálunk. Elégedetten nyugtáztuk gyümölcsöző szamizdatos munkakapcsolatunk végét és abban maradtunk, hogy Londonból is igyekszem majd ellátni a Beszélőt írásokkal, illetve, ha módomban áll, a BBC nyilvánosságán keresztül segíteni a magyarországi ellenzéket.

Erzsi főiskolai kollégái is rendeztek nekünk egy búcsúestét, ahol valaki rendkívüli átéléssel parodizálta Kádárt, jóval a kincstári hofizmus keretein túl. Könnyesre nevettük magunkat. Valahol már mindenki tudta, érezte: a rendszernek vége.

Apám pedig örült annak, hogy nekem végre sikerül az, amire ő többször elszánta magát, de akaratát megvalósítani nem tudta: kimegyek Nyugatra, de persze ugyanakkor szomorú is volt az elválás miatt. És én is nagyjából így éreztem, akár Klee Bohóca, aki a bogdányi könyvespolcról bevándorolt bőröndömbe: az egyik szeme sír, a másik nevet ...

II.

Civil szellem

Külső emigráció: Welcome to Britain

Amikor május 10-én kora délután közöltem az angol immigration officer-rel a Heathrow repülőtéren, hogy egyirányú repülőjeggyel érkeztünk és politikai menedékjogot kívánunk kérni, az úr elkomorodott és ideges ténykedésbe kezdett. Először is, elkülönített bennünket egymástól: Erzsit és Ágit, akik konzuli útlevéllel rendelkeztek, átengedte a határon, csomagjainkkal együtt, a lányok ekkor eltűntek a szemem elől, engem viszont leültetett a pultja előtti széksorra várakozni. Elővettem a pipám, megtömtem és elkértem az egyik indiai segéderőtől, aki az érkező utasokat terelgette, az aznapi Timest. Nem volt könnyű megőriznem a lelki nyugalmam, de bíztam a liberális demokrácia rendszerében, és nem kellett csalódnom: némi telefonálgatás után odaintett magához az angol határőr és közölte velem, hogy igen jó érzés valódi politikai menekülttel találkozni, annyi fals kérelmező után. *Welcome to Britain* – tette még hozzá, s én valóban azt éreztem: ide tényleg az Isten hozott.

Meggyőződésem ugyanis, hogy gyógyulásomat elsősorban annak a civil szellemnek köszönhetem – szeretteim szeretetén túl persze –, amelynek jótékony közegében sikerült eltöltenem – kisebb-nagyobb megszakításokkal – az elkövetkező 10 esztendőt. Pedig egzisztenciális értelemben ez az idő sem bizonyult sokkal könnyebbnek, mint az előző tíz év. Igaz, Siklós István betartotta a szavát, és amikor május végén megjelent a *BBC World Service* hirdetése a napilapokban és megpályáztam a magyar osztályra kiírt egyik állást, akkor azt a szokásos felvételi procedúra végén, szeptemberben meg is kaptam.

Külsősként már májusban elkezdtem dolgozni a BBC-nek, első filmjegyzetem május 29-én hangzott el a magyar adásban a *Lét elviselhetetlen könnyűsége*

című *Kundera*-regény alapján készült filmről,[30] amelyet kiérkezésünk után azonnal megnéztünk, és amely rám igen nagy hatást tett, nem utolsó sorban a Prága '68-as megszállását ábrázoló dokumentumfilm-betétek miatt. Igen jellemzőnek tartom, hogy a filmet még mindig nem forgalmazták Magyarországon, noha Kundera könyvei már szamizdatban is nagy sikert arattak nálunk. Csakhogy úgy látszik, a magyar értelmiség baloldali része még mindig nem tud megszabadulni sajátos Ödipusz-komplexusától, s ezért igazán elevenébe vág, amikor Tomas, a Lét elviselhetetlen könnyűségének főhőse az Ödipusz-legendát fordítja a kommunisták ellen, a bűnösök igazi, genuin megbánását hiányolván. Hiszen pontosan ezt hiányolta Szász Béla is a Rajk-temetésen elmondott beszédében, és ez az égető hiány vonul végig a kádárizmus történetén, és tovább, egészen napjainkig. A szamizdat Beszélőben megjelent utolsó írásom, *A szocializmus megroppant gerince*[31], amelyben a Gulyás-testvérek *Törvénysértés nélkül* című, a hortobágyi internálótáborokról szóló dokumentumfilmjét elemzem, s amely nem sokkal emigrálásunk előtt – de már a Kundera-regény ismeretében – született, ezzel a problémával foglalkozik:

„Szégyen és gyalázat, hogy a hatalom számára az 1953-as KV-határozat után is csupán a kommunisták rehabilitációja jelentette az igazi problémát (ahogyan azt Hegedűs András is elismeri a filmben), nem pedig az, hogy megpróbálja normalizálni viszonyát a társadalom egészével. Azóta is az a hol nyíltabban, hol kevésbé nyíltan képviselt hivatalos álláspont, hogy ennek a korszaknak az igazi áldozatai maguk a kommunisták voltak. Az elmúlt két évtizedben pl. igazán sok film készült az ötvenes évekről, de nincs köztük egy sem, amelynek ne kommunista hőse volna, vagy ne kommunista szemszögből ábrázolná a korszakot, mintha a társadalom döntő többségének, a párton kívüli tömegeknek a szenvedése valamiképpen másodlagos lenne a kommunisták megpróbáltatásaihoz képest. Gulyásék filmje e tekintetben is egyedülálló: először állítja középpontba a nem kommunista társadalom szemszögét."[32]

Időközben Magyarországon megalakult a *FIDESZ*, a *Történelmi Igazságtétel Bizottsága* és a *Szabad Kezdeményezések Hálózata*. Közös szervezésükben a különböző ellenzéki csoportok rászánták magukat az első nyilvános '56-os megemlékezésre Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulóján, 1988. június 16-án a Batthyány-örökmécsesnél. A kádárizmus romjai fölött szánalmasan regnálni próbáló *Grósz Károly* utasítására azonban a rendőrség Yamahás-osztaga brutális módon föloszlatta a tüntetést. Ekkor még egy idős magyar hölgynél, Mártánál laktunk London egyik déli kerületében, *Clapham*ben, innen hívtam föl Kis Jánost, hogy pontos információkat szerezzek a történtekről a BBC számára. Kis János június 20-án telefonon olvasta be nekem a *Hálózat* nyilatkozatát, amelynek szövege másnap elhangzott a BBC magyar adásában. A nyilatkozat a magyar ellenzék mindmáig egyik legerőteljesebb, legtisztább szövege, nagyon nagy kár, hogy a későbbi SZDSZ nem tudta/nem akarta tartani magát hozzá. A nyilatkozat a következőképpen zárult:

„A rendőrség több hullámban megismételt atrocitásai a tüntetőket sem megfélemlíteni, sem provokálni nem tudták. A tömeg bátran, fegyelmezetten viselkedett. Bebizonyosodott, hogy a terebélyesedő demokratikus mozgalmakat erőszakkal nem lehet félresöpörni. Bebizonyosodott, hogy a köznyugalmat hosszú távon nem lehet hazugságokra építeni.

A június 16-i tüntetéssel az igazság kilépett az utcára."[33]

Ezt az igazságot, '56 és a liberális demokrácia igazságát hagyta ott az SZDSZ, amikor 1994-ben koalícióra lépett a szocialistákkal. De ez 1988-ban még korántsem dőlt el, nem volt lefutott meccs, úgyhogy én is joggal gondolhattam az ellenkezőjét: az ellenzék végre rátalált igazi hangjára, s ezt most-már remélhetőleg nem fogja elveszíteni. Ezt a tendenciát erősítette a négyigenes népszavazás sikere is: először – és sajnos utoljára – fordult elő, hogy az SZDSZ álláspontja megegyezett a társadalom többségének álláspontjával.

'88 nyarán sokan meglátogattak bennünket Londonban. Még az első hetekben, Mártánál hívott föl *Vágvölgyi B. András,* aki azt hiszem éppen oxfordi ösztöndíja végén járt – úgy emlékszem, a BBC-n keresztül tudta meg a telefonszámunkat –, és akinek annyira megtetszett a Szász Béláról írott elemzésem illetve a vele készített mélyinterjúm, hogy személyesen is találkozni akart velem. Vágvölgyi beszélt a FIDESZ majdani lapjának, a *Magyar Narancs*nak az előkészületeiről és felkért a közreműködésre. Örömmel mondtam igent, hiszen nagyon érdekelt a fiatalabb generáció politikai, szellemi tájékozódása, azt is tudtam, hogy nekik viszont a Beszélő volt az egyik fő szellemi táplálékuk a nyolcvanas években az egyetemen, és becsültem őket, hogy elsőként a kádárizmus magyar politikai életében van bátorságuk nyílt sisakkal politikai pártot alapítani. Sajnos az SZDSZ elmulasztotta ezt a lépést

30 *Szabadság vagy szerelem?* In: *A Westminster-modell,* 93–97. o.

31 Beszélő 24. 1988/2. In: *A Westminster-modell,* 89–93. o.

32 Id. mű: 91. o.

33 Id. mű: 250. o. L. még: Orosz István: *Két tiszta beszéd,* ÉS, 1998. május.

időben megtenni, még az MDF is megelőzte a pártalapításban. A *Magyar Narancs* megjelenésére azonban még egy évet várni kellett.

A londoni *Szepsi Csombor Kör* – amelynek *Czigány Lóránt* volt az egyik vezető alakja – egyik rendezvényén találkoztam *Hegedűs B. András*sal, aki az akkor már megalakult *Történelmi Igazságtétel Bizottság* egyik alapítójaként elmondta, hogy több éve folyik az *Oral History*-program, amelynek keretében mélyinterjúkat készítenek a 20. századi magyar történelem kataklizmáit megjárt emberekkel, s Hegedűs ebből a szempontból is igen elismerően nyilatkozott a *Száműzetésben* interjúiról. Együttműködést ajánlott és elsőként a Szász Béla életinterjú kiegészítését javasolta. Örömmel ráállltam, hiszen akkor már Bélát atyai barátomként tiszteltem, és így ismét alkalmam nyílott néhány napot eltölteni nála.

Hegedűsön keresztül kerültem futó kapcsolatba *Kozák Gyulá*val, aki szintén részt vett az *Oral History* szervezésében, és feleségével együtt történetesen '88 nyarán ő is Londonban tartózkodott. Gulyásék dokumentumfilmjeiből már ismertem, az első időkben szociológus szakértőként együtt dolgozott velük. Egy szőnyeg elszállításához kért segítséget, amelyet Hegedűs édesanyjának londoni lakásáról kellett elhozni, aki már több évtizede itt élt. Készséggel álltam rendelkezésre, hiszen első rendes BBC-s fizetésemből már tudtunk venni egy tizegynéhány éves Ford-combit. Beszélgetés közben derült ki, hogy Kozák volt az, aki Oszkár budakalászi pincéjéből '83 és '85 között elszállította a Beszélő elkészült számait tartalmazó dögnehéz kartondobozokat, amelyeket néhány nappal korábban én cipeltem be oda.[34] Meglepetéssel vegyes örömmel nyugtáztuk, hogy ezek szerint már jóval korábban munkakapcsolatba kerültünk, anélkül, hogy tudtunk volna róla.

Nem sokkal azután, hogy beköltöztünk első bérelt lakásunkba a szomszédos *Balham*ben, meglátogatott bennünket egy ismeretlen fiatal magyar házaspár, akik Mártánál laktak és feltétlenül találkozni akartak velem. Nem igazán értettem a dolgot, de a férfi határozottan állította, hogy valamilyen áttételen keresztül ismerjük egymást. Gondoltam, miért ne beszélgethetnénk. Eljöttek tehát, s ugyan nem bizonyultak ismerősnek, mindazonáltal élénken érdeklődtek hogylétünk és terveink felől, s mivel éppen akkor vettek fel a BBC-be, igen fesztelen hangulatban kávéztunk és whiskyztünk egy jót, majd beszélgetésünk végén a férfi megkérdezte, hogy készíthet-e fényképet rólunk. Ez már komoly megütközést keltett bennem, úgyhogy megkérdeztem: ugye

34 Vö.: *Beszélő Dunabogdányban,* in: *A Westminster-modell,* 238. o.

a vonatkozó ügyosztályokon kívül nekünk is küld majd belőle egyet? Elnéző mosollyal bólintott, mi meg Ágival, Erzsivel nevetve odaültünk neki a kanapéra, s így elkészült az egyik legjobb angliai fénykép hármunkról, látszik rajta a BBC-állásnak köszönhető felszabadult megelégedettség. (Mert a férfi, aki nem emlékszem milyen néven mutatkozott be, állta a szavát, és néhány hét múlva valóban elküldte a fényképet. Lehet, hogy mégiscsak egyszerű turisták voltak? Azóta sem hallottam hírüket.)

De néhány héttel később felkeresett bennünket *Hodosán Róza* és *Demszky Gábor* is, mindkettejükkel akkor találkoztam először. Amennyire emlékszem, a különböző ellenzéki csoportok közötti együttműködés esélyeit latolgattuk, illetve a BBC magyar adásának lehetséges szerepét a magyarországi demokratikus átalakulás elősegítésében. Reméltem, hogy ha már közvetlenül, személyesen nem is vehetek részt a magyarországi politikai közéletben, legalább a BBC-n keresztül segíthetem valamennyire a polgári átalakulást. Demszky azonban meglehetősen fitymálóan nyilatkozott az osztály rádiós teljesítményéről, tőle hallottam először falurádiónak becézni a BBC magyar adását. Némi meghökkenéssel fogadtam ezt a minősítést, hiszen szerintem a magyar adás kivételes funkciót töltött be: a *Szabad Európa Rádió* és az *Amerika Hangja* nyilvánvaló elfogultságaival és túlzásaival szemben akkor egyetlen képviselője volt a magyar nyelvű, kiegyensúlyozott és megbízható tájékoztatásnak. A Kossuth- és Petőfi rádiót még keményen cenzúrázták, így valódi híreket, alapos kommentárokat csak a BBC-ben lehetett hallani, az adást zavarták is rendesen.

Azt viszont a bőrömön tapasztaltam, hogy a magyar osztályon a hangulat kriminális. Számomra homályos és kideríthetetlen okok miatt szinte az egész osztály Siklós István ellen fordult, és a munkatársak jelentős energiáit emésztette föl az intrikálás és különböző feljegyzések irogatása, ahelyett, hogy az adások minőségére koncentráltak volna. Teljes értetlenséggel fogadtam ezt a beállítódást, hiszen közben a huszadik század második felének legjelentősebb átalakulása zajlott Kelet-Európában. Úgy éreztem magam, mint aki darázsfészekbe csöppent. Egyre több adás ment le úgy, mintha az adásvezető szerkesztő szántszándékkal a műsor szabotálására törekedett volna, a minél rosszabb, annál jobb elve alapján, hogy azután az összes minőségi kifogást dilettantizmus címén Siklós nyakába lehessen varrni. Egyre fokozódó rosszérzéssel mentem be dolgozni, pedig a magyarországi fejlemények igazán lelkesítőek voltak, és a BBC World Service igen alaposan és bőségesen kommentálta azokat. De amikor néhány jóakaró kolléga az én munkámat is igye-

kezett ellehetetleníteni, egyre jobban elkedvetlenedtem. Kétségbevonták nyelvérzékemet, stílusomat, politikai tájékozottságomat, majd mintegy summázatként közölték velem, hogy hiányzik belőlem az újságírói véna. Mindezt általában kedélyes beszélgetésekbe csomagolva, a Bush House kantinjában ebéd vagy vacsora közben. S közülük többen – akik persze biztosak voltak benne, hogy nekik van újságírói vénájuk – maguk is falurádiónak minősítették az adást, amit én mélységesen igazságtalannak és rombolónak éreztem.

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy soha nem pályáztam újságírói babérokra, az újságírás mint „szakma" önmagában sohasem érdekelt, hanem mindig csak mint közvetítés, mint eszköz valami másnak, jelesül a polgári szabadságjogoknak a kivívására. A vénámra vonatkozó megjegyzések tehát nem érintettek. Igen sértőnek találtam viszont, ahogy ezen az alapon lekezeltek, lebecsültek minden téren. Azt gondoltam ugyanis, hogy például a *Hálózat* nyilatkozatának és hasonló dokumentumoknak a közlése a magyar adásban van olyan fontos, mint bármilyen, mégoly nagyszerű vénával megírt, megcsinált riport vagy tudósítás. Másrészt pedig úgy véltem, hogy például a *Polgárok és alattvalók,* ami végül 17 részes sorozat keretében 1989 tavaszán hangzott el a BBC-ben, átfogóbb és mélyebb képet nyújthat a magyar és az angol mindennapi élet és civil kultúra különbségeiről, mint a vénájukra oly büszkék sok produkciója. Írástudói mivoltomban támadtak illetve kérdőjelezték meg alapvetően létjogosultságomat, olyan vehemenciával, hogy már ezt önmagában teljes értetlenséggel fogadtam: fogalmam sem volt, erre aztán mivel szolgáltam rá.

Közben megérkezett hozzánk Dániel Feri, akit örömmel láttunk vendégül bérelt lakásunk vendégszobájában néhány hétre, jó érzéssel töltött el, hogy végre van hol elszállásolni magyarországi barátainkat. Dániel azután egészen átfogó elméletét adta elő a BBC falurádió mivoltának, és alaposan fölerősítette kétségeimet az egész dolog értelmét illetően. Senki nem tudott úgy fanyalogni, mint Dániel. Ekkor sajátos pszichológiai harapófogóba kerültem: bent a kollégák, otthon pedig Dániel szajkózták, hogy az egész magyar adás egyrészt mennyire túró és nevetséges, másrészt pedig, hogy mennyire nem nekem való. Pedig milyen boldog voltam, amikor végre fölvettek, azóta is jóérzéssel hordom azt a kékesszürke, csíkos zakómat, amit erre az alkalomra vásároltunk. Egyik tengerparti kirándulásunk alkalmával Dániel kifejtette, hogy engem leginkább egy ilyen tengerparti házikó toronyszobájában tud elképzelni, amint ezoterikus művek megalkotásával múlatom az

időm. Én viszont még Londonban is éreztem a kelet-európai átalakulás euforiáját, mindenhová vágyódtam, csak ilyen toronyszobába nem. Egyáltalán nem gondoltam úgy, hogy eljött volna az ezotéria ideje, sőt!

Amikor azonban egyre erősebbé vált bennem az az érzés, hogy némely munkatársam alattomos piszkálódásai miatt esetleg nem fogok tudni megszólalni a mikrofon előtt, akkor egy nap egyszerűen már nem volt erőm bemenni. Mondtam Erzsinek, hogy menjen be helyettem – ő is letette a BBC-nél a sikeres szakmai felvételit velem együtt még májusban –, nekem ebből elegem van. Kutyául éreztem magam. És persze bizonyos szempontból marhaságot csináltam. Akkor még nem voltam vele teljességgel tisztában, micsoda kincs is egy ilyen nyugdíjas állás Nagy-Britanniában. A következő tíz esztendőben azután volt alkalmam megtanulni. Persze, az is igaz, hogy ha a nyugdíjas állást választom, akkor ma rengeteg élménnyel és tapasztalattal lennék szegényebb – és lehet, hogy nem tértem volna haza, Magyarországra.

Siklós István igyekezett marasztalni, de mindhiába. És persze azért akadtak olyan kollégák is, akik rokonszenveztek velem és értékelték a munkámat. *Sárközi Mátyás* például – aki persze csak külsősként dolgozott, mert ő sem tudta elviselni az osztályon uralkodó légkört –, derűs kedélye és a vele való beszélgetések sokat segítettek abban, hogy végül sikerült *modus vivendi*t találnom a helyzetre: Siklóssal abban maradtunk, hogy külsősként továbbra is rendszeresen dolgozom a BBC-nek, ennek köszönhetően aztán a következő években még három hosszú sorozatomat sugározta a magyar adás – *A Westminster-modell,* a *Polgárok akcióban* és a *Konszenzus-modell* című̈eket. (És újságírói véna ide, újságírói véna oda – mindegyik sorozat megjelent nyomtatásban[35] is – *A Westminster-modell* például háromszor –, meglehetős sikerrel. A hallgatóknak, az olvasóközönségnek tetszett. S urambocsá, számomra ez mindig sokkal fontosabb volt, mint különböző „szakmák" elismerése.) De sokat köszönhetek *Schabert Gábornak* is, aki *Torday Vilmos* néven vezette hosszú éveken keresztül a heti kerekasztal-beszélgetéseket, amelyekre rendszeresen meghívott.

Siklós sem bírta sokáig az ellene irányuló támadásokat, kénytelen-kelletlen elfogadta korai nyugdíjazását, és a Magyar Köztársaság első sajtóreferense lett a londoni magyar nagykövetségen. Ám ekkor már súlyos betegség kínoz-

35 *A Westminster-modell* és a *Konszenzus-modell* a *Hiány* 1989/90. 2–8. illetve 11–14. számaiban, *A polgárok akcióban A „magyar kérdés"* című kötetemben.

ta, s szervezete hamarosan fölmondta a szolgálatot. Hogy a BBC-ben elszenvedett frusztrációk hány évet vettek el életéből, erről csak sejtéseink lehetnek. A magyar osztály vezetőjeként a nyolcvanas években meglehetős sikerrel dolgozott azon, hogy a BBC adása ellássa azt az igazi, klasszikus értelemben vett közszolgálati funkciót, amit Magyarországon még mindig nem sikerült megközelítenie sem az erre hivatott TV- és rádióállomásoknak. S a Londonba érkező szűkpénzű magyar turistákat is igyekezett segíteni azzal, hogy interjút készített velük, s ezért angol színvonalú tiszteletdíjat fizetett, ami sok esetben meghaladta az illető egész otthonról hozott, hivatalosan engedélyezett és nevetségesen csekélyke valutakeretét. Siklós személyiségét jól érzékelteti a halála után összeállított emlékkötet, ebben szerepel *Az elvállalt kockázat* című esszém, amelyben költészetét elemzem.[36]

De a BBC-vel való kapcsolatomat segített fenntartani *Krassó György* is, aki nem sokkal előttünk érkezett Angliába bátyja, Miklós temetésére, és aki hamarosan létrehozta a *Magyar Október Sajtószolgálatot.* Krassóval a BBC-ben ismerkedtem meg, többször előfordult, hogy közleményeit én olvastam be az adásban. Örültem annak, hogy ezzel rendszeres nyilvánosságot biztosít a különböző magyarországi ellenzéki csoportoknak, s így ellátja azt a funkciót, amit magam is döntőnek tartottam. (Siklós szerkesztői ítéletére jellemző, hogy túlságosan óvatoskodó angol főnökeivel szembeszállván úgyszólván korlátlan teret biztosított a műsorban Krassó tudósításainak, amelyek igen gyakran az adás alatt érkeztek a stúdióba, így ellenőrzésükre nem nyílott mód. Siklós azonban megbízott Krassó pontosságában és szavahihetőségében.) Krassót már ismeretlenül is nagyra becsültem, elsősorban '56-hoz fűződő hajthatatlan álláspontja és szamizdatkiadói tevékenysége miatt, én is neki köszönhettem például, hogy az ő kiadásában hozzájutottam Szász Béla alapvető munkájához. Amíg 1989-ben vissza nem jött Magyarországra, rendszeres munkakapcsolatban voltunk, segédkeztem például az 1956-ról készült interjúkötetének sajtó alá rendezésében. A Krassó személyiségéről és rám gyakorolt hatásáról írott esszém, a *Magyar Október* az októberi forradalom 41. évfordulóján jelent meg.[37]

36 Siklós István: *Világ világossága mögöttem,* Válogatott Művek, Kézirat Kiadó–Szepsi Csombor Kör, Budapest-London, 1992. Szerk. Czigány Lóránt.

37 *Magyar Hírlap,* 1997. október 22.

A Dunától a Temzéig – és vissza (1)

Időközben az angol hatóságoktól hivatalosan is megkaptuk a politikai menedékjogot és az ezzel járó négy és féléves tartózkodási engedélyt, valamint a genfi konvenció alapján kiadott menekült-útlevelet, amely a világ valamennyi országára érvényes volt, kivéve Magyarországot. Szerencsére ez a kirekesztett állapot alig tartott tovább két évnél, a bársonyos forradalmak egyszer s mindenkorra megszüntették azt a rendszert, amely kiutasított magából.

Jellemző, hogy a *Magyar Nemzet* még 1989 májusában is csak erősen megcsonkítva és szerkesztőségi vörös farokkal ellátva volt hajlandó közölni *Az együtt-nem-működés kényszerét,* amely a *Mozgó Világ* 1983-as erőszakos átalakítása óta az első megjelent írásom volt a hivatalos nyilvánosságban. A szerkesztőség a következő verdiktet találta helyénvalónak megfogalmazni:

„Orosz az ellenzék pályáit futotta be, meglehetősen sajátos, semmiféleképpen sem jellemző megoldást választva: véglegesen becsukta maga mögött a Magyarországra nyíló kaput. Lemondott állampolgárságáról, amit – miként a témához kapcsolódó többi vitaírást is – egy ellentmondásos korszak ugyancsak ellentmondásos döntéseiként szabad csak megítélni."[38]

A fenti megfogalmazás korlátoltsága szembeszökő. Egyrészt a szerkesztőség még a rendszer összeomlásának pillanataiban is képes *véglegesnek* tekinteni a rendszer autoritatív intézkedéseit -- hiszen egyáltalán nem jókedvemből, szabad akaratomból mondtam le az állampolgárságról, hanem a fentebb részletesen előadott kényszerítő körülmények hatására –, másrészt, nem tudni honnan származó autoritatív gőggel úgy véli, hogy előírhatja az olvasók számára a dolog helyes megítélését: így és így „szabad *csak* megítélni" – mondják. Well. Hol marad a véleményalkotás szabadsága? No és a kifejezés szabadsága? Nem is beszélve a rendszerátalakítás szabadságáról. Lehet hogy itt is az újságírói véna volt a ludas? Én nem tudom, Szabó Zoltán – akit a Magyar Nemzet a lap szellemiségét meghatározó írástudóként tisztelt, és aki nem hiszem, hogy újságírónak tartotta magát – mit szólt volna ehhez a vörös farokhoz?

Én mindenesetre a legelső adandó alkalommal, nevezetesen a Magyar Köztársaság kikiáltása és Göncz Árpád megválasztása után levélben kértem az új köztársasági elnöktől magyar állampolgárságom helyreállítását. Ebben egyebek között ezt írtam:

38 *Magyar Nemzet,* 1989. május 24.

„Úgy gondolom, a Magyar Köztársaság kikiáltásával és a szabad választások nyomán összeülő új parlament beiktatásával lényegében megszüntek azok a körülmények, amelyek engem 1987-ben arra késztettek, hogy lemondjak a Magyar Népköztársaság állampolgárságáról.

Ezért tisztelettel arra kérem Önt, hogy hivatali hatalmával élve helyezze hatályon kívül a Pest Megyei Rendőr-főkapitányság 1987 áprilisában ellenem hozott határozatát, és ugyanakkor biztosítsa számomra a magyar állampolgárságot és az ezzel járó magyar útlevelet, hogy két és fél év után, 1990 őszén Magyarországra látogathassak."[39]

Közben közelgett Szász Béla 80. születésnapja és ebből az alkalomból a *Történelmi Igazságtétel Bizottsága* meghívta őt Magyarországra, ahol a köztársasági elnök kitüntetését vehette át. Béla 1957 óta nem járt itthon, egészségi állapota is meglehetősen ingadozott, úgyhogy komolyan vacillált, megkockáztassa-e az utat. Komoly problémát okozott neki, hogy a suffolki tanyáról hogyan jut ki a heathrow-i repülőtérre. Azt hiszem, hogy az én hosszas rábeszélésem is szerepet játszott abban, hogy végül ráállt a dologra. Ámbár határozottan elutasította azt az ajánlatomat, hogy Upper Holton-ból autóval kiviszem a repülőtérre – Béla igen nehezen fogadott el bármiféle szívességet, túl büszke volt ehhez –, de abba végül belement, hogy Londonig eljön vonattal és a pályaudvarról kivihetem Heathrow-ra. A Liverpool station-nél vártam, ám a Norwich-i vonat, amellyel Londonba érkezett, jócskán késett – kimaradt egy járat –, úgyhogy végül metróval mentünk, így hamarabb kiértünk a repülőtérre – félő volt, hogy ha az autót választjuk, a csúcsforgalom miatt esetleg lekéssük a gépet.

Ferihegyen apám és Hegedűs B. András fogadták Bélát – apámat még 1986-ban elvittem Szász Béláékhoz, amikor nyár elején meglátogatott bennünket az Exeter melletti kis falucskában, Ide-ben –, nagy megelégedésemre szolgált, hogy ezzel mindkettejüknek örömet okozhatok. Azt pedig, hogy Szász Béla harminchárom évi távollét után képes volt visszatérni abba az országba, ahol a kommunista eszme nevében csaknem halálra kínozták azért, mert nem volt hajlandó föladni polgári becsületét, személyes integritását, külön győzelemként könyveltem el. Béla a kitüntetés átvételekor hosszabban elbeszélgetett Göncz Árpáddal, és az én érdekemben is igyekezett közbenjárni nála, hogy minél hamarabb visszakapjam a magyar állampolgárságot. Ez aztán 1990. szeptember 24-én meg is történt. A londoni magyar nagykövetségen megkaptam az ezt igazoló visszahonosítási okiratot, amikor is a követségi tisztviselő előtt esküt kellett tennem arra, hogy a Magyar Köztársaság alkotmányát és törvényeit betartom. Igen jó érzéssel tettem, hiszen éppen tíz évvel korábban azért döntöttem a belső emigráció és a *Beszélő* nyomtatása mellett, hogy a totalitárius Népköztársaságból liberális polgári demokrácia, Köztársaság legyen. Arra esküdtem hát föl immár hivatalosan is, amire lélekben már jóval korábban fogadalmat tettem, és ezzel szélesre tártam, a magam számára is, a polgári Magyarországra nyíló kaput.

De '88 karácsonyán ez még korántsem látszott ilyen kristálytisztán. Azzal, hogy nem számíthattam a BBC-től rendszeres fizetésre, nehéz anyagi helyzetbe kerültünk. Ezért – jobb híján – kénytelen voltam elvállalni egy gondnoki állást *Surbiton*ben, London dél-nyugati kertvárosában, amellyel lakás is járt. Így, hogy lakbért, villany-, gáz-, és vízdíjat nem kellett fizetnünk – ezt megkerestem a gondnoksággal –, Erzsi BBC-s fizetéséből – aki közben helyettem teljes jogú tagja lett a magyar osztálynak, máig ott dolgozik – és az én külsősként végzett munkáimból viszonylag nyugodtan meg tudtunk élni. Surbiton további nagy előnye, hogy a Temze partján fekszik, átellenben kicsit följebb *Hampton Court* óriási parkja, a folyó mellett egymást érik a csónakházak. A környezet sokkal jobban megfelelt Bogdányban kialakult természetes vonzalmainknak, mint London enyhén slumosodó belső kerületei. Igazán mindennapi, otthonos szükségletünkké vált a folyópart, a víz szaga, a madarak, a folyó élővilága, Ági ebben a környezetben tudott lubickolni igazán. Azonnal be is léptünk a kingstoni híd közelében lévő *Royal Canoe and Kayak Clubba* – ez az egyetlen angol klub, amely büszke tagjának mondhatom magam – és évi minimális tagsági díj ellenében rendelkezésünkre is bocsájtottak egy ütött-kopott kenut (pénzünk nem lett volna saját csónakot venni), amellyel aztán számtalanszor föleveztünk Hampton Courtig és vissza. A folyónak és az általa folyamatosan újra és újra megerősített, civilizált természeti kultúrának a polgárok mindennapi életére gyakorolt jótékony hatásáról először a *Tudósítás a Temze-partról* című esszémben írtam, amely a Magyar Naplóban jelent meg.[40]

Több szempontból is igen örültem a Magyar Naplónak, személyesen, mert az a Reményi József kért föl a rendszeres közreműködésre, akivel a régi Mozgó Világban igazán gyümölcsöző és felhőtlen munkakapcsolatot sikerült kialakítanunk, mindkettőnk kölcsönös megelégedésére, így volt pozitív hagyo-

39 A levél teljes szövege olvasható *A Westminster-modell* függelékében. Id. kiad. 251. o.

40 *Magyar Napló,* 1990. április 5. in: id. mű. 115-119. o.

mányunk, amelyre építhettünk. Ő javasolta azt is, hogy a háromhetente jelentkező esszé-sorozatom címében legyen benne a Temze. De ezen a személyes érintettségen túl azt is rendkívüli módon méltányoltam, hogy a hetilap nyitottan integráló szerepet kívánt betölteni a különböző ellenzéki és nem ellenzéki, de nem kompromittálódott értelmiségi csoportok között. Én is úgy véltem, hogy legelsősorban is erre van szüksége a magyar közéletnek, közgondolkodásnak, civil politizálásnak, a lap szerkesztési gyakorlatában ugyanis nem szerepelt a népi-urbánus ellentétre játszó sandaság. A fejlécen a következő állandó munkatársak neve szerepelt: *Csalog Zsolt, Ilia Mihály, Konrád György, Mészöly Miklós, Nádas Péter, Szőcs Géza.* A hetilap azonban sajna, igen rövid életűnek bizonyult, és 1990. november végén, kellő anyagi támogatás híján, megszűnt. A Magyar Napló megszűnését bejelentő szerkesztőségi jegyzetben egyebek között az alábbiak voltak olvashatóak:

„E levél mondandója a megszólításban rejlik. Most, amikor (ki tudja, mennyi időre?) leáll a lap, amelynek állandó szerzői, tanácsadói, pártfogói voltatok, figyelmesen szemlélve egymást a névsorban talán érzitek: érdemes volt megkísérelni a már nem népfrontosan kényszerű, hanem választottan közös gondolkodást egy lap hasábjain. Ha kurta időre is, ha szüntelen gyanakvással körülvéve is (ugyan melyik álcázott politikai erő szorítja ki vagy csalogatja be itt a másikat?), ha szétrohadt kiadónak és csődbe ment terjesztésnek kiszolgáltatottan, anyagi kudarcra kárhoztatva is – de példaként egy hiszterizált, acsargó országban."[41]

Meglehetősen aggasztó és némileg érthetetlen fejleménynek tekintettem a dolgot – ennek hangot is adtam egy BBC-s rádiójegyzetben[42] –, hiszen számomra – Londonból – egyértelműnek látszott, hogy ha a rendszerváltoztatás elkötelezettjei túlságosan élesen egymás ellen fordulnak, ha úgyszólván önkéntesen lemondanak integráló intézmények, fórumok létrehozásáról, működtetéséről, akkor ennek a folyamatnak hosszabb távon csak egyetlen nyertese lehet: az MSZMP utódpártja, az MSZP. Természetesen nem én voltam az egyedüli, aki így vélekedett, *Szelényi Iván* például *Egy új polgári „nagykoalíció" körvonalai* címmel jelentetett meg elemzést a népi-urbánus ellentéten úgyszintén túllépni kívánó Magyar Narancsban 1990 elején.[43] Szelényi itt az 1989. november 26-i négy-igenes népszavazás sikerén felbuzdulva egy SZDSZ–FIDESZ–szociáldemokrata–kisgazda polgári koalíció esélyeit latolgatja, amely – mondanom sem kell – az én családi hagyományaimhoz is igen közelálló képződmény lett, lehetett volna.

41 *Magyar Napló,* 1990. november 29.

42 Szövege olvasható *A Westminster-modell* függelékében. Id. kiad. 252–253. o.

43 *Magyar Narancs,* 1990. január 9.

Ezt a meggyőződésemet erősítették a FIDESZ későbbi vezetőivel, *Németh Zsolt*tal, *Orbán Viktor*ral és *Szájer József*fel történő londoni találkozások is. Németh Zsolt neve először egy BBC-hírben került a szemem elé 1988 kora őszén, amikor a hajnali adás producereként a híreket szerkesztettem. A BBC World Service tudósítója arról számolt be, hogy Zsolt Németh, a magyarországi FIDESZ képviseletében felszólalt a brit Liberális-Demokrata Párt Skóciában megrendezett konferencián. Nagy megelégedéssel vettem tudomásul a FIDESZ politikai tájékozódását, hiszen magam is igen nagyra becsültem a brit liberálisokat. A BBC-ben azután személyesen is megismerkedtünk, s ő hozta el hozzánk, Surbitonbe *David Campanale*-t, a fiatal angol liberálist, akinek segítségével közelebbi bepillantást nyerhettem a brit liberális politizálás mindennapjaiba, elsősorban a helyi önkormányzatok működésébe, Campanale ugyanis indult a londoni Kingston választókerületének – Surbiton is ide tartozik – önkormányzati választásain, és be is került a kormányzó testületbe. Sokat tanultam tőle a liberális politikai gyakorlatról és a civil társadalomról, s ezt a tudást igyekeztem megosztani a magyar nyilvánossággal. A *Polgárok akcióban* című BBC-s sorozatomban vele is hosszú beszélgetést folytattam az önkéntes szervezetek és a civil társadalom működéséről. Ebben Campanale egyebek között a következőket fejtette ki 1990-ben:

„Bízom benne, hogy negyven évnyi szocializmus után az emberek Magyarországon hamar rájönnek, hogy nem érdemes mindent a választott politikusokra bízni. Hiszen az ember társadalmi lény, természettől adott módon kis közösségekben él, tehát előbb-utóbb Magyarországon is föl kell támadnia a civil társadalomnak halottaiból, minden szinten, de különösen az önkéntes szervezetek szintjén. Ezért a politikusoknak az a dolguk, hogy segítsék ezeket az önkéntes egyesületeket, lakossági csoportokat megszerveződni, hogy így, szervezett formában gyakorolhassanak állandó nyomást a helyi önkormányzatra. A helyi önkormányzati intézmények dolga, hogy biztosítsák az alapellátást; az önkéntes csoportokba szerveződött polgárok dolga viszont, hogy időről-időre azt mondják: mi ezt és ezt akarjuk, miért nem tesznek valamit a politikusok az ügy érdekében? A politikusoknak támogatniuk kell a helyi csoportokat, de nem szabad azok helyett fellépniük. Mert egészségtelen dolog, ha egy társadalom valamennyi döntését a politikusok hozzák. Ezért azt gondolom, az embereknek Magyarországon sem szabadna átengedniük teljes mértékben ezt a terepet. A polgároknak aktív szerepet kell vállalniuk, ha kell úgy

is, hogy független jelölteket állítanak, így lehet a legjobban megakadályozni az anyagi és politikai korrupciót."[44]

Campanaléval baráti viszonyba kerültem, sokszor meglátogatott Surbitonben – a szomszédos *Hook* községben lakott, London dél-nyugati határán – ő vitt el például a Muzsikás együttes és Sebestyén Márta londoni koncertjére egy *pub*ba, Campanale barátaival együtt rajongott Mártáért, itt hallottam először, hogy a Muzsikás milyen civilizált módon népszerűsíti – angolul előadott rövid magyarázatokkal – a magyar népzenét, s tapasztaltam, hogy egész Nagy-Britannia szerte milyen népszerűségnek örvendenek. Az 1989 őszén a londoni Barbicanben rendezett magyar heteken is óriási sikerrel léptek föl, ezt meg is írtam első *Temze-parti tudósítás*omban.[45]

Campanale magatartásán láttam először közelről, személyes hitelességen keresztül átszűrve azt a jelenséget, amely azt hiszem egész angliai emigrációm legátfogóbb és legmélyebb tapasztalata lett: hogy a két ezer éves európai zsidó-keresztény kultúra szekularizált vallásos értékei milyen alapvetően és mindenre kiterjedően hatják át az angol mindennapokat, a civil politikai kultúrát. Elméleti és politikai érdeklődésemet, esszéim tárgyát azóta is ennek a döbbenetes erősségű ténynek a vizsgálata, elemzése formálja, az angol tapasztalatokból kiindulva, de a magyar kontextusra vonatkoztatva. Örömmel olvastam hát jóval később, kedvenc írómnál, *Kunderá*nál a következő belátást:

„A modern időkben a hitetlenség már nem volt gyanakvó és kihívó, másfelől a hit elvesztette egykori térítő vagy intoleráns bizonyosságát. A sztálinizmus sokkja döntő szerepet játszott ebben a fejlődésben: azáltal, hogy az egész keresztény emlékezetet el akarta törölni, brutálisan világossá tette, hogy mi valamennyien, hívők vagy hitetlenek, istenkáromlók vagy istenfélők a keresztény múltban gyökerező egyazon kultúrához tartozunk, nélküle szubsztancia nélküli árnyak volnánk, szókincs nélküli gondolkodók, szellemi hontalanok."[46]

És a szellemi hontalanságnál nincs elveszettebb állapot. Bizonyára a szekularizált vallásos értékeknek az angol mindennapi életből és magatartásformákból sugárzó erejének köszönhettem, hogy fizikai hontalanságomnak ezekben az éveiben sem éreztem magam szellemi hontalannak, sőt éppenséggel, mintha szellemi hazámat leltem volna meg Nagy-Britanniában. És

44 In: *A Westminster-modell,* 180–181. o.

45 *Magyar Napló,* 1989. december 15.

46 Milan Kundera: *Elárult testamentumok,* Budapest, Európa, 2001. 14. o. (Ford. Réz Pál.)

ebben David is sokat segített, aki, amikor például az önkéntes angliai szervezetekről kérdeztem, a következő történetet adta elő:

„A Harangozók Központi Tanácsát az egész ország területén működő helyi harangozó-társaságok hozták létre. Nagy-Britanniában minden hagyományos falunak megvan a maga községi legelője, vendégfogadója és temploma. Egy átlagos falusi templomban hat vagy nyolc tagból álló harang-együttest találunk. Sokszor aztán a harangozás népszerűbbé vált, mint a templomba járás maga. Így került sor a Harangozó Társaságok létrehozására, mégpedig abból a célból, hogy a harangozók ellátogathassanak egymás templomaiba egy kis vendég-harangozásra. Ifjúkorom legszebb élményei közé tartozik, amikor harangozó-társaimmal együtt egynapos kirándulásokat tettünk az ország különböző vidékeire, hogy egy délután megszólaltassunk nyolc vagy kilenc különféle harang-együttest az egymás melletti falvakban. És persze minden egyes faluban a harangozás után betértünk a helybéli vendégfogadóba egy-egy pohár sörre, úgyhogy időnként előfordult, hogy estére már nem szóltak olyan szép összhangban a harangok, mint a nap elején.

Mivel ugyanis hat vagy nyolc harangot kell egyszerre harmonikusan megszólaltatni, ezért a templomokban nem egy harangozó van, hanem egy egész harangozó-brigád, akik meghatározott sorrendben kongatják meg a harangokat. Van egy dirigens, aki mindig bemondja a következő harang sorszámát, amelyet meg kell szólaltatni. És különféle hangzásokat lehet elérni, ha változó sorrendben húzzák meg a harangokat, úgyhogy a dirigens komoly alkotó pozícióban van. Az én nevem Campanale, ami olaszul harangozót jelent, úgyhogy gondoltam, helyesen teszem, ha ebből levonom a gyakorlati konzekvenciát, és 14 éves koromban csatlakoztam a helybéli harangozó-társasághoz. Apám dél-olaszországi falujában sajnos már régen nem kötéllel kondítják meg a harangokat, elektromos harangozószerkezetek működnek, úgyhogy, noha azon a környéken rengeteg Campanale él, ők már nem gyakorolhatják nevükben tovább élő ősi mesterségüket. Lehet, hogy én vagyok az egyetlen Campanale a világon, aki campanológus is egyben."[47]

A történet – belső báján túl – azért is érintett személyesen, mert szüleim elbeszélése szerint, amikor 3–4 éves koromban megkérdezték tőlem, hogy mi szeretnék lenni, erre azt válaszoltam: harangozó. A pestlőrinci temető szomszédságában laktunk ugyanis, és sokszor hallottam a kápolna szépen csengő harangját. Később aztán, egyik nagykőrösi nyaralásom alkalmával megkértem *Bruzi*t, Tetétleni utcai játszótársamat – lehettünk vagy 12–13 évesek –, hogy vigyen be a Nagytemplomba harangozni. Bruzi ugyanis ismerte a ha-

47 In: *A Westminster-modell,* 170–171. o.

rangozót, s valóban, sikerült is fölmásznunk a harangtoronyba. A harangozó kicsit belendítette a harangot, majd a kezembe adta a kötelet. Én összes bontakozó férfiúi erőmmel megrántottam, a harang megkondult, majd a kötél váratlanul fölrántott a levegőbe. Ott lebegtem a zúgó harang kupolája alatt a másodperc egy tört részéig, a meglepetéstől elakadt lélegzettel, döbbentem bámultam a hatalmas jószágot lengeni a fejem fölött, majd visszahuppantam a padlóra. El nem engedtem volna a kötelet, Bruzi és a harangozó csak együttes erővel tudtak lefejteni róla.

Egy negyedszázad elteltével, amikor Schabert Gábor behívott a BBC-be a karácsonyi kerekasztal-beszélgetésre – '91–'92 tájékán, nem emlékszem pontosan –, ahol *Pátkai Róbert*tel, az angliai magyar reformátusok lelkipásztorával együtt beszélgettünk a Karácsony jelentéséről, a harangöntő fiának történetét meséltem el Tarkovszkij csodálatos művéből, az *Andrej Rubljov*ból. Amikor *Mikolka* annak ellenére szólásra tudja bírni a harangot, hogy apja nem adta át neki a harangöntés tudományát, és ezzel újra szólásra és művészetre bírja az emberi szörnyűségek és szenvedés láttán némasági fogadalmat tett ikonfestőt, Rubljovot is – számomra ez a Karácsony jelentése, mondtam. S bár Tarkovszkijt már egyetemista koromban végérvényesen megszerettem, a transzcendencia műveiben játszott szerepét azt hiszem igazán csak Londonban értettem meg, s ebben David is sokat segített.

Orbán Viktorral szintén a BBC-ben találkoztam először futólag 1988-ban, majd amikor oxfordi ösztöndíjasként huzamosabb ideig Nagy-Britanniában időzött, '89 karácsonyát feleségével és Ráhel lányával nálunk töltötték. Ráhel Surbitonben látott karácsonyfát először. Viktort valamikor '89 őszén vagy '90 tavaszán Szász Bélához is elvittem, igen fontosnak tartottam, hogy találkozzanak: félig tréfásan úgy mutattam be Bélának, mint Magyarország jövendő miniszterelnökét. Jóízűt beszélgettünk a kerti padon, Béla minden szimpátiája a FIDESZ-é volt, Viktor pedig megbecsüléssel hallgatta az idős ember gondolatait a szovjet világbirodalom összeomlásának erkölcsi okairól illetve arról, hogy a valódi rendszerváltozáshoz legalább három generációra van szükség.

Mindezek a találkozások ekkor még a nyugati, klasszikus liberális demokrácia híveiként és gyakorlati alkalmazására képes, jókedéllyel, életerővel teli emberekként mutatták be számomra a FIDESZ vezetőit, és persze jóleső érzéssel vettem tudomásul, hogy a szamizdat Beszélő rendszeres olvasmányaik közé tartozott egyetemi éveik alatt – korántsem dolgoztunk tehát hiába Dunabogdányban. Mi sem mutatkozott természetesebbnek, mint az SZDSZ–FIDESZ szövetség, illetve a mögötte húzódó szociáldemokrata–kisgazda együttműködés, amelyet Szelényi is szorgalmazott fentebb említett írásában. Ennek természetesen három alapvető feltétele volt: a klasszikus liberalizmus elméleti és gyakorlati elfogadása, a kádárista szocializmussal történő radikális szakítás, illetve a népi-urbánus ellentét romboló tradíciójának meghaladása. Ezt mindannyian tisztán láttuk.

Ekkoriban látogatott meg *Gyurgyák János* is – őt szintén elvittem Szász Bélához –, aki a *Századvég* kiadó profilját tudatosan e három elv jegyében igyekezett alakítani, s például körkérdést intézett a magyar értelmiség közvéleményformáló alakjaihoz a népi-urbánus ellentét időszerűségéről. Engem is fölkért a válaszadásra. Ekkor született *A „magyar kérdés"* című eszszém. A Budapestre faxolt kézirat azonban nem egészen tisztázott körülmények között elkallódott, így a *Századvég* kötetéből kimaradt. Végül a Magyar Naplóban jelent meg 1990 októberében.[48] Igen sokatmondó, hogy a körkérdésre érkező válaszok – az enyém is – szinte kivétel nélkül arról szóltak, hogy noha ennek az áldatlan szembenállásnak a múltban valóban léteztek nehezen leküzdhető alapjai, mára ezek jórészt megszűntek, átalakultak – egyszóval, *van esély* a meghaladásukra. Hogy a következő évtizedben mégis ennek az ellenkezője történt, az a megszületett magyar demokrácia mindennapi gyakorlatát, politikai kultúráját szükségtelenül és néha katasztrofális mértékben rombolta – és ezzel például alkalmat teremtett a szocialistáknak, hogy megnyerjék az 1994-es választásokat – és rombolja mind a mai napig. Egyértelműen ennek köszönhető a MIÉP dicstelen menetelése és a szélsőjobbos illetve szélsőbalos gyűlölködők fölbátorodása a magyar közéletben.

De 1990-ben ez még nem látszott, sőt, például a Magyar Narancs igen határozott módon látott hozzá a kádárizmussal történő szakításhoz. A lap biztosított nyilvánosságot a magyar Watergate ügynek, a titkosszolgálati anyagok gyorsított megsemmisítése körüli botránynak, s a szerkesztőség ezzel kapcsolatban az alábbi követelést tette közzé:

> *„Követeljük:*
> *1. A BM-titkosszolgálati anyagok megsemmisítésének azonnali felfüggesztését, a csepeli papírgyárba induló szállítmányok azonnali leállítását!*
> *2. A bezúzott anyaghalmazról készült, feltehetően az MSZP tulajdonában lévő összes mikrofilm és egyéb anyag haladéktalan zárolását és átadását az érintett pártoknak és szervezeteknek!*

48 *Magyar Napló,* 1990. október 11. In: *A Westminster-modell,* 119–125. o.

3. A telefonlehallgatások azonnali beszüntetését!
4. A levélmegfigyelések, kiemelések azonnali leállítását!
5. A spionhálózat munkájának azonnali leállítását, az ügynöki névsor haladéktalan átadását a nyilvánosságnak!
6. A különböző telepített technikai eszközök /video- és infrakamerák, lehallgató mikrofonok, érzékelők stb./ azonnali nyilvános leszerelését!
7. Az összes, a terület munkáját szabályozó titkos jogszabály, utasítás stb. teljes nyilvánosságra hozatalát!
8. A BM-titkosszolgálat teljes személyi állományának haladéktalan elszámoltatását független bizottságok előtt eddigi tevékenységéről – beleértve az 1987. december 31-e óta eltelt időszakban a BM-titkosszolgálattól elhelyezett, nyugdíjazott személyek névsorának nyilvánosságra hozatalát!
9. Az összes, a titkosszolgálat által megfigyelt személy, párt és szervezet névsorának nyilvánosságra hozatalát /az 1990. január 1-jei állapot szerint/!
10. Azonnali vizsgálatot és az eredmény bejelentését az ügyben, hogy az ún. szovjet összekötőtisztek milyen mélységben tekinthettek be a magyar titkosszolgálati anyagokba, s hogy van-e egyáltalán garancia arra, hogy a BM-titkosszolgálat által begyűjtött adatok nem jutottak ki Moszkvába!
11. Annak teljes nyilvánosságra hozatalát, hogy a kormány, az MSZP elnöksége és esetleg más szervezetek milyen csatornán és milyen rendszerességgel juthattak információhoz a titkosszolgálati anyagokból!"[49]

Ne feledjük: a *Magyar Narancs* ekkor még a FIDESZ lapja volt, s mint ilyen, talán a legkövetkezetesebb képviselője a kádárizmussal és a szocialistákkal történő radikális szakításnak. Láthatjuk: a fenti követelések jószerivel kivétel nélkül máig aktuálisak, az MDF majd az SZDSZ kormányrakerülése után sem tudta/nem óhajtotta teljesíteni azokat. Mintha megállapodást kötöttek volna a szocialistákkal, hogy az ügynököket és a titkosszolgálatok korábbi gyakorlatát *nem* leplezik le! Ez a titkos megállapodás – ha létezik – a rendszerváltozás egyik legnagyobb szégyenfoltja.

A dolog külön pikantériája, hogy a szerkesztőségi követelések mellett a következő fejtegetés olvasható a lapban éppen Vágvölgyi B. András tollából:

„... Farkas Vladimirt /akarom mondani Magdolnát, a Bűnbánót/ hallottam előadni nem is olyan régen, s bizony-bizony azt mondotta ott a nagy humanista, hogy ők már 1945-től, a telefonok működésének kezdetétől végeztek lehallgatásokat, Isten nagyobb dicsőségére. Ez aztán biztosított némi lépéselőnyt a két választáson, a Magyar Közösség perének megkonstruálásában, sőt, még a koncepciós perek idején is számtalan apró, ám hasznos információval kedveskedtek a perek építészeinek. Lássuk be, ez egy 45 éves szokás, amitől nem lehet csak úgy ripsz-ropsz megválni, s mivé lenne a MASZOP and Friends, ha még ezzel a kis doppinggal sem fújhatnák fel magukat a márciusi akadályfutásra..."[50] (Farkas Vladimirből azóta valóságos hőst igyekezett kovácsolni a szocialista sajtó egy része, a magyar demokrácia egyik legnagyobb szégyenére.)

De 1990 elején a Narancs például még közölte *Rudas Klárától* a következő olvasói levelet az igazságtétel szükségességéről: *„Bátorkodom előrebocsátani azon feltevésemet, hogy az a gyorskonferencia, mely az ELTE filozófia tanszéke vezető professzorának szervezésében 1990. január 12-én zajlott le, rajtam kívül másokat is, főként minden becsületes jogászt, akár törvényelőkészítésben, akár a jogszolgáltatás bármely ügyészi, bírói, ügyvédi vagy közigazgatási területén dolgozzék is, hasonlóan elkeserített.*

A történészek: pozitivisták, szellemtörténészek és bolsevik történészek is tudják, de még a jog- és filozófia-, sőt vallástörténészek sem tagadják, hogy az etikai normák a társadalmak fejlődése folyamán változtak és változnak, legfőként még eredendően különbözőek is az eltérő kultúrkörökben, és még a vallások erkölcstörténetében is. A jognak még kevésbé vannak örök kategóriái. De egészen biztos az, hogy jaj annak a társadalomnak, amelynek alkotmány-, büntető- vagy akár polgári jogalkotása és gyakorlata szembekerül a társadalom, az ország állampolgárai többségének erkölcsi és jogérzékével. ...

A Beszélő egyik cikke legalább utolsó mondatában tömör és példás szabatossággal, sommásan fogalmazza meg a gyorskonferencia okát, célját és ítéletét: Bármennyire felháborító is, a jogszerűség megkívánhatja – és egy békés átmenet lehetővé is teszi –, hogy semmilyen kárt ne szenvedjenek olyanok, akik kárt okoztak másoknak. (Gyilkoltak, raboltak, fennálló törvények szerint is törvénytelenül, nyíltan vagy fondorlatos úton vagyonokat szereztek meg példátlan arcátlansággal).

Olyan biztosak ebben az urak? Arcpirítól!"[51]

Ennek a Magyar Narancsnak természetesen magam is rendszeresen küldtem írásokat 1989 végétől 1990 nyaráig, hiszen – mint a fenti idézetekből látható – a lap akkor még főképp a klasszikus értelemben vett liberalizmus esz-

49 *Magyar Narancs*, 1990. január 9.

50 Uo.

51 *Nyílt levél a „jogszerűségről"*, *Magyar Narancs*, 1990. február 20.

méit és politikai beállítódását népszerűsítette, és a törvényes igazságtétel felé hajlott, noha már 1990 februárjában közölte *Bence György* – a gyorskonferencia szervezője – egész oldalas fejtegetését arról, hogy a politikai igazságszolgáltatást a legjobb volna mindenestől elkerülni.[52] De ekkor még nem dőlt el véglegesen, hogy lesz-e igazságtétel, s ha igen, milyen körre terjed majd ki.

1989 őszén meglátogatott Surbitonben Vig Monika – Vajda Misu hozta el hozzánk – a Narancs kulturális rovatvezetője, és a Vágvölgyivel való korábbi megállapodásunkra hivatkozva írásokat kért tőlem a rovat számára. Misuval úgy emlékszem valamilyen kelet-európai disszidens konferencián vettek részt Londonban, így tudtak egy estét nálunk tölteni. Felvillanyozott hangulatban folyt a társalgás, Monika szokás szerint brillírozott, majd elrohant, Misu maradt egy éjszakára.

A Narancs 5., 1989. december 19-i számában azután meg is jelent a *Történetek a (h)őskorból* első része, alig olvashatóan, értelemzavaró tördelési hibákkal és a nevem is lemaradt az írás alól. Fölhívtam Vágvölgyit, hogy helyreigazítást kérjek, s ez meg is történt a következő két számban, Vágvölgyi a friss lap születési nehézségeivel magyarázta a történteket. A *Történetek a (h)őskorból* végül négy részt ért meg[53], ebben – Monika kérésére a Narancs fiatalos, könnyed stílusához alkalmazkodva – erősen szarkasztikus, parodisztikus módon számolok be Kádár Jánosnak a Magyar Nemzeti Bank visegrádi üdülőjében tett látogatásáról, amelyre történetesen akkor került sor, amikor kertészként ott dolgoztam a nyolcvanas évek elején. Ízelítőül itt az a részlet, amelyben a biztonsági szolgálat embereinek érkezését írom le, s amely a tördelés következtében teljesen érthetetlenné vált:

„Az úr a rézsű tetején állt, az üdülő ablakait vizsgálgatta látható szakértelemmel, majd lassan, komótosan, mint aki nagyon is jól tudja, mit csinál, megfordult. És lenézett rám.

Magam ott alant, a cseresznyefák tövében talán tíz méternyi távolságra, csatakos homlokkal villámcsapásszerűen megéreztem: soha addig senki nem nézett így le. Rám. Lányos zavaromban hirtelen megszállt a könnyűbbség érzete, ráéreztem végre a ritmusra. És meglendítettem a kaszát. Csúszott is, annak rendje és módja szerint, mint aki tudja, hogy nagy dolgok vannak készülőben. Életemben nem kaszáltam még olyan meggyőzően. Hitelesen. Szinte egyek voltunk. Én meg a kasza. A zakós úr kedvtelve nézte mozdulataimat. Onnan a Dunának arra a kanyarulatára lehetett látni, ahol később, még szintén a történelemelőtti időkben, megjelentek az osztrák munkagépek. De akkor még – '82–'83 tájékán – az úr esztétikai élvezetét semmi sem látszott zavarni. Előtérben én, falura menekült, elsőgenerációs városi értelmiségi, akkoriban a Beszélő nyomdásza, amúgy Heidegger-fordító, kaszával a kézben, háttérben a Salamon-torony és a Duna, amint kanyar. Idilli harmónia látszhatott onnan, a rézsű tetejéről. A kertész kaszál, a bástya áll, a folyó folyik, az ablakok zárnak, a dolgok tehát rendben vannak. A zakós úr úgy döntött – ki tudja, talán őt is megszállta egy kis könnyűbbség –, hogy termetes alakját nem teszi ki a rézsű alattomos csapdáinak, a fű alatt rejtező megannyi gödörnek, huppanónak, gyökérnek, és nem ismerkedik meg közelebbről is velem. Sőt, talán esztétikai érzése is úgy diktálta /a jobb sorsra érdemes hódmezővásárhelyi Pacskó őrnagy szép szava: a katonának márpedig legyen esztétikai érzésel/, nem volna helyes megzavarni ezt a természeti idillt. Hogy találkozásunk fájdalmas elmaradásával mit veszítettünk, azt bizony most már egyikünk sem tudhatja meg soha."[54]

Egy másik részletben a Kádárral történő elképzelt találkozást írtam le, amiből persze már csak azért sem lehetett semmi, mert üdülésének idejére jobbnak láttam szabadságra menni:

„Persze, ha nem a szabadságot választom, akkor száz az egyhez, hogy megesett volna a dolog. Mármint a szóbaelegyedés. Én ugyan személyesen, mint már említettem, nem voltam valami nagy ász, a cseresznyéskert lejtőjén meg amúgyis igen szerencsétlenül helyezkedtem el, rendkívül előnytelen pozícióban, ott alant, a nagy fák tövében. Nade a funkció! Ebbe gondoljon bele az olvasó. Ha mer. A funkcióm, az bizony igencsak vonzó lehetett volna az egyszerű üdülőnépben elvegyülni készülő első titkár szemében. Hiszen, kaszával a kézben, napnál is nyilvánvalóbb volt, hogy én még az egyszerű üdülőnépnél is népebb vagyok: én vagyok a kertész.

Jött volna tehát, elkerülhetetlenül, mint a sötét fölyhő, a szóbaelegyedés végzete: Hát, hogy s mint, kertész elvtárs? Kaszálgatunk, kaszálgatunk? Osztán, megvan-e még az a híres harminckettő? (Kedélyes vállveregetés.) Többet kell fogat mosni, bizony többet kell fogat mosni, kertész elvtárs. Különben holnapra a hamut is mamunak fogja mondani. A szocializmust meg szocizmsnak. Bizony, kertész elvtárs, tapasztalatból beszélek, nekem elhiheti.

Na de, mit mondhatott volna minderre az a szánalmas figura, ott a cseresznyefák tövében? Megszólalhatott volna-e például úgy, hogy mellőzze az elvtárs kife-

52 *Azt követelik az emberek...*, uo.

53 *Magyar Narancs*, 1989. december 19.; 1990. január 9; január 23.; február 5.

54 Helyreigazításként a szöveg megjelent a *Magyar Narancs* 1990. január 23-i számában.

jezés használatát? Fogas nyelvelméleti kérdés. De Lőrincze Lajos és Péchy Blanka, no meg Chomsky a megmondhatója, hogy ez a nyelvi lehetőség akkor még, azokban a történelem előtti időkben, csak a mélystruktúrában létezett. A felszíni struktúrát viszont olyan sajátos nyelvi gyakorlat uralta, amit a köznép, a maga eléggé el nem ítélhető nyers keresetlenségével, csak egyszerűen bikkfanyelvként emlegetett.

Mondhattam volna (?):

Nézze Kádár úr, a látszat alighanem csal. A világért sem szeretném ezért Önt hibáztatni, lehet, hogy csakugyan jobb volna nekem, ha valóban kertész lennék, de sajnos, be kell vallanom, nem vagyok az. Vagyis persze, a kertész én vagyok itt, errefelé, ezek között a cseresznyefák között, de higgye el, ez csak a környezet miatt van. Ebben a környezetben egyszerűen muszáj kertésznek lenni. Azt hiszem, ezen a ponton kezdtek volna megjelenni az első izadtságcseppek testem kiváltképpen izgékony tájékain, amint – János apánk lassan elsötétedő tekintetébe bámulva – végképp fölismerem: magyarázkodásom tökéletesen hiábavaló. Mi több, kissé gyanús. És a vastag nyakú, zakós úriemberek dönögése is egyre erősödik."[55]

Máig nem tudok szabadulni attól a gyanútól, hogy a nyomda ördögét írásom tárgya és gúnyoros stílusa késztette a beavatkozásra. Írástudói pályafutásom alatt nem először és nem is utoljára. Külön jólesett tehát, hogy a második rész ugyanazon az oldalon jelent meg, ahol Göncz Árpád köszöntötte – egyelőre még mint írót, nem mint köztársasági elnök – a Narancs hangvételét:

„A Magyar Narancs ... igazán zamatos szellemi táplálék: tündéri szemtelensége virgács a gőzfürdőben: serkenti a politikai vérkeringést. A nevetségesség öl, a nagyképűség öngyilkosság, kivált egy politikus esetében: megsértődnie mindenkinek szíve joga, de ezt kimutatnia ... nos, nem célravezető. ... Hazai politikai életünknek nem az emelkedett erkölcsi szilárdság, nem a hazafiúi felelősségérzet, nem a vakbélgyulladással vetekedő komolyság, nem a csalhatatlan fontosság-tudat, s még csak nem is az ékes szó, hanem a mosoly az igazi hiánycikke; s a Magyar Narancs épp azt szállítja. Quantum satis. ... Engedtessék hát meg nekem, hogy ne sajnáljam, akinek a lap tyúkszemére lép."[56]

1990 tavaszán még két írásom jelent meg a lapban, *Milos Forman Veszedelmes viszonyok* c. filmjéről[57] illetve *John Carey* értelmiség-esszéjéről[58], ám ezután megszakadt a kapcsolatom a Magyar Naranccsal. Elsősorban a felgyorsult politikai változások és a lap karakterének lassú átalakulása miatt. Közben egyre leküzdhetetlenebb belső késztetést éreztem, hogy a rendszerváltozás előrehaladtával vissza kellene térnem Magyarországra. Ebben erősített Vajda Misu ajánlata is, aki a '89 őszi londoni találkozás alkalmával meghívott a debreceni filozófia tanszékre – nem sokkal korábban nevezték ki ide tanszékvezetőnek – politikai filozófiát tanítani. Közben a *Hiány*ban folyamatosan jelentek meg politológiai jellegű tanulmányaim, és persze nagy kedvem lett volna az angolszász politikai kultúra és filozófia kincseit megosztani az érdeklődő debreceni diákokkal. 1990. decemberében haza is jöttem, ám alig egy hónapos magyarországi tapasztalatok után úgy döntöttem, hogy mégsem kezdem el a második félévet Debrecenben és visszamentem Londonba.

A magyarországi légkör ugyanis erősen elbizonytalanított. Nem értettem például, hogy barátaim, ismerőseim közül sokan miért olvassák még mindig a Népszabadságot, ahelyett, hogy egy új, liberális szellemiségű napilapot igyekeznének létrehozni. Nem értettem, hogy Misu miért hagyja fönn debreceni dolgozószobája falán Marx fényképét – Lenint levette –, amikor már túljutott a marxizmuson. Nem értettem, hogy noha elvileg mindenki a FIDESZ–SZDSZ szövetséget sürgeti, gyakorlatilag mégis egymást követik a két pártot egymástól elidegenítő lépések. Nem értettem, hogy miért nem történik már végre valami igazságtétel ügyben, amikor pedig több mint két éve fennáll a *Történelmi Igazságtétel Bizottság*.

De ezeken az általános, az egész magyar közéletet átfogó alapvető problémákon túl, azt sem értettem, hogy az időközben legális hetilappá avanzsált Beszélőtől miért nem kapok meghívást, hogy látogassak el a szerkesztőségbe. Pedig szívesen megismertem volna végre személyesen is azokat az embereket, akikkel a nyolcvanas évek elején ismeretlenül együtt dolgoztunk három és fél éven keresztül a szamizdat Beszélő előállításán. Igaz, nem sokkal megérkezésem után hivatali szobájában fogadott Kis János, aki akkor az SZDSZ elnöke volt. Érdeklődéssel hallgattam politikai helyzetelemzését, melynek alapján elég hamar kiderült, hogy két döntő kérdésben nem értünk egyet: az egyik a FIDESZ–SZDSZ viszony, a másik az SZDSZ és a szocialisták viszonya. Az első esetben Kis nem látott esélyt a viszony szorosabbra fűzésére – amit én kívánatosnak tartottam volna –, a második esetben viszont igen, amit magam károsnak ítéltem. Világos lett tehát, hogy egy ilyen politikai beállítottságú SZDSZ munkájában nem tudok részt venni.

55 Uo.

56 *Kedves Magyar Narancs, Magyar Narancs,* 1990. január 9.

57 *A női popók dicsérete, Magyar Narancs,* 1990. február 20.

58 *Értelmiség versus tömeg, Magyar Narancs,* 1990. május 17.

Ezt erősítette meg egy igen furcsa és számomra erősen visszatetsző eset a Hiány szerkesztési politikájában, amely lap szerkesztőiről – Dániel Ferencről, Kardos Andrásról, Könczöl Csabáról – lehetett tudni, hogy SZDSZ-szimpatizánsok. A lap 1990 júliusában, Szász Béla 80. születésnapjára teljes terjedelmében közölte a Bélával készült mélyinterjúm szövegét, amely eredetileg a *Számüzetésben* c. szamizdat kötetemben jelent meg. Boldogan vittem Bélának az upper holton-i születésnapi party-ra az újságot – a hátlapon Béla fényképét is lehozták –, ám az örömbe jóadag üröm is vegyült. A Hiány ugyanis ugyanebben a számban helyénvalónak talált közölni egy hosszú interjút *Rényi Péter*rel is, a kádári évek legkíméletlenebb kultúrkomiszszárjával, akinek kritikái feljelentésszámba mentek. Hosszú évtizedeken keresztül Rényi töltötte be az első számú pártbunkó szerepét. Teljes értetlenséggel és rosszérzéssel vegyes felháborodással fogadtam ezt szerkesztői döntést, s fél évvel később Magyarországon személyesen is nehezményeztem a dolgot Kardos Andrásnak, aki, ha jól emlékszem, valamiféle kiegyensúlyozó törekvésről kezdett végeláthatatlan fejtegetésbe. Magam védhetetlennek találtam a dolgot, hiszen bűnös és áldozat került így egy kontextusba, mintha valamilyen értelemben ugyanazt képviselték volna. Mintha a Hiány azzal, hogy Szász Bélát ünnepli, egyszersmind Rényinek is felmentést keresett volna, s ezt igen visszataszítónak találtam.

Közben lakásgondjaim támadtak, hiszen miután 1988-ban eladni kényszerültünk dunabogdányi házunkat, nem volt lakásom Magyarországon. Néhány hétig *Sneé Péter* angyalföldi szoba-konyhájában laktam – őt Nagy Jenőn, az ABC szamizdat-kiadó alapítóján keresztül ismertem meg 1987-ben –, miközben arra vártam, hogy Debrecenben sikerüljön az állás mellé valamiféle lakásmegoldást is találni. Nem sikerült. Igaz, Vajda Misu felajánlotta, hogy amíg nem rendeződik lakásügyem, lakhatom az ő debreceni professzori szolgálati lakásának egyik szobájában, de az egy hónap alatt felgyülemlett negatív tapasztalatokkal a tarsolyomban ezt a baráti ajánlatot már nem tudtam elfogadni. Azt hiszem, Misu igyekezett minden tőle telhetőt megtenni az adott körülmények között, hogy Debrecenben tartson, s ha maradok, bizonyára sok területen termékeny gyakorlati és elméleti együttműködés alakult volna ki közöttünk, barátságunk és a Heidegger-fordítói hagyományok alapján. Ebből a szempontból sajnálom, hogy mégsem tudtam ottmaradni.

Éppen a Lukács-iskola konferenciája kezdődött Debrecenben – az egyetemi filozófia tanszék szervezésében –, amikor valahogyan az az irracionális érzésem támadt, hogy nem itt van a helyem: beültem az autómba és meg se

álltam Londonig. Nem mintha bármilyen értelemben elvitattam volna Misuék jogát az örömre, hiszen a Lukács-iskola tagjai Hellerék hetvenes évekbeli emigrálása után először ezen az 1990. január végi debreceni konferencián találkoztak ismét egymással. De én nem gondoltam, nem éreztem, hogy ott a helyem. Egyrészt Lukácson már az egyetem utolsó évében sikerült túljutnom, első megjelent esztétikai elméleti írásom nem csak az öreg, hanem részben már a fiatal Lukács elméleti-filozófiai álláspontjának kritikáját is tartalmazta,[59] annak pedig, hogy a hetvenes évek végén belső emigrációba vonultam és szamizdat-nyomtatásra adtam a fejem az volt az egyik elméleti és gyakorlati oka, hogy Lukács politikai beállítódását és gyakorlati politikai lépéseit katasztrofálisan veszélyesnek ítéltem. Amikor a nyolcvanas évek elején Misuval szoros baráti kapcsolatba kerültem a Heidegger-fordítás során, akkor is folyamatosan fenntartottam kritikai különvéleményemet a Lukács és a Lukács-iskola által képviselt elméleti-politikai tradíció tarthatatlanságáról. És a szocializmus világméretű bukása számomra egyértelműen és visszavonhatatlanul bizonyította e tradíció összeomlását. A rendszerváltozás hónapjaiban sokkal szívesebben vettem volna részt például egy olyan elméleti konferencián, amely a születő magyar polgári demokrácia sorskérdéseivel foglalkozik, a klasszikus liberális tradíció mentén. Nem találtam tehát a közeget, amely fogadóképesnek mutatkozott volna az iránt a gyakorlati-elméleti beállítódás iránt, amelyet angliai tapasztalataim kezdtek kiérlelni a számomra.

De döntésemnek persze szorosabb értelemben vett magánéleti okai is voltak. Legelsősorban is az az erős érzés, hogy a helyem a lányom mellett van, akitől igen nehéz szívvel váltam el karácsony után Londonban, és akinek nagy szüksége volt rám. Mivel Erzsi nem akart visszajönni Magyarországra, így csak az a lehetőség merülhetett fel, hogy lányom utánam jön Debrecenbe, vagy én visszamegyek Londonba. És mivel Debrecenben – a fenti okok miatt – nem találtam a helyem, így 1990 februárjában már ismét a Crescent Court gondnokaként tevékenykedtem Surbitonben, folytattam külsős közreműködésemet a BBC magyar adásában, ezeket a sorozatokat a Hiány közölte folytatásokban, amelynek szerkesztőjén, Kardos András̈on keresztül sikerült megőriznem kapcsolatomat a Heidegger-fordító társasággal is, noha természetesen, a történtek fényében ez a kapcsolat meglehetősen rendszertelenné és frusztrálttá vált.

59 *A luciferi mű és a szférikus Lukács,* in: Színházelméleti Füzetek 11. Magyar Színházi Intézet, Bp. 1979.

A Dunától a Temzéig – és vissza (2)

Azzal párhuzamosan, ahogyan Magyarországon egyre kíméletlenebbé vált a harc a népiek és az urbánusok között, amelynek egyik kivetülése a médiaháború lett, szűkült be számomra a magyar publikációs terep szubjektív és objektív okokból egyszerre. Szubjektíve, mert ebben a háborúban egyik oldalon sem kívántam részt venni, objektíve, mert azok a lapok, amelyek szintén fölül kívántak volna emelkedni ezen a rossz hagyományon, s amelyeknek '89–'91 között igen sokat írtam, egytől-egyig megszűntek illetve radikálisan átalakultak. Először a Magyar Napló szűnt meg, majd a Magyar Narancs vált el a FIDESZ-től és fordult ellene, végül a Hiány is elvérzett az egyre kíméletlenebbé váló piacon. Utolsó, összegző jellegű írásom a Hiányban, a *Hol a liberalizmus?* már erre a helyzetre reagál, ebből keresi a lehetséges kiutat.

„A '70-es, '80-as években a magyar értelmiség túlnyomó többsége továbbra is a kádárizmus belülről történő reformálgatásán fáradozott, jóllehet egyre kevesebb meggyőződéssel és egyre több cinizmussal. Ezért egyszerűen nem vették komolyan a szamizdatot, legjobb esetben is olyan szelepnek tekintették, amely a különféle típusú társadalmi elégedetlenségek kanalizálására szolgált ...

Igaz ugyan, hogy a szamizdat és elsősorban a Beszélő igen színvonalas kritikában részesítette a rendszer legkirívóbb ellentmondásait, és belefogott '56 és az azt követő korszak dokumentatív feltárásába is, ám maga is valami igen paradox dologgal próbálkozott: az elvileg megreformálhatatlannak tartott rendszer gyakorlati megreformálásával; másképpen fogalmazva: azzal, hogy suba alatt változtassa meg a rendszert, úgy, hogy azt az uralkodó elit ne is nagyon vegye észre. Polgári demokrácia, ellenzéki pártok létrehozása nem szerepelt a demokratikus ellenzék programjában.

Nyilván nem véletlen, hogy ezt a lépést elsőként a következő generáció, a FIDESZ tette meg, amely kezdettől fogva semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy sem elméletileg, sem gyakorlatilag semmi köze a létező szocializmus-hoz. Mint ahogy az sem véletlen, hogy Nagy Imréék temetésén Orbán Viktor volt az egyetlen, aki az esemény jelentőségét valóban polgári liberális alapról értékelte. A FIDESZ népszerűségének szerintem nem csupán az az oka, hogy generációs okokból ez a nemzedék nem kompromittálódott a kádárizmus erkölcsileg bizony sanyarú esztendei alatt, hanem főként az, hogy a kezdetektől fogva következetes, egyértelmű és nyílt polgári liberális politikát követ. A következő néhány esztendőben Magyarország sorsa jórészt azon múlik majd, hogy a FIDESZ meghatározó polgári liberális értékképző erővé tud-e válni. Hogy kellőképpen elterjed-e ez a magatartásforma és ezáltal létrejön-e az elmúlt évszázad magyar történelmének megítélésében a liberális konszenzus. Mert pillanatnyilag a legminimálisabb konszenzus sem létezik a magyar közvélemény jelentős értékképző csoportjai között azzal kapcsolatban, hogy mi történt Magyarországon a XX. században, s ami történt, miként értékelendő. /.../

Jelenleg a magyar társadalom értékképző csoportjai kölcsönösen a következőkkel vádolják egymást: 1. A másik az abszolút gonosz cinkosául szegődött, amikor aktívan részt vett (passzívan asszisztált) a/ a fasizmus, b/ a sztálinizmus létrehozásában(hoz). 2. A másik minden erejével igyekszik elbagatellizálni saját bűneit/hibáit és szemérmetlenül eltúlozza a mi történelmileg igazolható tévedéseinket. 3. A másik a/ nacionalista, antiszemita, rasszista, fasiszta; b/ kozmopolita, bolsevik, magyarellenes, ÁVÓ-s.

A vádak szerkezetileg tökéletesen fedik eymást és épp ezért a legnagyobb a kölcsönös elképedés és felháborodás: a másikkal *egyszerűen már nem lehet értelmes emberi szót váltani.*

Közben a magyar társadalom egyre jelentősebb csoportjai marginalizálódnak és ezzel párhuzamosan radikalizálódnak. És minthogy nincs meg a legminimálisabb konszenzus sem a magyar társadalom értékképző csoportjai között a racionális értékek mibenlétében, ezért a társadalmi elégedetlenség csakis irracionális formákat ölthet. Elvégre, az értékképző csoportok feladata lenne az elégedetlenség gyökereinek racionális megragadása és demokratikus képviselete. Ám ez csak liberális alapról tehető meg. A 20. század magyar történelmének liberális szempontból történő felülvizsgálata, megítélése nem megkerülhető feladat. Sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehet ezt zárójelbe tenni. Enélkül nem lehet tabula rasa-t teremteni, bármennyire kívánatos lenne is. Nem lehet, egész egyszerűen azért nem, mert túl sok kegyetlenség, túl sok gonoszság, túl sok hazugság szorult bele ebbe a történelembe, az embereket túl sok megaláztatás érte ahhoz, hogy most egyszerűen elfelejtsék az egészet. Sem a fasiszta koncentrációs táborokat, sem a sztálinista internáló táborokat nem lehet elfelejteni. Sem a nyilas keretlegények, sem az ÁVÓ-s pribékek kegyetlenségeit. Sem az '56-os lincseléseket, sem az '56 utáni akasztásokat. Sem a zsidótörvényeket, sem a kitelepítéseket és rekvirálásokat. Sem a numerus clausust, sem a Szocialista Hazáért érdemrend biztosította kiváltságokat. Mindkét fél jogosan érzi felháborítónak, amikor a másik arról kezd beszélni, hogy minek állandóan felhánytorgatni a múltat, borítsunk már fátylat rá.

Ezt a történelmet nem lehet elfelejteni, nem lehet elegánsan zárójelbe tenni. Ezzel a történelemmel szembe kell nézni. Mégpedig liberális alapokról. Mert er-

re, közismert történelmi okokból, eddig egyszerűen nem kerülhetett sor. A FIDESZ jó helyzetben van ahhoz, hogy gyakorlatilag és elméletileg is megteremtse azt a liberális keretrendszert, amelyben ez a szembenézés humánusan elvégezhető. Mert szerintem az emberek túlnyomó többségét egyelőre nem irracionális, fasiszta indulatok viszik az utcára – bármit is beszéljenek Csurka-féle ostoba, végzetesen kártékony, fasisztoid szónokok –, hanem az európai kultúra alapértékén, a minden ember egyenlő emberi méltóságán alapuló, racionális igazságérzet. Erre nem lehet az a liberális válasz, hogy felejtsék el, hogy a kommunista rendszer legnagyobb büntetése az, hogy megbukott. Erre a liberális válasz a XX. századi magyar történelem liberális szempontú megítélése, a törvénytelenségek feltárása és a felelősök megnevezése lehet. Amíg ez még egyáltalán lehetséges."[60]

1992 szeptemberében írtam ezt az áttekintést Surbintonben, akkor őszintén szólva nem gondoltam, hogy még két választási ciklust kell várni arra, hogy a fenti történelmi feladat teljesítésének lehetőségét megkapja a FIDESZ. (Arra meg végképp nem, hogy amikor megkapta, képtelen élni vele.) Bár, az írást a Magyar Narancs már nem fogadta el közlésre – állítólag terjedelmi okokból –, és a Hiány sem rendezett vitát róla, pedig vitaindítónak szántam. Amikor kérdeztem Kardos Andrástól, mi ennek az oka, barátilag valami olyasmit mondott, hogy Pista, te úgy írsz, amire most nincs kereslet, fogadókészség Magyarországon. Ettől az ítélettől természetesen nem lettem boldog.

Tény, hogy írásom visszhangtalanul szállt el a magyar nyilvánosságban, akiknek füle volt rá, már nem voltak beszélő helyzetben, nem volt fórumuk. Beindult a chartásodás, a szocialisták visszaszocializálása a közéletbe, majd a hatalomba. Ebben úgy vélem mind az MDF, mind az SZDSZ érdemei óriásiak. Az MDF azzal, hogy túl sokáig megtűrte Csurka fasisztoid, radikális jobboldaliságát saját sorai között, mintegy föladta a labdát az MSZP-nek és az SZDSZ baloldalának, hogy eltúlozván a fasiszta veszélyt, farkast kiáltsanak és összefogjanak.

Ilyen körülmények között szívesen írtam volna egy FIDESZ-közeli, liberális lapnak, de ilyen nem létezett. Katasztrofálisnak tartottam, hogy az SZDSZ-en egyre inkább úrrá lett a bolsevik szellem, vagyis a hatalom néhány ember kezében koncentrálódott, és lényegében puccsal kigolyózták, leváltották *Tölgyessy Péter*t a pártelnöki tisztéről a párttagság többségének akarata ellenére, s ezzel becsapták szavazóik, szimpatizánsaik jelentős részét is. Ekkor már

60 *Hiány*, 1992. november; in: *A Westminster-modell*, 229–232. o.

napnál világosabb lett, hogy a fő ellentétek a párton belül a FIDESZ-hez illetve a szocialistákhoz fűződő viszony körül bontakoznak ki, mégpedig elsősorban az igazságtétel illetve a szocialisták felelőssége megállapításának a kérdésében. Meggyőződésem, hogy ha Tölgyessy marad az SZDSZ elnöke, akkor hosszútávú együttműködés jön létre a két liberális párt között, elmarad a chartásodás, még ellenzékben megerősödik a polgári koalíció, és 1994-ben reális eséllyel indulhatott volna ez a szövetség – esetleg a kisgazdákkal és néhány kisebb, szociáldemokrata, vállalkozói párttal kiegészülve – a választásokon.

De 1991 folyamán nem ebbe az irányba fordultak a dolgok Magyarországon. Ekkor még írtam egy nagy, elméleti jellegű tanulmányt a nacionalizmusról, amely a Holmiban jelent meg[61], de különben abbahagytam a politikai esszé műfaját, és – részben megélhetési okokból – elkezdtem komolyan foglalkozni a számítógép-programozással. Már a nyolcvanas évek elejétől fogva igen érdekelt a számítógép és az informatikai rendszerelmélet, szükségképpen egyoldalú, bölcsész képzésem jótékony ellensúlyát találtam meg benne, de persze Magyarországon az adott anyagi körülmények között gondolni sem lehetett arra, hogy netán vásároljunk egy gépet. Londonban azonban sok egyéb mellett, ez is hirtelen elérhetőnek bizonyult, ráadásul, nagy szerencsémre, akkortájt költözött közeli szomszédságunkba egy fiatal magyar házaspár, *Adrián Lóránt* és *Beáta* – Beáta a BBC magyar osztályán dolgozott, Lóri pedig számítógépes főiskolát végzett, úgyhogy ő szívesen kalauzolgatott engem az informatika berkeiben. És amikor néhány hónap múlva már sikerült működőképes programokat írnom – lányommal akkor jártunk először Velencében, persze beleszerettünk, úgyhogy elhatároztam: megpróbálok egy Velencében játszódó kulturális játék programot megírni, s bizonyos moduljai működtek is –, akkor Lórival együtt beiratkoztam a Kingstoni Egyetem esti programozói kurzusára, amelyet sikerült *with distinction* vagyis kiváló minősítéssel elvégeznem 1992 júniusában.

Így már nyugodtan szakosodhattam számítógépes rendszerszervező programok fordítására, lokalizálására, azaz honosítására, amihez a magyar és az angol nyelv megfelelő szintű bírásán kívül megalapozott számítógépes tudás is szükségeltetett. Egy versenypályázat után hamar meg is kaptam első nagyobb szerződéses munkámat a Digital franciaországi, Sophia Antipolis-i központjában, ahol tizennégy kelet-európai társammal egyetemben egy ame-

61 *A nacionalizmus mint a nemzetállam ideológiája, Holmi*, 1991. augusztus; in: *A Westminster-modell*, 195–227. o.

rikai irodai számítógépes rendszert, a *Motif DECwindows*-t honosítottuk oroszra, szlovákra, csehre, románra, lengyelre és magyarra. Az itt keresett pénz elég volt ahhoz, hogy végre föladhassam gondnoki állásom és – komoly jelzálogra – Erzsivel vegyünk egy lakást Surbitonben. Az elkövetkező években még háromszor dolgoztam több hónapon keresztül a Digitalnál Franciaországban, közben egy évig a Cityben is volt állásom egy kis számítógépes cégnél, a CSF-nél, illetve magyart tanítottam angol diplomatáknak *James Pontifex* és *Pontifex Zsuzsa* chiswick-i *Hungarian Language Services* magániskolájában és sokat fordítottam is nekik.

1993-ban elérkezettnek láttam az időt, hogy összeállítsam első tanulmány-kötetemet, miután Modor Ádám meglátogatott Londonban és jelezte, hogy kiadójuk, a *Katalizátor Iroda* szívesen megjelentetné a kötetet. Ebből lett *A Westminster-modell,* amely 1993. december elején jelent meg. A könyvbemutatóra – amelyre az ELTE Egyetemi Színpadán került sor december 4-én – a Donyec-medencéből érkeztem, akkor ugyanis éppen ott töltöttem egy hetet a CSF londoni cég képviseletében: egy több ezres vegyipari üzem angolból oroszra honosított számítógépes rendszerének üzembehelyezésén dolgoztunk.

A Modor Ádám szervezte könyvbemutatón zsúfolásig telt a terem, Ádám bevezető szavai után Kis János és Radnóti Sándor méltatta a kötetet és beszéltek a *Beszélő*höz fűződő kapcsolatomról – a Beszélő nem sokkal korábban, 1993 nyarán hozta le a *Beszélő Dunabogdánybant*. A dolog persze igen mélyen érintett, a megindultságtól nem igen tudtam hosszabban reagálni az elismerő szavakra – de szerencsére ezt nem is várta senki. Nagy jóérzések közepette dedikáltam könyvemet, s ezt még fokozta, hogy aznap estére a Beszélő szerkesztősége egy kisebbfajta bulit is rendezett, mint később kiderült, kifejezetten az én tiszteletemre, s itt találkoztam először személyesen *Solt Ottíliával*, *Havas Gáborral*, *Kőszeg Ferenccel* és a lap újabb munkatársaival, például *Kiss Ilonával,* aki a külpolitikai rovatot vezette, s akinek néhány hónapja már küldtem rendszeres tudósításokat Londonból. Ehhez a végső lökést *Némenyi László* tavaszi londoni látogatása adta meg, akit még a hódmezővásárhelyi bölcsész-századból ismertem, s aki többéves amerikai emigráció után visszatért Magyarországra és a Beszélő szerkesztője lett. Némenyi elmondta, hogy szeretnék, ha rendszeresen írnék a lapnak az angol liberális politikai kultúráról, mert ez igen jól illeszkedne a Kőszeg-féle vonalba.

Örültem, hogy úgy néz ki, most végre sikerül normalizálni a kapcsolatomat a Beszélővel, noha feltűnő volt, hogy Kis János nem jött el a bulira, amit

barátaim persze azzal magyaráztak, hogy Kőszeg és Kis között áthidalhatatlan személyes ellentétek feszülnek. Kis János egyébként még a könyvbemutató végén megkérdezte, hogy nem volna-e kedvem az akkor már működő Közép-Európai Egyetem orosz tanszékén dolgozni, mire azt válaszoltam, hogy oroszt illetve oroszul továbbra sem kívánok tanítani, ellenben angol nyelven szívesen közreműködnék a politológia tanszék munkájában. Kis azonban erre nem látott lehetőséget.

Viszont a Kőszeg-szerkesztette Beszélő mintha ekkorra már egyre inkább teret engedett volna a Tölgyessy-vonal képviseletének – interjút közöltek Tölgyessyvel, lehozták *Tellér Gyula* tanulmányát a kádárizmus megalvadt struktúráiról – úgyhogy némi töprengés után elfogadtam Némenyi László ajánlatát, és '93–'94 folyamán rendszeresen küldtem esszéket a lapnak az angol liberális demokrácia politikai kultúrájáról, reméltem a választások közeledtével ezzel is talán közelebb tudom hozni egymáshoz a FIDESZ-t és az SZDSZ-t. A '94-es választások előtt valóban létre is jött egy laza polgári együttműködés a két párt között, ám túl későn és túl kevés határozottsággal. Mintha a dolgot senki nem vette volna már igazán komolyan.

Én viszont ekkor ismét láttam némi reális politikai esélyét, hogy közvetíteni tudok a kétféle liberalizmus között, és '94 májusában a választások előtt néhány hetet Magyarországon töltöttem. Ezt megelőzően, még '94 tavaszán látogatott meg bennünket Londonban Hegedűs B. András és Havas Fanny. Felvetették, hogy aktívabban be kellene kapcsolódnom a magyar közéletbe. Havas Fanny még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy átvegyem Kőszegtől a Beszélő szerkesztését, aki már nagyon meg akart válni ettől a pozíciótól, Hegedűs pedig megkérdezte, hogy nem volna-e kedvem a londoni magyar nagykövetségen dolgozni mint kulturális attasé vagy sajtótitkár. Mindkét ajánlat elgondolkoztatott, bár a Beszélőre vonatkozót nem tudtam igazán komolyan venni, hiszen még mindig igen nagy különbséget láttam a lap baloldali liberalizmusa és szocialistákhoz húzó irányvonala illetve az általam favorizált politikai beállítódás, az enyhén jobboldali, klasszikus liberalizmus között, de gondoltam, letesztelem a dolgot.

Kapóra jött, hogy még '93 decemberében Magyarországon *A Westminster-modell* könyvbemutatóján *Vörös T. Károly* – akivel még az egyetemi kiszes csatározásaink közepette kerültem barátságba, s aki később, legnagyobb sajnálatomra, a Kritika szerkesztője illetve a Népszabadság kulturális rovatvezetője lett – kezembe nyomta a *Sose halunk meg!* című Koltai Róbert-film videóját, mondván, hogy ez most micsoda siker itthon, biztos nekem is tetsze-

ni fog. Megnéztem – nagyon nem tetszett, viszont rendkívül szimptomatikusnak találtam: a kádárizmus egész továbbélő korrupt lelkülete benne lüktet a filmben. Gondoltam, ezt megírom a Beszélőnek, ha lehozzák, akkor valóban készen áll a szerkesztőség a kádárizmussal történő radikális szakításra, s akkor esetleg még abból is lehet valami, hogy szerkesszem a lapot. Nem hozták le. *Fekete Éva* érdeklődésemre telefonon annyit mondott, hogy ők ugyan Kőszeggel nem látták a filmet, de a lányuk igen, s az ő beszámolója alapján biztosak benne, hogy én teljesen félreértem a dolgot: itt voltaképpen a kaposváriak jutalomjátékáról van szó, ami zseniális. Nem vitatkoztam, csupán ajánlottam, hogy végleges szerkesztői döntés előtt azért szerencsés lenne, ha megnéznék Koltai filmjét. Nem tudom, megnézték-e, mindenesetre a döntés nem változott, amiből levonhattam azt a következtetést, hogy a Beszélő még nem érett meg a kádárizmussal történő igazi szakításra. A *Szabad Nép a Magyar Nemzet, Ludas a Matyi* című írás végül csak közvetlenül az 1998-as választások előtt jelent meg az *ÉS*-ben, *Az igazság akkor is igazság* című esszém betétjeként. 1994 tavaszán egyebek között ezt írtam:

„A Sose halunk meg arról szól, hogy Magyarországon 1956 után lényegében csak túlélési stratégiák között választhattak az emberek – így látja ezt a Kurír főszerkesztője, Szűcs Gábor is, aki ekként fogalmaz a videókazetta hátoldalán: Gyuszi bácsi a legfontosabbra tanít: élni és túlélni. Ezek a stratégiák azonban a Sose halunk meg világképe szerint egyben vészesen hasonlítottak egymáshoz: bármelyiket választotta is az ember, óhatatlanul elkurvult. Ez a filmben szereplő figurák eposzi jelzője, különbség csupán abban van közöttük, hogy azt hallani-e róluk: de jó kis kurva volt, vagy azt hogy, de nagy kurva volt fiatal korában! A figurák csalnak, lopnak, hazudnak, folyamatosan cserbenhagyják egymást, s mindezt különösebb érzelmi felindulás nélkül, természetes egykedvűséggel teszik, mintha tudnák: sorsuk eleve elrendeltetett, bármit csináljanak is, úgyis elkurvulnak. Felmentve minden felelősség alól, nem is érzik olyan rosszul magukat ebben a világban. Erre világít rá a Füles főszerkesztője, Seres Tibor a videókazetta hátoldalán: A film ugyanarról szól, mint a Füles: játssz, remélj és légy szabad! Gyuszi bácsi tehát szabad. Kérdés, mitől? Szabadságában lop, csal, hazudik, csábít, megveszteget és lóversenyezik, vagyis úgy tűnik szabad az erkölcsi gátlásoktól – magyarán gátlástalan. És mire szabad? Szabad a szerencsejátékra, reménye az irracionalitás.

Nos, ha ennyit tesz szabadnak lenni, akkor ebből a szabadságból, azt hiszem én nem kérnék. Ha ennyit tesz élni és túlélni, akkor ebből az életből, ebből a túlélésből, ha lehet, én nem kérnék.

A kádárista hazugság

De alapos okom van arra, szerencsére, hogy azt gondoljam: csupán a fentebb idézett főszerkesztők vágyképei szerint áll így a helyzet. 1956 után ugyanis nem csupán elkurvulni lehetett Magyarországon. Lehetett például akasztófára kerülni, lehetett börtönben ülni, majd passzív rezisztenciába vonulni, mint tette azt legformátumosabban Bibó István, aztán lehetett lapulni, amint azt éppen a Népszabadság meglehetősen kompromittálódott szerzőjétől, Hajdú Jánostól tudhatta meg az ország közvéleménye, meglehetősen izléstelen kontextusban egy-két évvel ezelőtt.

És minden nehézség, minden nélkülözés, minden szenvedés dacára, igenis lehetett tisztességes munkát végezni – noha a rendszer nem erre ösztönzött –, lehetett a bizalomra, emberi szolidaritásra apellálni és azt gyakorolni – noha a rendszer erre sem ösztönzött –, lehetett kívül maradni az aljasságokon – noha a rendszer mindent megtett azért, hogy ez ne sikerülhessen. A rendszer fönntartóinak ugyanis elemi érdeküknek volt, hogy megpróbálják elhitetni az országgal: mindenért, ami történik, mindenkit felelősség terhel. Nem csak a kormányt, nem csak a kormányzó párt vezetőit – mindenkit. Hogy mindenki sáros, és hogy ez jó, ezt élvezni lehet, s hogy az ország ezt élvezi is.

Nem tudom, miért szponzorálja a Népszabadság a Sose halunk meg című film videókazettáját. De ha azért, mert a szerkesztőség úgy gondolja, hogy Gyuszi bácsi figurája reprezentatív Kádár Magyarországára nézve, hogy ebben a figurában az ország nosztalgikus ellágyulással ismer magára és élvezettel mártózik meg a kurvaság langymelegében – akkor ebben a Népszabadság töretlenül folytatja önmaga kádárista tradícióját, s akkor a lényege fejeződik abban, hogy még mindig Népszabadságnak hívják.

Ámde bármiként vélekedjék is a Népszabadság szerkesztősége, Bibótól tudjuk, hogy a politikában hazudni lehet ugyan, viszont politikát hazugságra építeni nem lehet. A kádárista szocializmus arra a hazugságra épült, hogy a hatalom megpróbálta elhitetni magával és az országgal: a rendszer az ország lakosainak önkéntes, szabad beleegyezésén nyugszik, vagy ha nem, ez akkor is jó nekik, s ezt előbbutóbb úgyis belátják. Azt az emberek valóban belátták – '56 leverése és Kádár Haynau-i korszaka után (Szabó Miklós meghatározása) –, hogy nem sokat tehetnek a rendszer ellenében. De ez korántsem jelentette azt, bármennyire is szerette volna Kádár János, hogy mert nem voltak a rendszer ellen, ezért szükségképpen a rendszerrel lettek volna. Nem voltak a rendszerrel, benne voltak, mint Pilátus a Krédóban. Akadtak, akik – különféle mértékekben – korrumpálódtak, akadtak, akik nem. Akadtak, akik elfogadták a hatalom csábítását, akadtak, akik nem.

Akadtak, akik hajlandóak voltak nyilvánosan hazudni, akadtak, akik nem. De egy bizonyos: a kádárista szocializmus nem a kormányzó kommunista párt és az önként, élvezettel, jóérzéssel és erkölcsi gátlásoktól megszabadulva együttműködő ország közös terméke volt. Vagy csak annyiban, ahogyan azt az egyszeri rikkancs kifejezte: Szabad Nép a Magyar Nemzet, Ludas a Matyi.

Gyuszi bácsi nem reprezentatív."[62]

'94 április végén aztán Magyarországon már Havas Fanny sem látta igazán reálisnak, hogy én vegyem át Kőszegtől a Beszélő szerkesztését – végül Havas Gábor lett az új főszerkesztő – Hegedűs ötletét viszont komolyabban vettem, s az éppen egymással polgári együttműködést formázó SZDSZ és FIDESZ vezetőinek egyaránt elmondtam, hogy választási sikerük esetén, közös jelöltjükként elképzelhetőnek tartanám, hogy kulturális attasé legyek Londonban. Kis János, Magyar Bálint, Szent-Iványi István illetve Orbán Viktor, Szájer József és Németh Zsolt egyaránt támogatásukról biztosítottak – kedvező választási eredmények esetén természetesen. Részt vettem azon a sajtótájékoztatón, ahol Orbán Viktor bejelentette a polgári platform megalakulását, és el is kísértem őt egy székesfehérvári választási nagygyűlésre.

Közvetlenül a választások előtt pedig Vajda Misu rendezett egy kerti bulit, ahol megjelent Magyar Bálint is, aki határozottan leszögezte: ha az MSZP Horn Gyulát indítja miniszterelnök-jelöltként, akkor ezzel az MSZP-vel az SZDSZ semmilyen körülmények között nem lép koalícióra. Ezt rendkívül megnyugtatónak találtam. De nyugalmam nem tartott sokáig. Bálintnak szégyenszemre le kellett nyelnie az ország nyilvánossága előtt is elhangzott kijelentését, és az SZDSZ teljesen szükségtelenül, mégis koalícióra lépett a Horn-vezette szocialistákkal. Ekkor csapta be másodszor választóit és szimpatizánsait, és persze a polgári platformot, amelyet faképnél hagyott a szocialisták kedvéért.

A szocialisták gátlástalan demagógiájának és az SZDSZ pálfordulásának köszönhetően a FIDESZ pedig elszenvedte legsúlyosabb választási vereségét. Ekkor úgy gondoltam, itt az ideje, hogy *A Westminster-modell*t dedikáljam Orbán Viktornak, abban a reményben, hogy a klasszikus polgári liberalizmus megvalósításához a FIDESZ előbb-utóbb megkapja majd a lehetőséget a magyar választópolgároktól. (1998-ban megkapta. De nem élt a lehetőséggel.)

62 *ÉS*, 1998. április 17. L. *A szellem helyében.*

Ismét Nagy-Britanniában maradtam tehát, noha Szent-Iványi István, aki a külügyi államtitkári funkciót töltötte be, valóban megpróbálta elérni, hogy kulturális attasé legyen belőlem. Ámde a Külügyminisztérium szocialista funkcionáriusai és bürokratái, a személyzetis *Somogyi Ferenc*cel az élen, mindent megtettek azért, hogy ne legyen a dologból semmi. Gyorsan meghosszabbították az előző kulturális attasé mandátumát egy évvel, s ezzel késleltették kinevezésemet, majd amikor ez már a küszöbön állt, mindenféle gyakorlati akadályt igyekeztek gördíteni belépésem elé, az egész folyamat csaknem egy évig húzódott, úgyhogy a végén megelégeltem a dolgot és levélben közöltem Szent-Iványival: elállok attól a szándékomtól, hogy a londoni követségen dolgozzam. Talán jobb lett volna, ha mindjárt az elején szólok. Így viszont szerezhettem némi közvetlen tapasztalatot is arról, hogy a szocialisták miként kezdik az ujjuk köré csavarni az SZDSZ-t.

Néhány hónappal később kaptam a hírt – miközben ismét Franciaországban dolgoztam a Digitalnál –, hogy a Beszélő megszűnik. Nem igazán akartam elhinni, de persze ezt is a szocialisták rovására írtam. Havas Gábor alig bírta tovább egy évnél, az 1995. július 20-i búcsúszámban aztán kitálaltak Solt Ottíliával a hetilap Beszélő körüli belső ellentétekről, arról, hogy az utóbbi két évben az SZDSZ vezetői ignorálták, sőt, szándékosan bojkottálták a lapot. A szakítás okaként pedig ugyanazt jelölték meg, ami számomra is mindvégig a legnagyobb problémát jelentette: az SZDSZ szövetségi politikáját:

„1992 júliusában Kőszeg Ferenc a Beszélő hasábjain reagált Tamás Gáspár Miklós HVG-beli cikkére (Tapsoljunk Gazsinak, 1992. július 11.). *Némi elégtétellel állapította meg, hogy az ellenzéki koalíció rövid életű ábránja egyelőre TGM szerint is szertefoszlott. A megelőző hónapok szélsőjobbos megnyilvánulásai, a kormánykoalíció ezzel kapcsolatos enyhén szólva is kétértelmű magatartása és Horthy-nosztalgiázása a szoclib értelmiség nem elhanyagolható részében azt a meggyőződést erősítette, hogy itt a szélsőjobboldali veszély. Megállításához minél szélesebb ellenzéki összefogásra van szükség, amelyben feltétlenül helye van a pártállami múltjától megszabadult MSZP-nek. Ezt szolgálta a Demokratikus Charta, amely így az MSZP morális rehabilitálásának a terepévé vált. Ezzel a stratégiával nem mindenki értett egyet a liberális táborban. Voltak, akik a Tellér Gyula által felvázolt háromosztatú politikai erőtérben gondolkodtak, mondván, hogy a piacgazdaság kiépítésében érdekelt polgári erőknek kell összefogniuk mind a Kádár-rendszerből örökölt megalvadt struktúrákat fenntartó késő-kádárista politikai erőkkel, mind a jobboldali konzervativizmussal szemben. Ez a koncepció feltételezte a beszélő viszony fenntartását a kormánykoalíció mérsékelt erőivel és a távol-*

ságtartást az MSZP-vel, ahol erős pozíciókkal rendelkeztek az alvadt struktúrák. A két stratégia képviselői összecsaptak már a Tölgyessy Péter elnökké választását megelőző vitákban is. A Vannak kiutak *című közös írásunkban mi is lehetségesnek mutattuk be a rendszerváltó erők összefogását. Ezért üdvözölte fél évvel később nem titkolt örömmel Kőszeg TGM cikkét, mert benne a maga álláspontjának az utólagos igazolását látta. ... És azt kérdezte meg némi éllel, hogy akkor mi is volt a baj Tölgyessy Péterrel, Tellér Gyulával és mindazokkal, akik ellen néhány hónappal korábban hasonló szellemű megnyilatkozásaik miatt az akkori SZDSZ-vezetés, a későbbi Liberális Koalíció és az őket támogató közvélemény-formáló értelmiség éles kirohanásokat intézett.*

Kőszeg TGM-re reflektáló glosszájára az SZDSZ meghatározó erői a Beszélővel való nyílt, formális szakítással válaszoltak. Két héttel később Bauer Tamás, aki korábban sűrűn jelentetett meg a lapban a kormánykoalícióval még élesebb szembefordulást és az MSZP-vel szorosabb együttműködést szorgalmazó írásokat, a lehető legerélyesebben utasította vissza Kőszeg mondanivalóját (Tapsoljunk a Beszélőnek? 1992. július 25.)"[63]

A *Memorett* a következőképp zárul:

„Tavaly októberben (is) úgy tűnt, a Beszélőnek vége. Egy vasunk sem volt. Éppen az utolsó számot készítettük elő (legalábbis akkor azt hittük), amikor az SZDSZ szervezésében egy értelmiségi összejövetel zajlott a Kossuth Klubban. Ott Fencsik Flóra azzal állt elő, hogy ennek a társaságnak talán mégis kellene tennie valamit a Beszélő megmentése érdekében. De felállt Bauer Tamás, és kifejtette: a Beszélőnek 1990-ben megvolt az esélye arra, hogy az ország legjelentősebb hetilapjává váljon. A szerkesztőség elszalasztotta ezt az esélyt. A lap rossz, évek óta nem volt egyetlen cikke sem, amire emlékezni érdemes. Megérdemli a sorsát."[64]

Döbbenten olvastam Solték beszámolóját, részben azért is, mert – noha számomra jórészt ismeretlen tényekről tudósítottak – félelmetesen jól rímeltek arra az értékelésre, amelyet szintén ebben a számban a Beszélő megszűnéséről adtam, természetesen anélkül, hogy összebeszéltünk volna. *A szakítás* mottóját Tamás Gáspár Miklóstól idéztem:

„Ez a megdöbbentő és elkeserítő közérzület ... sajnos elkerülhetetlen következménye annak az attitűdnek, annak a radikális antiutópista és antiracionalista szkepszisnek ..., amely – az utópista-konstruktivizmustól és a forradalmi radikalizmustól való páni félelmében – elmulasztotta tudatosítani, hogy a társadalmi béke fönntartásának kötelezettsége mellett (s ha kell, akár annak ellenében) a kelet-európai politika megújítása elkerülhetetlen, hogy a szakítás a reálszocialista múlttal szükséges, helyes és hasznos."[65]

Majd írásomat a következőképp zártam:

„És most, a szocialisták 1994-es elsöprő választási győzelmét követően és csaknem 15 évvel azután, hogy elkezdtük szervezni a szamizdat Beszélőt, a jelenné édesedett reálszocialista múlt elérkezettnek látta az időt, hogy szakítson a Beszélővel. ... Persze, ha a szamizdat Beszélő funkciója valójában abban állott, hogy előkészítse a hatalmon belül lévő reformszocialisták és a hatalmon kívül rekedt balodali, szocialista beállítottságú értelmiségiek kényszerházasságát a kormányban, akkor a mór valóban megtette kötelességét és ... mehet.

De én nem ezért nyomtattam a lapot 1981 és '85 között, és nem ezért tudósítottam rendszeresen Londonból 1993–94-ben az angliai politikai fejleményekről. Hanem azért, hogy ami szükséges, helyes és hasznos, az egyszer lehetséges is legyen."[66]

Utóiratként pedig még odakívánkozott az alábbi megjegyzés:

„P.S.: Ez az írás két hete született a Beszélő utolsó számába. Azóta kiderült, hogy Tamás Gáspár Miklós vezetésével folyóiratként mégis fönnmarad a lap. Elképzelhető, hogy ami szükséges, helyes és hasznos, néha lehetséges is ebben az országban?"[67]

Egy-két hétig valóban úgy látszott, hogy TGM lesz az újraszerveződő folyóirat főszerkesztője, a hetilap búcsúszáma közölte is TGM programadó felhívását, amely a következő Szabó Zoltán idézettel indult:

„E hasábok az értelem kimunkálására hivatottak. Nyitva állanak a fiataloknak, egy új nemzedéknek. Hogy keressék rajtuk hagyomány és haladás, munkálkodás és gondolkodás összhangját. Hogy összefoglalják tanulságait a múltnak, kritikáját a jelennek, terveiket a jövőnek. Apáik két háborúban először egy értelmetlen, másodszor egy becstelen üggyel buktatták el hazájukat. Az apák számára a nemzet ennyi volt: közös panasz a múltról, közös ábránd a jövőről. A mi számunkra legyen közös tanulság a múltból, közös terv a jövőre. Ennek feltétele, hogy ellene mondunk minden illuzionizmusnak, minden hazugságnak, minden megalkuvásnak a gondolkodásban. A nép, amely a nemzethalál peremén feltápászkodik, lehet gyarló,

63 F. Havas Gábor–Solt Ottília: *Memorett, Beszélő,* Új Folyam, Hatodik Évfolyam 28–30. sz. 1995. július 20. 9–10. o.

64 Uo. 11. o.

65 *A szakítás,* uo. L. *A szellem helyében.*

66 Uo. 12. o.

67 Uo.

lehet tanulatlan, lehet becsapott. Lehet gyönge és még alig öntudatos. De a miénk. Életünk értelme nemigen lehet másban, mint őbenne. Elébb abban, amit tettünk érette, később abban, amihez eljutunk általa."[68]

E bevezető után pedig TGM egy szocialistaellenes, liberális-konzervatív lap profilját vázolta föl:

„Egy biztos: akinek a szemében az MDF tébolygása rehabilitálta a Kádár-rendszert, az ne olvassa a Beszélőt, mert bosszankodni fog. ... A szociáldemokráciának, az új baloldalnak, a radikális kultúrkritikának (ezt szokta a Magyar Nemzet *liberalizmus-nak nevezni) van száz orgánuma, a korporatista-etatista nacionalistáknak is jó pár. Az állítólagos liberális médiauralom idején talán nem ártana* egy *szabadelvű politikai folyóirat.*

A magyar liberalizmus végzetes gyöngesége voltaképpen furcsa. Művelődésünk megkésettsége miatt csaknem teljes klasszikus örökségünk szabadelvű. Ha a magyar XIX. század valamit számítana ennek a múltját vesztett nemzetnek, legalább Jókaiból és Mikszáthból átsziváro ghatott volna valami. (Mert Vörösmartyt, Széchenyit, Kossuthot, Keményt, Eötvöst persze senki nem olvassa.) De nem. Még ami ismert, az is csak holt műveltséganyag, szelleme sírba tért. Hogy föltámasztható-e, azt majd meglátjuk. (...)

Védelmezői – habár nyilván kritikus védelmezői – óhajtunk lenni a szabadelvű-demokratikus köztársaságnak, amelyet jóformán csak *támadások érnek. (...)*

Mi, lévén a szabadság hívei, ellenezzük a szocializmust és a nacionalizmust. Nem azért, mert egyik sem időszerű vagy korszerű – ez nem riasztana vissza bennünket –, hanem mert egyikük sem helyes. *Nem helyes és nem jó. (...)*

Ha az új magyar liberalizmus képtelen önmaga konzervatív és republikánus kiegészítésére, ha nem talál jó intuitív indítékot a demokratikus magyar patriotizmus *elterjesztésére: elveszett. (...)*

Nem vagyunk baloldaliak, nem vagyunk kozmopolináták és – főleg – nem vagyunk anarchisták.

Komolyan vesszük azt, amit szellemi őstink, báró Eötvös József mondott (A XIX. század eszméi, 2. kiad., 2.köt., III, viii, p. 192, Pest: Ráth Mór, 1871):

Miután az egyéni szabadság az anyagi és erkölcsi jók biztosításában áll, s e biztosságot csak az állam adhatja meg: az állam fönnállását az egyéni szabadság szükséges biztosításának kell tekinteni.

S az államnak egységre van szüksége, hogy e feladatnak megfelelhessen.

68 *Előfizetési fölhívás,* uo. 61. o.

Ez egységet pedig csak úgy létesíthetjük, ha központosítjuk az állam erőit, s ez erőket alárendeljük a közakaratnak.

Ahonnan az következik, hogy az egyéni szabadság biztosítékát *az akarat és az ennek végrehajtására szükséges eszközök központosításában kell keresni, vagyis az állam korlátlan hatalmában mindafölött, amire nézve az egyéni biztosságot csupán az állam fönntartása és tevékenysége által óvhatni meg.*

A Beszélő már akkor is védelmezője volt a demokratikus Magyar Köztársaságnak, amikor ez utóbbi még nem is létezett.

A köztársaság a posztfasiszta és posztkommunista romhalmazon tántorog. Őszinte hívei száma csekély. A Kossuth-címer a szemétdombra került.

Mi fölragadjuk onnan."[69]

Sajnos azonban nem derülhetett ki, hogy miként festett volna egy ilyen szellemi-politikai beállítottságú Beszélő, mert Kis János tiltakozására TGM-nek végül visszakoznia kellett: a Beszélő baloldali, szociálliberális lapból nem válhat jobboldali, liberális-konzervatív lappá – közölte Kis –, pedig egy ilyen laphoz szívesen csatlakoztam volna szerkesztőként (TGM föl is kért erre abban a néhány napban, amíg komolyan hihette, hogy szerkesztheti a lapot).

Hosszú huza-vona kezdődött, melynek eredményeként a nagyok végül *Kiss Ilonát* bízták meg a havilap szerkesztésével, aki engem is fölkért szerkesztőnek. Örömmel mondtam feltételesen igent, hiszen Kiss Icával már két éve termékeny munkakapcsolatban voltunk, így bízhattam ennek folytatódásában. Természetesnek tekintettem ugyanakkor, hogy az újonnan fölálló szerkesztőség első megbeszélésein a folyóirat profiljáról, szellemi-politikai irányultságáról lesz szó, s gondoltam, majd ha ez tisztázódik, akkor döntök véglegesen. Mint később kiderült, engem csak akkor próbáltak bevonni a szerkesztői munkálatokba, amikor ezek a megbeszélések már lezajlottak. Hiába szorgalmaztam, hogy az első szám beköszöntőjében fogalmazzuk meg: égető szükség van a kádárizmussal történő radikális szakításra és a klasszikus liberális demokrácia értékeinek képviseletére – a szerkesztőség úgy vélte: az a legjobb, ha nem lesz semmilyen programadó beköszöntő. Hiába akartam elérni, hogy legyen külön rovatom, amelyben az angol civil társadalom és politikai kultúra jelenségeit elemezném, népszerűsíteném – egyöntetű ellenállásba ütköztem, s a végén azzal fúrták meg rovatelképzelésemet, hogy eldön-

69 Uo. 62–63. o.

tötték: ne legyenek rovatok a lapban. (Természetesen lettek.) Számos egyéb, kisebb jelentőségű javaslatomat is következetesen és kapásból elutasították, úgyhogy amikor már az első szám összeállításánál tartottunk, elhatároztam, hogy kenyértörésre viszem a dolgot: szép nyugodtan fölsoroltam, hány javaslatomat utasították el eddig (húsz fölött) és megkérdeztem, komolyan gondolták-e, hogy szerkesszem a lapot? Ha igen, akkor miért nem vesznek tekintetbe úgyszólván semmit abból, amit mondok, ha nem, akkor hogyan képzelik a közreműködésem? Mivel ezek után sem óhajtottak változtatni a már összeállított szám tartalmán illetve struktúráján, fölálltam és eljöttem a szerkesztőségi ülésről. Azt hiszem, kicsit erősebben csuktam be magam mögött az ajtót.

Ekkor zárult le életem Beszélős korszaka, 1996 tavaszán. Azért akkori feleségemmel, *Ránki Julival* elmentünk az új folyam első számának ünnepélyes bemutatójára a Merlin Színházba március 15-én, és az eseményről riportot készítő tévéseknek azt mondtam: remélem, a folyóirat formában megújuló Beszélő képes lesz pártoktól és a mindenkori kormánytól függetlenül működni, s ehhez kívántam sok sikert. Az ugyan rosszul esett, hogy az új folyamról az alapító szerkesztők neve mellől lemaradt az alapító nyomdászok neve – pedig Kiss Ica szerint a nyomdába küldött anyagon még szerepelt –, ezt tehát ismételten kénytelen voltam a nyomda ördöge számlájára írni, hiába, aki nyomdász akar lenni, annak úgy látszik számolnia kell a nyomda ördögével. Hogy az úgyszintén ebből az alkalomból a CEU és a Szabad Európa Archívum által rendezett kelet-európai szamizdat-kiállításon – ahol természetesen a Beszélő első számai is szerepeltek – sem sikerült sehol feltüntetni az előállítók nevét (Demszky Gáborét kivéve), azt nyilván a kiállítás rendezőinek ördöge rovására lehet írni. Hogy az egyik rendező, *Mink András* történetesen éppen az újonnan elindult *Beszélő* felelős kiadója és szerkesztője volt is egyben, az bizonyára a véletlen ördögének a műve. Hogy a történtekről *Dárdai Zsuzsának*, a Magyar Narancs külső munkatársának adott hosszú interjúm közlését mind a Narancs, mind az ÉS határozottan elutasította, az gondolom csakis az írott nyilvánosság ördögének műve lehetett. Hogy a *Lengyel Nagy Annának* az *Embermesék* című rádióműsor számára adott hosszú interjúmról – amelyben egyebek között a Beszélő-konfliktusról is beszámoltam – később kiderült, hogy technikailag használhatatlan, az gondolom csakis a Mambó-magnó ördögének számlájára írható (bár Lengyel Nagyról mindaddig azt föltételeztem, hogy profi rádiós, ilyesmi vele nem fordulhat elő). Történt mindez 1996 márciusában-áprilisában.

Döbbenten bámultam ezt a sok kis ördögfiókát hirtelen körülöttem, s segítségért barátaimhoz fordultam, akikkel azokban a hónapokban éppen Heller Ágnes magánszemináriumán Hegelt elemeztünk, mert úgy gondoltam, megillet bennünket, hogy nevünk szerepeljen azon a lapon, amelyet fizikai munkával teremtettünk elő, s amely a rendszerváltozás egyik központi orgánumává, szervező erejévé vált. Angyalosi Gergely és Kardos András írtak is egy nyílt levelet a *Beszélő*nek az alábbi szöveggel:

„Tisztelt Szerkesztőség!

Engedjék meg, hogy ezúton kifejezzük örömünket a Beszélő havilapként történő újraindulása alkalmából. Örömmel fedeztük fel, hogy a lap impresszuma a szerkesztőség mostani tagjain kívül feltünteti az alapító szerkesztők névsorát. Ugyanakkor furcsálljuk, hogy az impresszumon nem található annak a két alapító nyomdásznak a neve – Orosz Istváné és Békés Erzsébeté –, akik az illegális Beszélő első tizenkét számát nyomtatták. Nyilván nem kell hosszasan érvelnünk amellett, hogy az elmúlt rendszerben szamizdat lapot kiadni nem csupán a szerkesztők és a lapban írással megjelenő szerzők számára volt veszélyes, hanem talán mindenekelőtt éppen azok számára, akik a lap ún. technikai előállításában működtek közre.

Úgy gondoljuk, hogy nyilván csak véletlen műve lehet, hogy Orosz István és Békés Erzsébet neve lemaradt a lap impresszumáról. Kérjük, hogy a következő számtól kezdve korrigálják tévedésüket.

További sok sikert kívánva, baráti üdvözlettel:

Budapest, 1996. április 2.

Angyalosi Gergely és Kardos András"

Kiss Ilona is azt nyilatkozta még március 15-én egy rádióriportban, hogy nevünk lemaradása ostoba véletlen, s megígérte, hogy az áprilisi számon már természetesen szerepelni fog. Természetesen nem szerepelt. És barátaim levelét sem közölte a szerkesztőség. Ehelyett fölhívták Angliában előző feleségemet, Békés Erzsit – akitől huszonegy évi házasság után 1994-ben váltam el –, és rábeszélték arra, hogy ne ragaszkodjon neve feltüntetéséhez. Majd erről magánlevélben értesítették Angyalosit és Kardost, mondván, hogy mivel Békés Erzsi nem ragaszkodik neve feltüntetéséhez, ezért a nyomdászok közül senkinek a nevét nem tüntetik föl. Meglehetősen abszurd érvelés. A dolog

azért volt különösen visszatetsző, mert kihasználták, hogy Erzsivel akkor éppen nem voltam napi beszélő viszonyban – Magyarországon éltem új feleségemmel –, és így nem tudtam leellenőrizni a történetet.

Teljesen értetlenül álltam a fejlemények előtt. Fogalmam sem volt, mi lehet az oka, hogy a Beszélő letagadja saját nyomdászait. Így aztán, hosszú töprengés után Magyar Bálinthoz fordultam segítségért, aki akkor éppen a művelődési miniszteri posztot töltötte be. Lévén, hogy küszöbön állt válogatott esszéim gyűjteményének részleges újrakiadása *A „magyar kérdés"* címmel, megkértem Bálintot, hogy mutassa be a könyvet. Kvázi arra kértem, hogy nyilvánosan tanúskodjék az ügyemben, hiszen 1981 és 1985 között kizárólag az ő közvetítésével érintkeztem a szamizdat *Beszélő* szerkesztőivel. Május végén a Könyvhéten a Libri Váci utcai könyvesboltjában Bálint el is mondta történetünket. Nevünk azonban ennek dacára, titokzatos okokból, nem került föl a Beszélőre.

A Dunától a Temzéig – és vissza (3)

Mindezek a tapasztalatok is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Ránki Julival elhatároztuk: visszamegyünk Angliába, ahol azonban sok tekintetben újra kellett kezdeni az életet. Finchley-ben béreltünk lakást, szerződéses fordításokat vállaltam, Juli dolgozott a Magyar Rádiónak, 1997 február elején volt egy öt napon keresztül folyamatosan jelentkező élő egy órás közös műsorunk Londonból a Petőfi rádió *Ennyi* című zárórájának keretében, amelyért később a műsor gazdája, Fiala János tolerancia-díjat kapott. Egzisztenciális nehézségeinken azonban nem sikerült igazán úrrá lenni és ez megterhelte kapcsolatunkat. Juli végül úgy döntött, hogy fiával, Danival visszajön Magyarországra, nem találta a helyét Londonban.

Én maradtam. Lányomat közben fölvették Oxfordba görög–filozófia szakra – jó érzés volt, hogy '96 telén vele tudtam lenni az oxfordi fölvételin –, '97 nyara a fölkészülés jegyében telt. Ági Oxfordba készülődött, én meg – részben öntudatlanul – Magyarországra. Még tavasszal írtam egy átfogó elemzést a magyar politika állásáról, amelyre *Litván György* remek könyve, az *Októberek üzenete* adott ösztönzést. Litvánnal egyszer már egy BBC-kerekasztal beszélgetés alkalmával telefonkapcsolatba kerültem, közösen méltattuk – ő Budapesten én Londonban – a *Minden kényszer nélkül*t Szász Béla 80. születésnapja alkalmából. Személyesen '97 tavaszán ismertem meg, amikor meglátogatott bennünket Finchley-ben. Könyvét azért tartottam különösen érdekesnek a magam számára, mert azt a nem-kommunista, szociáldemokrata és '56-os hagyományt képviseli, amely apám hagyománya is volt. Hegedűs és Litván javaslatára az '56-os Intézet egy munkatársa néhány évvel korábban életinterjút készített apámmal az Oral History Archívum számára. Litván eljött aztán apám temetésére is 1998 tavaszán, ami igen jólesett.

Az *Eltűnt októberek nyomában* című esszémet '97 március végén küldtem el a Magyar Narancsnak. Úgy véltem ugyanis, hogy az írás gondolatmenetére a Narancsnak, ha valóban komolyan gondolja a liberális erők összefogását, vevőnek kell lennie. Elemzésemben a következőkre jutottam:

„...amikor eljött 1990 március idusa, az SZDSZ-nek nem volt Jászi Oszkára, a FIDESZ-nek nem volt Bibó Istvánja, az országnak pedig nem volt Károlyi Mihálya vagy Nagy Imréje, aki szót tudott volna érteni a kétkezi munkából élőkkel is és termékeny kompromisszumot tudott volna létrehozni a politikai színtér szereplői között. És a rendszerváltást levezénylő elit felelőssége is, hogy képte-

len volt olyan viszonyokat létrehozni Magyarországon, hogy egy Jászi, egy Bibó formátumú és színvonalú egyéniség a politika porondjára lépjen és szervező, közvéleményformáló erővé válhasson. Akikben meglett volna a potenciális lehetőség, azok mind szép sorban elvéreztek a dicstelen pártpolitikai csatározások, alkudozások egyre szövevényesebbé és visszataszítóbbá váló dzsungelében. És ennek az áldatlan állapotnak lett a következménye Horn Gyula és kormánya, a megismételt rossz kádárista kompromisszum, valamennyi hátrányával, de úgyszólván előnyök nélkül, mert immár nem áll mögötte a Nagy Testvér életszínvonal-karbantartó pumpája.

A kádárizmus egy szempontból mindenképpen kivételesen sikeresnek bizonyult, és nagyrészt ez az oka a mai nyomorúságnak: sikerült annyira interiorizálnia magát, önmaga képére hasonítani és korrumpálni a politikát és a sajtót, hogy amikor arculatot kellett volna váltani a rosszízű Antall-féle kísérlet után, minduntalan csak Kádár halotti maszkja került a politikusok és médialovagok keze ügyébe. Sőt, egy jeles magyar író még drámát is írt Kádárról, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy Kádárt és a személyében megtestesült rossz kompromisszumot mint a magyar drámát mutassa be. Nos, számomra sokkal inkább a Károlyi Mihály–Jászi Oszkár–Bibó István–Nagy Imre négyes által képviselt jó kompromisszum kínálkozna egy magyar dráma hősének: igaz, az ő következetes, megalkuvásoktól mentes gondolkodásuk és politikai magatartásuk hangsúlyosan kívül áll a kádárista kompromisszumon. Dehát az én szememben éppen ezért róluk kellene szólnia a magyar drámának.

Egyesek úgy vélik: a rendszerváltás megtörtént, sőt, befejeződött. Én nem vagyok ilyen biztos ebben. Azt viszont határozottan állítom, hogy arculatváltás nem történt. Nem változott meg a politikacsinálás stílusa, továbbra is a zárt ajtók mögött kötött többnyire katasztrofálisan rossz, pragmatista alkuk határozzák meg az ügyek menetét. Nincs nyílt, következetes, megbízható, elvi politizálás. Nincs független közvélemény, a civil társadalom nagyon gyenge, képtelen megfelelő erővel hallatni szavát. Horn Gyula kormányának ugyanolyan az arculata, mint Németh Miklós kormányáé volt. És ez elsősorban Kádár János illetve a kádárista kompromisszum bűne.

Horn Gyulának tehát mennie kellene. De ki jöhet utána? Elvileg, ami az országnak igen jót tenne, egy enyhén jobbra húzó szabadelvű koalíció FIDESZ és SZDSZ túlsúllyal. Ehhez persze ennek a két pártnak nemcsak hogy szóba kéne tudni állnia egymással, de hajlandónak és képesnek kellene mutatkoznia a hosszú távú, termékeny, jóindulaton és bizalmon alapuló együttműködésre. És kellő mértékben mentesnek lennie a korrumpálódástól. Továbbá, kellene egy Jászi Oszkár, egy Bibó István és nekik egy Nagy Imre vagy egy Károlyi Mihály asztalánál le kellene ülniük tárgyalni egymással. Hölgyeim és Uraim, bármennyire utópikusnak látszik is ez a követelmény, csak ez alapozhatja meg Magyarország értelmes jövőjét. Rajtunk múlik, senki máson."[70]

Novák Zsófia köszönettel nyugtázta is az írást és a hozzám április 3-án elküldött faxban megígérte, hogy néhány héten belül hozzák. Egy hónapot vártam, közben érdeklődő faxokat küldtem Zsófinak, de semmi válasz. Végül Vágvölgyinek írtam, esszém sorsa felől érdeklődvén. Erre május 19-én *Makai Józseftől* a következő választ kaptam faxon:

„Tisztelt Orosz úr!

A Vágvölgyi B. Andráshoz intézett faxot ma megkaptam és arról szeretném tájékoztatni, hogy Vágvölgyi B. András tartósan külföldön tartózkodik és én helyettesítem.

Ami levelének érdemi részét illeti: Novák Zsófia nem tudott Önnél jelentkezni, mert elutazott – a hozzá írt üzenetei maradéktalanul megvannak, de, lévén nem olvassuk el egymás üzeneteit, senkinek nem tűnt fel, hogy Ön kétségbeesetten keresi őt. Ezért csak elnézését tudom kérni.

Arra most, sajnos, nem tudok választ adni, mi lett az Ön publicisztikájának a sorsa. Zsófia elutazása előtt leadta azokat a kéziratokat, amelyek távollétében meg kell jelenjenek. Amint megérkezik, megtudakolom, hogy mi van az Eltűnt októberek nyomában című írással. Addig is ismételten elnézését kérem a késedelemért és a félreértésért."

Tekintve, hogy immár lassan három hónap telt el írásom megszületése óta, erre a nesze semmi fogd meg jól válaszra azzal reagáltam, hogy elküldtem az esszét a Népszavának, ahol *Várkonyi Tibor* örömmel fogadta és meg is jelent június elején. Ezzel kezdetét vette esszéírói tevékenységem eddigi legaktívabb időszaka, amely az MSZP–SZDSZ koalíció megbuktatására illetve a klasszikus liberalizmus politikai kultúrájának népszerűsítésére irányult. Időközben az SZDSZ ismét becsapta választóit és szimpatizánsait azzal, hogy még akkor sem lépett ki a koalícióból, amikor pedig a Tocsik-ügy kapcsán világossá lett, hogy a korrupció őket is elérte. Csak *Pető Iván* mondott le.

70 *Népszava*, 1997. június 10.

Nem sokáig tudtam azonban a Népszavánál maradni, mert a szerkesztők terjedelmi okokból önkényesen meghúzták írásaimat, és olyan karikatúrákat szerkesztettek szövegeim közepébe, amelyek stílusa és mondanivalója szöges ellentétben állt írásaim stílusával. Ráadásul a lap internetes változatát e tekintetben még szabadabban kezelték, itt fordult elő újra, hogy az *Eltűnt októberek nyomában* szerző megjelölése vagyis a nevem nélkül szerepelt a honlapon. Ezt kiküszöbölendő önálló rovatot szerettem volna, amitől a lap elzárkózott, július végén átmentem tehát a Magyar Hírlaphoz, ahol akkor *Szále László* vezette a publicisztikai rovatot, vele és a lap akkori főszerkesztőjével, *Gazsó L. Ferenc*cel meg tudtam állapodni arról, hogy *Temze-parti jegyzetek* címen háromhetente jelentkező rovatom indul. Ez csaknem félévig zavartalanul működött is, ám közben *Galló Béla* vette át a publicisztikai rovat vezetését, és amikor '98 tavaszán *A lélek hatalma* című írásomban komolyabban bírálni merészeltem a szocialistákat, rovatomat kicenzúrázták a lapból. A történetet megírtam *A lélek hatalma avagy a szabadsajtó* című esszémben, amelyet végül az ÉS hozott le.[71] Ezután az *ÉS*ben jelentek meg háromhetente esszéim, ahová *Bruck András* nyilvános invitálására kezdtem írni, aki az *ÉS*ben reagált egyik Magyar Hírlapos jegyzetemre és nyilvánosan megkérdezte: miért a Hírlapnak, miért nem az *ÉS*nek írok. Bruckot még a hódmezővásárhelyi bölcsész-századból ismertem – ő volt az, aki egyszer, amikor valamilyen hivatalos elismerést kellett megköszönnie az egész század előtt, félreérthetetlen kérdő hangsúllyal mondta el az egyenszöveget: A dolgozó népet szolgálom???, mire ellenállhatatlan röhögés lett úrrá a katonákon, Pacskó őrnagy pedig csaknem gutaütést kapott –, gondoltam, miért is ne, fölhívtam *Kovács Zoltán* főszerkesztőt és megállapodtunk a rendszeres, háromhetenkénti megjelenésben.

Kováccsal azután többször folytattam hosszú telefonvitákat Londonból írásaim egyes passzusairól illetve az *ÉS* általános hangneméről és szerkesztői gyakorlatáról, szövegeimet azonban mindig a megbeszélt formában hozták le és ennek örültem. Kezdettől fogva nehezményeztem viszont a kabaré-stílus eluralkodását, ám szakításra csak '99 tavaszán került sor, amikor a lap hangvétele már olymértékben mocskolódóvá vált, hogy levélben közöltem a szerkesztőséggel: ebben a közegben nem kívánok a továbbiakban megjelenni.

Közben a '98-as választásokat nagy örömömre megnyerte a FIDESZ és ez arra késztetett, hogy ismét komolyan fontolóra vegyem hazatérésemet. Gondoltam, hátha most a FIDESZ-nek sikerülni fog, ami sem az MDF-nek, sem az SZDSZ-nek nem sikerült: befejezni a valódi rendszerváltoztatást és kialakítani egy enyhén jobbra húzó, liberális kormányzást. (Sajnos, nem sikerült). Döntésemben – mint mindig – persze magánéleti okok is közrejátszottak: harmadik feleségemmel, Kovács Zsuzsával 1998 szeptemberében volt az esküvőnk Magyarországon. Ekkor hivatalosan is bejelentettem tehát hazatelepülési szándékomat, és kiváltottam az ehhez szükséges valamennyi okmányt, személyi igazolványt, adókártyát, társadalombiztosítási kártyát stb.

A Magyar Hírlapban és az *ÉS*ben megjelent esszéimnek azonban – a szocialisták bukásán túl – az az eredménye is meglett, hogy meghívást kaptam Oxfordba az ottani *Hungarian Society* vezetőjétől, *Kati Evans*től, hogy valamikor '99 tavaszán tartsak előadást a számukra. Közben a '98/'99-es akadémiai tanév második félévében az ELTE angol tanszékén tanítottam brit civilizációelméletet. Elfogadtam az oxfordi meghívást, majd szeptembertől sikerült elnyernem egy oxfordi kutatói ösztöndíjat a 1999/2000-es akadémiai év első két term-jére, mely idő alatt sokat olvastam a civil társadalom és a politikai kultúra tárgykörében, tartottam néhány előadást, és mellesleg, lefordítottam *F. P. Strawson* oxfordi filozófus remek munkáját *A tiszta ész kritikájá*ról.[72] Visszatérésem óta pedig az ELTE-n folytatom az angolszász illetve a globális civil társadalom, valamint a klasszikus liberalizmus elméletével foglalkozó kurzusaimat.

Időközben az SZDSZ negyedszer is becsapta maradék hívét, amikor az elszenvedett megsemmisítő vereség után sem volt hajlandó felülvizsgálni szocialistabarát politikáját, sőt, 2000. március 15-én a párt vezetői – köztük, legnagyobb sajnálatomra Magyar Bálint – képesek voltak a Munkáspárt szélsőbalosaival együtt tüntetni a sajtószabadságért. Ha eddig még nem lett volna világos, ez a lépés drasztikusan egyértelművé tette, hogy ettől az SZDSZ-től semmiféle értelmű liberális politizálás egyáltalán nem várható, politikai sorsukat teljes mértékben a szocialistákhoz kötötték és ezzel az utolsó morzsáig eltékozolták a rájuk bízott liberális hagyományt és *társadalmi tőké*t. A következő két fejezet ennek a folyamatnak a történeti elemzését kívánja nyújtani.

71 *ÉS, 1998. március 6.* L. *A szellem helyében.*

72 F. P. Strawson: *Az érzékelés és a jelentés határai,* Osiris, Bp. 2000.

III.

Demokratikus ellenzék vagy pártonkívüli, reformszocialista ellenzék?

Mielőtt a '70-es, '80-as években létrejött, demokratikus ellenzéknek nevezett laza értelmiségi csoportosulás által választott és képviselt szellemi, politikai hagyomány elemzésébe belekezdenék, fölmerül a kérdés: honnan származik e csoport komoly „progresszív" értékeket implikáló elnevezése? A kérdés azért fontos, mert történelmi jelentőségű szellemi-politikai áramlatok elnevezése és értékelése természetesen maga is történelmi kérdés, azaz hosszabb távú történelmi folyamatok függvénye, és egyáltalán nem mindegy, hogy az adott áramlat önértékeléséről, önképéről, vagy pedig bizonyos idő elteltével létrejött, az adott kultúrában érvényesnek tekintett, konszenzusos elnevezésről, értékelésről van-e szó.

A magyar rendszerváltozás körüli folyamatok ilyen konszenzusos értékeléséhez persze még hiányzik a kellő történelmi távlat, ám az eltelt csaknem két évtized (ha a nyolcvanas évek végén beinduló átalakulást előkészítő évtizedet is ideszámítjuk) ahhoz azért elegendő, hogy megpróbáljuk megadni az első, szükségképpen még későbbi árnyalásra szoruló átfogó áttekintést az ebben az átalakulásban maguknak artikulált politikai szerepet kivívó csoportokról, áramlatokról. És ebben a kontextusban döntő körülmény, hogy a „demokratikus ellenzék" kifejezés nem a szóban forgó csoport tevékenységének külsőleg kialakult, spontán társadalmi megítélése nyomán keletkezett, hanem a csoport egyik illusztris képviselőjének, *Haraszti Miklós*nak a találmánya.[73] *Krassó György* szerint Haraszti egyszerűen a baloldali jelzőt felcserélte a demokratikusra. Kérdés: jogosult volt-e ez a csere, hiszen a két kifejezés nyilvánvalóan nem szinonim. Az alábbiakban egyebek között erre a kérdésre is szeretnék választ találni. Előljáróban annyit mindenesetre érdemes megállapítani, hogy a szóban forgó csoport és a vele szimpatizáló szellemi-politikai kör elfogadta önmagára nézve ezt a kifejezést, önazonosságának, tevékenységének, szellemi-politikai orientációjának megfelelő leírásaként kezelte és használta. (Csizmadia Ervin az alábbiakban majd bőségesen hivatkozott monográfiájának címébe is idézőjelek nélkül került.) Kérdés: jogosan-e?

---

73 Vö. Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988), Monográfia,* Bp. T-Twins Kiadó, 1995. 207.o. ill. uő. *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988), Interjúk, Krassó György:* „Soha nem szerettem a demokratikus ellenzék szót, amit Haraszti Miklós talált ki, minden átmenet nélkül behelyettesítve a baloldali ellenzék kifejezést demokratikus ellenzékre. De nem ezért nem szeretettem, hanem azért, mert kisajátított valamit, ami az ország lakosságának mondjuk a negyedét megilleti, vagy a felét, de semmiképpen sem egy kis csoportot." 62. o.

A Napló

Persze, hosszú ideig maguk az érintettek a *másként gondolkodók* kifejezést szerették használni szellemi beállítódásuk jellemzésére, s ez a beállítódás a hetvenes években még csak igen érintőlegesen, többszöri áttételen keresztül volt politikainak tekinthető, ha egyáltalán. Érdekes dokumentuma a magyar értelmiség e csoportja lelkiállapotának az egyik első gépiratos szamizdat, az 1977-ben *Kornis Mihály* kezdeményezésére elindult *Napló,* amelybe Kornis, *Kenedi János* és *Sulyok Miklós* eredetileg mintegy harminc értelmiségit hívott meg, akik hetenkénti váltásban egymásnak adogatva három példányban készítették az összeállítást.[74] Az eredeti meghívottak névsora bizonyos szempontból reprezentatív: a későbbi demokratikus ellenzék számos hangadó figurája szerepel benne, noha például Kis János, a meghívás ellenére nem adott írást a Naplónak. A Napló 1982-ig működött, addig mintegy száz szerző írása került bele. Az 1990-es válogatott kiadás előszavában Sulyok Miklós a következőképpen jellemzi a Naplót előhívó értelmiségi lelkiállapotot: *„A hetvenes évek elejétől már elég sokan gondoltuk magunkról, hogy ellenzékiek vagyunk, de igazi alapunk nem nagyon volt rá. ... nagyon kevés kivételtől eltekintve, amit tettünk, az nem volt több annál, mint hogy másképpen gondolkoztunk és másmilyen gondolatainkat baráti beszélgetéseken elmondtuk egymásnak. Sokan próbálkoztak államilag nem engedélyezett, nem tűrt művészi tevékenységgel. ... De olyan akciókat, mint például néhány magyar filozófus csatlakozása a csehszlovákiai inváziót elítélő korcsulai nyilatkozathoz vagy később az aláírásgyűjtés az abortuszügyben – tehát konkrét állampolgári engedetlenséget kevesen és ritkán engedtek meg maguknak. ...* Egyre inkább elegünk lett abból, hogy semmit sem csináltunk, ugyanakkor egyáltalán nem volt világos, mit is csinálhatnánk. *A NAPLÓ hirtelen új lehetőséget nyitott: szavainkat nem kell megválogatni, de a leírt szó mégis – felelősség. Érdekes, hogy legalább az alapötletben nyoma sem volt politikai indíttatásnak, bár önmagában az, hogy egy senki által nem engedélyezett dolgot hozunk létre, bátor tettnek tűnt akkoriban."*[75] (kiem. – O. I.)

A Naplóban furcsán keveredik a *nem csinálunk semmit* miatti értelmiségi frusztráltság és lelkiismeretfurdalás illetve ennek reflektált kritikája, ám

74 *A Napló, 1977–1982 (Válogatás),* szerk.: Barna Imre, Kenedi János, Sulyok Miklós, Várady Szabolcs. Minerva Kft., Bp., 1990.

75 Id. mű. 5. o.

mindkettő alapvetően befelé irányul – nyilván a Kornis által megszabott műfajból adódóan is – a szerzők általában maguknak írnak önmagukról, mégpedig meglehetősen belterjes módon. Egy nagy kivétel van: *Nádas Péter.* Ő a *Helyszínelés* című novellával messze kilóg a sorból, vagy inkább: tárgyválasztásban, művészi színvonalban, őszinteségben és beállítódásban jóval fölötte áll a többieknek. (Megjegyzendő, hogy a Naplót az 1990-ben megjelent válogatásból ismerem, felteszem, hogy a szerkesztők a legszínvonalasabb és valamilyen szempontból reprezentatív írásokat válogatták be a kötetbe.) Nádas tehát az egyetlen, aki hibátlan és maradandó írással tiszteli meg még ezt az igen korlátozott nyilvánosságot is. Nyilván nem véletlen, hogy több írást aztán nem is ad a Naplónak, úgy találhatta talán, a közeg alulmúlja az általa kívánatosnak tartott szintet. Nézzük, hogy az egyik közreműködő, *Spiró György* hogyan látja a Napló közegét:

„Ami a NAPLÓban nyomaszt – Nádast kivéve –, az egyúttal meg is lep. Két, egymást feltételező dolgot nem értek. Az egyik: a pesti fiatal értelmiségnek ez a NAPLÓt író rétege, amelyet egyébként csak érintőlegesen ismerek személyesen vagy műveiből, szemmel láthatólag halálosan unatkozik, és nem csinál semmit. Ebből egyesek még ideológiát is gyártanak. Ez engem határozottan bosszant. ... A másik: úgy tetszik, ez a fiatal pesti értelmiségi kör elképesztően nagy jelentőséget tulajdonít önmagának, belső személyes viszonyainak és fejlődési etapjainak. Ezt én kénytelen vagyok az őszinteség hiányaként elkönyvelni, amiből aztán az is következik, persze, hogy önmagáról senki sem mer írni. Beszédes tünet. Mindenki az ideológiáját fejtegeti, vagy pedig olyan pubertásos hőzöngéseket ír társadalmilag elhanyagolhatóan jelentéktelen jelenségek elleni tiltakozásul, ami részben a kihasználatlan időre vezethető vissza, részben pedig megvilágítja általános szellemi éretlenségünket, amelyben, legyünk őszinték, a mi saját szerepünk jóval nagyobb másokénál. Hogyan lehetséges, hogy magukat marxistának vagy marxizálónak tekintő emberek ne vegyenek tudomást saját, a társadalomban elfoglalt helyzetükről? Arról, hogy az értelmiség nem immanens valami? Mintha a szerzők többsége valamiféle felülről (vagyis tőlük, a fiatal értelmiségtől) kiinduló reform lehetőségében hinne, figyelmen kívül hagyva az összes, döntően súlyos meghatározót."[76] (kiem. – O. I.)

Spirónak ez a leírása úgy vélem igen találó, különösen, ami a felülről, az értelmiségtől kiinduló reformok lehetőségébe vetett hitet illeti. Látni fogjuk, hogy igen sokáig, egészen 1988-ig ez a hit határozza majd meg a nyolcvanas évek demokratikus ellenzékének alapbeállítódását is.

76 Id. mű. 100. o.

Nem kevésbé élesen bírálja a Napló belterjes értelmiségi köldöknézését Zsille Zoltán: *„Nehogy már öniróniából, önostorozásból és szerénységből essünk bele saját magunkkal kapcsolatban abba a tévedésbe, amit e mindent elárasztó kincstári hofizmussal igyekeznek azoknak is véleményévé tenni, akiknek minden tapasztalatával ellenkezik: hogy ebben az országban senki nem csinál semmit ... Mert ebben az országban rengeteget dolgoznak az emberek, rengeteg embernek az az élete, hogy embertelenül sokat dolgozik ... s azt gondolom, hogy a halálokok között ma is az első helyen áll a mértéktelenül sok munka, amelynek nagy része persze és ráadásul értelmetlen és eredménytelen robot, hiszen az egész hatalmas irányítási apparátus úgy működik, hogy az építőmunka eleve csak romhalmazt hozhasson létre. (Ez úgy, ahogy meg is van írva: Mesterséges szervezetlenség: a kontraproduktív gazdaságirányítás szociológiai modellje.)"*[77]

Zsille itt saját szociológiai tanulmányára utal, amelyben részletesen elemezte a szocializmus működésképtelenségét. Írásainak azonban nem lett számottevő befolyása a demokratikus ellenzék politikai taktikájára és stratégiájára, s nyilván ez is közrejátszott abban, hogy hamarosan emigrált.

A harmadik típusú kritikát *Fodor Géza* fogalmazta meg: *„Mintha a magyar humán értelmiség eleve rosszul, hivatásán kívül tette volna fel a kérdéseket, ugyanis az akadémikus tudóskodás és az aktivizmus egyedüli alternatívájában, ahol is az eleven kultúra metaforája mindig a politizálás fedőneve volt. S a fellelkesülések és letörések aritmiájában nem maradt idő és erő arra, hogy az eleven kultúrát megteremtsék. Bizonyos tanulmánytípusoknak azért nincsen helyük a nyilvánosság formáiban, mert a háború után jószerivel fel sem léptek velük. A legjobb magyar esszék közül igen sok elképzelhetetlen lenne a háború utáni vagy inkább az 56 utáni szellemi életben. Egyrészt senki sem tartotta volna fontosnak megírni őket, másrészt tartalmilag éppen megjelenhetnének, de nem lenne hol. A humán értelmiség mintha túl hamar lemondott volna egy lehetőségről. Így értem azt, hogy a tehetség alább adta. Hovatovább az lenne az igazi forradalmi fordulat a szabad gondolat terén, ha ilyen vagy olyan tárgyakról okos és tartalmas tanulmányokat kezdenénk írni. ... A NAPLÓ nem lehet új forma ahhoz, ami van. Ami idestova 10 éve van.*

77 Id. mű. 39. o.

Úgy bámultunk egymásra mind F.-éknél
is a legutóbb, ahogy háromnapos,
beszáradt szendvicseket
tanulmányozunk elkeseredetten egy rossz szagú
presszóban, ahová, eső elől, beverődtünk.

Íme, együttléteink alapképlete. Ez a szégyenletes helyzet nem a forma meg nem találásából származik. Ennyi év után be kellene látni, hogy az adott beállítottsággal, az önfenntartás adott titkos mesterkedései, egyensúlyozó manőverei közepette nincs mit mondani egymásnak. Az a kérdés, hogy merünk-e és tudunk-e rákérdezni saját beállítottságunkra, életeszményeinkre, követelményeinkre, erkölcsi értékszempontjainkra. Vagyis történeti tárggyá kellene tenni egyéni mindennapi tudatunkat."[78] Nos, az a körülmény, hogy a másként gondolkodók lassan eljutottak a kifejezetten politikai jellegű akciókig illetve a szamizdat második nyilvánosság létrehozásáig részben annak is köszönhető, hogy ez a Fodor-követelte reflektív rákérdezés legalább részben megtörtént.

És már megtörtént a Naplóban is, Nádasnak köszönhetően. Nádas írásának tárgyául választja és bőven idézi *Szász Béla Minden kényszer nélkül* című korszakos jelentőségű könyvét, amelyet a brüsszeli Nagy Imre Intézet adott ki 1963-ban és amely akkoriban még tiltott irodalomnak számított Magyarországon.[79] És azzal, hogy irodalmi szövegébe beemeli Szász Bélának, a Rajk-per egyetlen életben maradt hiteles, igaz tanújának szintén irodalmi igénnyel, nagy gonddal megírt remek szövegét, nagyszerűen hitelesíti azt és ezáltal hitelesíti a mögötte meghúzódó emberi magatartást is. Nádas mintegy odatartja a Napló szerzői elé Szász Béla életét és beállítódását és azt mondja: fiúk, ezzel kellene tudnunk őszintén szembenézni! A sztálinizmussal, a marxizmussal, a szocializmussal, '56-tal, a kádárizmus rossz kompromisszumával. A demokratikus ellenzék következő évtizede lényegében leírható e szembenézési kísérlet politikai kifejeződéseként is.

78 Id. mű. 55. o.

79 Szász Béla könyvét Magyarországon először a Krassó György által alapított Magyar Október szamizdatkiadó jelentette meg 1984-ben, majd az Európa Könyvkiadó 1989-ben.

A marxista hagyomány hegemóniája

Hiszen a demokratikus ellenzék szinte valamennyi meghatározó képviselője a baloldali, marxista, sőt, esetenként a maoista, trockista hagyományokon nevelkedett, e gondolkodók, politikusok első szellemi orientációját ez a hagyomány szabta meg, amiből egyértelműen következett számukra – sok minden más mellett – az 1956-os magyar forradalom szellemi és gyakorlati elutasítása. Ez a legfontosabb és talán a legmélyebben fekvő korlát e csoport családi hagyományként örökölt előítéletrendszerében.

Demszky Gábor például így beszél erről: *„Szüleim, hogy úgy mondjam, birtokban voltak, ők az országot úgy tekintették, mint amihez közük van, amiben benne vannak, amelynek fejlődését befolyásolhatják. Nem eszmei-ideológiai alapon, nem azért, mert ahhoz a csoporthoz tartoznak, amely a döntéseket hozza, hanem azért, mert olyan területen dolgoztak mind a ketten, ahol gazdaságpolitikai döntések születtek. ... Ez az indulás számomra nagyon fontos volt: nem kívül vagyunk, nem elszenvedünk, hanem csinálunk valamit, aminek igen sok köze van ahhoz, ami az országban történik."*[80] *„Az én ifjúkoromban sok mindenről volt szó, de '56-ról nem, '56 túl volt a kibeszélhetőség határán. Szupertabu volt, és ezzel kapcsolatban minden tudás, tapasztalat, ismeret tökéletesen elfojtódott. Mint sokan akkoriban, a környezetem is hitt abban, hogy a szocializmus reformálható, hogy van kiút, van belső megoldás, lehetséges egy korlátozott piaci szocializmus, a nagyobb vállalati önállóságra épülő gazdasági modell."*[81]

Kis János így emlékszik gyermekkorára: *„A forradalommal kapcsolatos érzéseimet két dolog határozta meg. Az egyik az a bizonyos tapasztalat, hogy amit mi kommunisták nagyszerűnek tartunk, amivel a sorsunkat összekötöttük, az nem kell a magyar népnek. ... A családban három felnőtt volt: édesanyám, nagynéném és nevelőapám. ... abban azért mindhárman egyetértettek: ha már a katonai beavatkozás megtörtént, valamilyen módon a párt oldalán kell maradniuk."*[82] Majd első nagyobb felnőtt szellemi teljesítményét, *Bence Györggyel* írott közös munkáját így értékeli: *„Olyan képet alakítottunk ki* /A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*ben 1973–75/ a szovjet rendszerű országok fejlődési perspektíváiról, amelyben a hatvanas-hetvenes évek magyar stabilizációja mint egy korlátlan ideig meghosszabbítható lehetőség jelenik meg valamennyi kelet-európai ország számára. Úgy láttuk, a rendszer alkalmas rá, hogy az előző évtizedek megrázkódtatásai után berendezkedjék, semlegesítse a társadalmi ellenállást, megtartsa a társadalmat a pártállam egyközpontú, hierarchikus kontrollja alatt."*[83]

Némileg viszolyogtató kuriózum, hogy *Dalos György*, akit a hetvenes évek elején Haraszti Miklóssal együtt perbe fognak maoista-összeesküvés vádjával, 1965-ben moszkvai diákként meglátogatja kirgíziai száműzetésében Rákosi Mátyást.[84]

De a családi hagyományok mellett legalább olyan fontos, ha nem fontosabb a kor kétségkívül legnagyobb ideológusának, Lukács Györgynek a szellemi hatása a magyar demokratikus ellenzék vezető képviselőire. Lukács, mint ismeretes, a hatvanas évek végén a marxizmus reneszánszának reménye és ideológiája köré szervezte iskoláját. Lukács és a Lukács-iskola hatásáról a párizsi *Kende Péter* így beszél:

„... mind az idősebb, mind a fiatalabb lukácsisták lelki rokonságot az európai újbaloldali mozgalmakkal éreztek, annak is a legmarxistább csoportjaival, és idegenkedtek a magyar emigrációnak attól a demokratikus baloldali részétől is, amelyhez én tartoztam, egész egyszerűen azért, mert mi már akkoriban rég elvágtunk minden köldökzsinórt, amely minket a marxista gondolkodáshoz kötött."[85] *„A marxizmus nem azáltal képezett vasfüggönyt, hogy mi nem akartunk marxista dolgokról hallani, hanem azáltal, hogy akik a marxista vasfüggöny mögé zárták magukat, abszolute nem akarták tudni, hogy azon kívül egy másik világ is van. Az ő számukra csak az a világ létezett, amelyet egyrészt a szocialista mint olyan jelentett, másrészt Nyugaton azok a csoportok, amelyek valamilyen értelemben ennek a világnak a fordított képei vagy meghosszabbításai, baloldali gondolkodók, a jugoszláv Praxis-kör nyomán elinduló újbaloldali ideológia gyártók."*[86]

Két gondolkodó jelentett üdítő kivételt ez alól az igen erős, marxista-ideologikus meghatározottság alól: *Kemény István* és *Tamás Gáspár Miklós*. Az ő hatásuk azonban nem vált uralkodóvá a demokratikus ellenzék gondolatvilágában. Ebben bizonyára az is közrejátszott, hogy Kemény a hetvenes évek

80 Csizmadia, *Interjúk*, id. mű. 317–8. o.

81 Id. mű. 319. o.

82 Id. mű. 92. o.

83 Id. mű. 108. o

84 „... 1965 májusában kirgíziai száműzetésében – Moszkvában tanuló diákként – meglátogattam Rákosi Mátyást. Erről 1985-ben németül számoltam be, majd 1989-ben a Magyar Rádiónak adott interjúban." Id. mű. 168. o.

85 Id. mű. 40. o.

86 Id. mű. 42. o.

közepén emigrációba kényszerült éppen a marxista társadalomtudomány téziseit tagadó szociológiai vizsgálatai miatt, Tamás Gáspár Miklós konzervatív fordulatát pedig a többiek egyszerűen nem vették komolyan. (TGM *Búcsú a baloldaltól* című és a programadás, szellemi iránymutatás igényével készült, korszakfordítónak szánt írására pl. Eörsi István a következő, elkomolytalanító címmel reagált: *Búcsú Gazsitól.)*

Keményről és tanítványairól Csizmadia megállapítja: *„A Kemény-tanítványok ... Keményben az '56-os tradíció és gondolkodásmód közvetítőjét ismerték föl, úgy is mondhatnánk, 1956 autentikus közvetítőjét. ... De azért is fontos volt Kemény szerepe, mert ... terminológiai forradalmat hozott. Az általa bemutatott gondolkodási tradíciók nem marxista tradíciók voltak, így hallgatósága először találkozhatott jelentős polgári gondolkodók hagyatékával."*[87] Korabeli beállítódásáról maga Kemény a következőket mondja:

„A Kádár-rendszert szovjet filiálénak tartottam, amelyen belül a szovjet érdekek határoznak meg mindent. Ebben az időben a szovjet vezetők világhatalomra törekedtek, mindaddig, amíg ezt egyáltalán lehetségesnek tartották. A Szovjetunióban mindent ezeknek a világhatalmi törekvéseknek rendeltek alá – és Magyarországon is ez volt a helyzet. Ebből következik, hogy a Kádár-rendszer megújulását lehetetlennek tartottam. A '68-as reformokról pozitív véleményem volt, mert legalább enyhítettek azon az elnyomáson, amely korábban érvényesült Magyarországon. De nem hittem abban, hogy ezen a rendszeren belül komolyabb változások következhetnek. Mindezen túl, a Kádár-rendszer azoknak a rendszere volt, akik leverték a magyar forradalmat, és utána szörnyű bosszút álltak a magyar népen."[88]

'56-nak ez az értékelése kizárólag Krassó Györgynek köszönhetően volt jelen a demokratikus ellenzék perifériáján. Hiszen nem lehetett egyszerre fenntartani a szocializmus megreformálhatóságába vetett hitet és ugyanakkor '56 legitimitásának, követelései jogosságának elismerését. Igaz, hogy a kádárizmus megpróbált sok ideológiai, eszmei kérdést praktikusan elmismásolni, de '56 ügyében nem engedett, választani kellett: vagy Kádár vagy Nagy Imre. És ebben a választásban az ún. demokratikus ellenzék mérvadó figurái igen sokáig Kádárt választották. (Szimptomatikus, hogy az a Kornis Mihály, aki 1977 novemberében elindítója volt a *Napló*nak, de 1978 márciusában már ki is lépett belőle, a kilencvenes években Kádárról ír drámát és nem

87 Id. mű. *Monográfia,* 147. o

88 Id. mű. *Interjúk,* 34. o.

Nagy Imréről.) Kézenfekvő a kérdés: vajon ebben mennyiben vezette őket a kényszerűség – hiszen 56 emlegetéséért akár börtönbe is lehetett kerülni, izgatás vádjával – és mennyiben a valódi elvi megfontolás. Nehezen érthető, miként tarthattak reformképesnek egy alapjaiban totalitárius rendszert. Valószínűleg igen sokáig inkább a szükségből erényt elve működött – valamiképpen feltétlenül ki kellett mutatni a szocializmus működőképességét, hiszen az nem lehet, hogy olyan nagy emberek, mint Marx és Lukács ekkorát tévedtek volna! – mint a valódi, autonóm, független gondolkodás. Miközben az ellenzék ellenzéknek tartotta magát, valójában nem volt az, legalábbis elméletben, hiszen nem kérdőjelezte meg a rendszer alapjait.

Szabó Miklós így beszél erről: *„... tabukat az ellenzék ... is fönntartott bizonyos területeken. Ilyen nagy tabu volt például az, hogy a szovjet függést nem lehet érinteni, és egyáltalán külpolitikát nem lehet érinteni, vagy hogy nem lehet érinteni az államvédelmet, a rendőrséget, a bíróságot, az erőszakszervezeti elnyomást vagy a párt vezető szerepét ... nem szabad volt írni a szegénységről ... Nos, a szegénység tabuját Kemény áttörte. Miként tabut döntött Kemény a cigányság egész problematikájának behozatalával is."*[89]

89 Id. mű. 77. o.

Az új evolucionizmus

Mindazonáltal természetesen a hetvenes évek közepétől-végétől megfigyelhető bizonyos eltávolodás a marxizmustól, de ez a folyamat még mindig a baloldali eszmekörön belül maradt, voltaképpen valamifajta megreformált szocializmus elméleti megalapozására irányult és a reformközgazdászok gondolatvilágát tükrözte, akik *államilag* voltak megbízva azzal, hogy működőképesebbé tegyék a rendszert. A fogalmi kulcsot ehhez a se hús, se hal – se nem igazán ellenzéki, se nem igazán állampárti – beállítódáshoz és elméleti útkereséshez *Adam Michnik* adta meg az új evolucionizmus elméletével, amely döntő hatást gyakorolt a magyar demokratikus ellenzék vezető gondolkodóinak, elsősorban Kis Jánosnak a szellemi fejlődésére. Csizmadia Kist idézi: *„Az új evolucionizmus szellemében foglalt állást Kis János is: a mai Kelet-Európában a demokrácia felé való közelítés útja a két történelmi zsákutca között vezet: sem a rendszer autoritásának teljes kétségbevonása, sem a felülről bevezetett reformok hálás tudomásulvétele. Hanem olyan korlátozott átalakulások, amelyek mögött a hatalomtól független, önállóan szervezett erők állnak."*[90] Ez tehát egy sajátos, harmadikutas nézet, amelynek azonban a történelem csattanós gyakorlati cáfolatát nyújtotta: a rendszer autoritásának teljes kétségbevonása ugyanis egyáltalán nem bizonyult zsákutcának, sőt, kiderült róla, hogy ez az egyetlen releváns álláspont a kérdésben. Annyit maga Kis is elismerni látszik, hogy a lengyelországi fejleményeknek, a Szolidaritás szakszervezet megalakulásának igazi horderejét a magyar demokratikus ellenzék nem ismerte fel: *„... az egész lengyelországi fordulatot mi a magunk sajátos, itthoni helyzetéből, azt is mondhatnám: békaperspektívából figyeltük. Ennek az volt a következménye, hogy egy ideig nem ismertük fel: a lengyelországi események a rendszernek milyen mély és megfordíthatatlan válságát tükrözik. Kezdetben inkább csak azt láttuk, hogy a Helsinki utáni helyzet új taktikai lehetőségeket teremtett."*[91] Pedig, ekkor már lehetett volna a taktika mellett/helyett a stratégiával foglalkozni: megpróbálni levonni a rendszer megfordíthatatlan válságából fakadó elméleti és gyakorlati következményeket, megpróbálni feltárni, pl. hogy melyek lennének egy nyugati típusú liberális demokrácia elengedhetetlen intézményes feltételei Magyarországon. Továbbá, amint az előző fejezetben láttuk: elméletileg is igen problematikus – és semmiképpen sem nevezhető liberálisnak – egy olyan nézet, amely a demokráciát elérhetőnek vagy megközelíthetőnek tartja nem-demokratikus módszerekkel és nem-demokratikus körülmények között. Ez volt – nézetem szerint – a magyar demokratikus ellenzék egyik legnagyobb tévedése. De korántsem az egyetlen.

90 Id. mű. *Monográfia,* 184. o.

91 Id. mű. *Interjúk,* 109. o.

A magyar társadalomról, a magyar népről kialakított képük is erősen békaperspektivikusnak bizonyult. Fentebb már idéztem Kis Jánost arról, hogy gyermekkori élménye a mi (kommunisták) és az ők (magyar nép) szembenállása, hogy amit a kommunisták nagyszerűnek tartanak, az nem kell a magyar népnek. Csakhogy ezt a helyzetet le lehet írni a másik oldalról is: *amit a magyar nép nagyszerűnek tart, az nem kell a kommunistáknak.* 1956 ezt fejezte ki drasztikusan. Lényegében az 1948-ban megszakadt fejlődés, a nyugati típusú parlamenti demokrácia és többpártrendszer helyreállítása volt '56 programja – természetesen az ország függetlenségének helyreállításával együtt –, ahol a Kisgazdapárt a parlament legnagyobb pártja. Később, a hetvenes-nyolcvanas években, amikor már viszonylag rendszeresen feltűntek magyar turisták a nyugati országokban, a köztük végzett felmérések folyamatosan azt mutatták, hogy ha holnap választásokat tartanának, akkor egy, a Kisgazdapárthoz hasonló, a vidéki polgárosodást szorgalmazó, agrár-orientáltságú párt kapná a legtöbb szavazatot. És lényegében az első szabad, demokratikus választások végeredménye is ezt igazolta: hiszen az MDF–Kisgazda koalíció éppenséggel ezt a politikai, szellemi, kulturális beállítódást képviselte és ezzel szerzett többséget a parlamentben 1990-ben.

Egyszóval, a magyar nép, a magyar társadalom többsége az elmúlt félévszázad során folyamatosan elutasította a kommunizmust, annak legvidámabb barakk-változatát is. Igen fontos adalékokkal támasztja ezt alá Csizmadia: *„A Hírmondó 1984. áprilisi 5. száma 1965 után 5700 politikai bűncselekménynek minősített esetet regisztrált, ami arra utal, hogy a szervezett ellenzéki mozgalom megjelenése előtt is nagyszámú politikai ügy zajlott, még ha ezek tökéletesen elrekesztődtek is a nyilvánosságtól."*[92] Nos, ez az a körülmény, amiről a demokratikus ellenzék igen sokáig nem akart, nem tudott tudomást venni, vagy ha igen, akkor pusztán a regisztrálás szintjén, mint valami kellemetlen, zavaró tényről, amely nem igen illeszthető be az elméletbe. A rendszer autoritásának teljes kétségbevonását tükröző 5700 mezei politikai ügyből a Beszélő például egyet sem elemzett, egynek sem járt utána. *„... az ellenzék 15 vezető képviselő-*

92 Id. mű. *Monográfia,* 191. o.

jének 1984. március 8-i nyilatkozatában ... a Beszélőben többször kifejtett programelemek ismétlődtek meg ..., és szó sem esett a magyarországi *politikai foglyokról...*"[93] Pedig, ha az önmagát demokratikusnak tekintő ellenzék valóban demokratikusan gondolkodik, akkor komolyan számot kellett volna vetnie azzal, hogy mit akar a demos. Csakhogy, mint láttuk, a demokratikus ellenzék vezető ideológusai azt, amit a demos akart, zsákutcának tekintették. A magyar demos pedig a kommunista-szocialista uralom alatt mindvégig félreérthetetlen egyértelműséggel nyugati típusú, többpártrendszeren és az ebből következő liberális hatalommegosztáson és piacgazdaságon alapuló demokráciát akart.

93 Id. mű. 282. o.

A reformszocialista ellenzék társadalomképe

Bizonyára ezzel is összefüggött, hogy a demokratikus ellenzék vezető ideológusainak csak nagyon elvont képük volt a magyar társadalomról. Csizmadia itt ismét üdítő kivételként idéz két Kemény-tanítványt: „*A disszidenseknek ... nemigen volt empirikusan megalapozott tudásuk a társadalomról (Solt Ottília – 10. válaszoló a* Túlpartról *kötetben), illetve hiányzott a körükben a nem deklarált latens nép- és közakarat összetevőinek és eredőinek felfedezése (Nagy András). Holott – folytatja Nagy András – a demokratikus érzület jelen van Magyarországon, csak az intézmények hiányoznak: A fennálló helyzetbe való belenyugvás helyett sokkal inkább tudást és ismeretet kell nyújtani a meglévő érzülethez, és ezáltal megkezdeni egy eljövendő demokratikus világ magyarországi megszervezését.*"[94] Nagy András és Solt Ottília véleménye azonban nem tudott irányadóvá válni, így a demokratikus ellenzék nem annyira a társadalom központi csoportjai – az ipari- és az agrár-munkásság – felé orientálódott, hanem inkább a perifériára szorult rétegek és szubkultúrák felé. (A szegénységgel a Kemény-tanítványok által létrehozott SZETA foglalkozott gyakorlati módon, és a cigányság is – amint a fentebbi idézetben Szabó Miklós rámutatott – Kemény vizsgálatai nyomán került a demokratikus ellenzék érdeklődésének homlokterébe.)

Hogy miért nem próbálja meg a demokratikus ellenzék a döntő társadalmi csoportok érdekeit artikulálni és alkalomadtán nyíltan képviselni a hatalommal szemben, arra rendelkezére állt egy sajátos – sok tekintetben öncsaló – gondolatmenet. Eszerint a korábbi, bolsevik típusú baloldali politizálás egyik fő bűne abban állt, hogy azt állította magáról: komoly társadalmi érdekeket artikulál, holott erről szó sem volt és csupán a totális hatalomkoncentráció érdekeit szolgálta. Tehát, a bolsevizmus bűnét elkerülendő, semmi esetre sem szabad megpróbálni kitalálni, artikuláltabbá tenni, hogy mit is akar vajon a jó öreg nép, mert ebből csak baj lehet. Majd ha maga a nép már félreérthetetlenül kinyilvánítja, hogy mit akar, akkor lehet csatlakozni hozzá – szólt az érvelés. A bökkenő azonban az, hogy – amint fentebb kimutattam – az csak a Szovjetunió, a szocializmus és a marxizmus szentháromságába vetett hiten

94 Id. mű. 125. o.

alapuló gondolatmenetek számára volt probléma és állítólag ismeretlen faktor, hogy mit is akar az istenáldotta nép. Mindenki más – és azért ez a nyilvánvaló többséget jelentette – világosan látta, hogy a társadalom döntő rétegei teljes mellszélességgel Nyugat felé orientálódnak, számukra világos a liberális nyugati demokrácia és a piacgazdaság behozhatatlan és egyértelmű fölénye, és nem csak a nyilvánvaló anyagi bőség, hanem a liberális berendezkedés által biztosított szabadság, az életminőség emberhez méltó volta miatt is. Az említett gondolatmenet tehát öncsaló volt, mert nehéz elhinni, hogy egyébként igen képzett és erudícióval, intellektuális képességekkel jól ellátott gondolkodók ezt a nyilvánvaló tényt nem látták. Sokkal inkább arról volt szó, hogy nem *akarták* látni, szándékosan olyan békaperspektívát választottak – nevezhetjük szemellenzőnek is – amelyből ez nem látszott. És azzal az ürügygyel, hogy a nép vélt érdekeit nem érdemes artikulálni, mert abból zsarnokság lesz, egyszerűen ignorálták a magyar társadalom döntő csoportjait. Így voltaképpen lényegileg kapcsolódtak ahhoz a bolsevik hagyományhoz, amelytől pedig – állítólag – szabadulni igyekeztek volna.

Amint már említettem, volt persze egy kis csoport, amelynek véleménye döntően befolyásolta a demokratikus ellenzék gondolati beállítódását, és ez a reformközgazdászok csoportja. A döntő társadalmi rétegek helyett inkább őket választották a Beszélő programadói saját referencia-csoportuknak. Ennek aztán meglett az a következménye, hogy a Beszélő 1987-es, *Társadalmi Szerződés* című programja már megszületése pillanatában elavult.

Csizmadia a következőképpen elemzi a helyzetet:

„... bibóista álláspont érződik a Társadalmi Szerződésen...: a szöveg alkotói 1987 nyarán úgy vélték, eljött az idő az 1956–57-ben meghiúsult Bibó-féle kompromisszumos kibontakozásra. Ennek programszintű kimondásához, sőt e gondolat középpontba állításához persze az is kellett, hogy – szemben 1956–57-tel, amikor az MSZMP erős volt – a párt 1987-re végképp legyöngüljön, és ne legyen módja erőszakkal megakadályozni a kompromisszumot."[95] *„E kompromisszumos program sarkalatos pontja volt az a kitétel, miszerint 1956 politikai követelései (többpártrendszer, önigazgatás, semlegesség) nem túlhaladottak, de időszerűtlenek. ... A szerkesztők azzal is tisztában voltak, hogy a javasolt kompromisszumoknál az emberek* többre *vágynának."*[96] A szovjet világbirodalom legutolsó éveiben is tehát csupán odáig sikerült eljutni, hogy végre valamilyen elvont, teoretikus szinten igyekeztek igazságot szolgáltatni '56-nak, de továbbra sem hajlottak arra, hogy ebből levonják a természetesen adódó gyakorlati-politikai következtetéseket és például bármiféle valódi demokratikus átalakulás előfeltételének tekintsék a szovjet csapatok kivonását Magyarországról. A Beszélő 1987-es programjának elképzelése szerint *„a közgondolkodást foglalkoztató politikai reformok nem egyetlen hatalmi központot hoznának létre a párttal szemben, hanem sokféle és változatos módokon összeműködő ellensúlyokat. Ez az utolsó mondat a Társadalmi Szerződés kvintesszenciáját sűrítette magába: a szervezeti, nem pártpolitikai pluralizmus programját. A Beszélő önként és tudatosan lemondott a többpártrendszer, illetve egy esetleges alternatív hatalmi központ létrehozásáról. Olyan minimálprogram volt tehát, amely az odaütést provokálónál puhább, de a figyelmen kívül hagyhatónál mégis keményebb."*[97] A Beszélő úgy tett, mintha a fennálló keretek között akarná megreformálni azt a rendszert, amelyet elvileg ekkor már reformálhatatlannak tartott. Vajon miért? Talán nem tévedek nagyot, ha itt ismét a szükségből erényt öncsaló gyakorlatára hivatkozom: a Beszélő-kör nem akart odaütést provokálni és ezzel valójában elfogadta a hatalom diktálta játékszabályokat, bár igyekezett azokat tágítani. Szerencsére, ennek a programnak az abszurditását, fából-vaskarika mivoltát a következő néhány év világtörténelmi jelentőségű fejleményei napnál is világosabbá tették.

A fentiek ismeretében egyáltalán nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a szovjet világbirodalom összeomlása elméletileg és gyakorlatilag egyaránt szinte teljesen felkészületlenül érte a demokratikus ellenzéket, amelyről mostmár talán megalapozottabban ismételhetem meg azt a bevezetőben tett megállapítást, hogy nem volt sem valóban demokratikus, sem valóban ellenzéki. Javíthatatlanul baloldali maradt és a fennálló szocializmus megreformálására dolgozott ki a hivatalos pártálláspontnál általában radikálisabb javaslatokat, abban a reményben, hogy a párt – figyelembe véve ezeket a javaslatokat – képes lesz megreformálni önmagát és ezzel működőképesebbé tenni a rendszert. A demokratikus ellenzék tehát egyfajta racionalista, felvilágosító jellegű, *reformszocialista* szellemiséget képviselt, amelyet demokratikusnak egyáltalán nem tekinthetünk – hiszen nem vette figyelembe a társadalom többségének akaratát –, s ellenzékinek is csak annyiban, hogy a párton kívülről, de a rendszeren belülről, a mindenkori hatalmi állásponthoz szorosan kötődve, azt alapjaiban nem megkérdőjelezve fogalmazta meg álláspontját.

95 Id. mű. 383. o.

96 Id. mű. 386. o.

97 Id. mű. 391. o.

A továbbiakban ezért a fogalmi tisztaság érdekében a demokratikus ellenzék kifejezés helyett a *pártonkívüli reformszocialista* ellenzék kifejezést fogom használni a magyar értelmiség e csoportjának jellemzésére.

Csizmadia ezt írja: *„A Társadalmi Szerződés az értelmiségi kommunikáció és közbeszéd része lett, sőt a politikai reform további menete szorosan kötődött a programban kifejtettekhez. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Beszélő legtöbb javaslata az elkövetkező években – mindenekelőtt Kádár távozása – megvalósult. Ebből persze elhibázott dolog lenne a hatalom és az ellenzék e domináns szárnyának valamiféle összejátszására következtetni."*[98] Nos, azt hiszem Csizmadia itt téved. A Beszélő javaslatai ugyanis már megszületésük pillanatában eleve elavultak, hiszen nem számoltak a szocialista világrend bukásával, amely a következő néhány évben végbement. Úgyhogy, Kádár távozásánál jóval átfogóbb és radikálisabb dolgok történtek szerte a világban, mint amit a *Társadalmi Szerződés* szerzői legszebb álmaikban remélni mertek. És mégha Csizmadiának igaza is van abban, hogy nem volt szó tudatos összejátszásról, szerintem nem az az igazán fontos kérdés, hogy szubjektíve mit gondolt erről az ellenzék, hanem hogy milyen tényleges folyamatokban vett részt, s erre a kérdésre nem lehet más választ adni, mint hogy még akkor is a rendszer valamiféle korlátozott reformján gondolkodott és erről adott écákat a hatalomnak, amikor már régen a rendszerváltoztatás volt napirenden. (Néha úgy tűnik, mintha Csizmadia is hajlana erre az értékelésre: *„Az ellenzék (bár a társadalomhoz kívánt szólni, mégis)* katalizátora *volt a párton belüli áramlatok intézményesülésének, az eltérő álláspontok kijegecesedésének, anélkül persze, hogy ezek az áramlatok nevesíthették volna magukat."*[99])

Ebben a kontextusban különösen megvilágító lehet e szellemi csoportosulás felemás viszonya a 20. század második felének kétségtelenül legnagyobb magyar politikai gondolkodójához, Bibó Istvánhoz. Már láttuk: abban, hogy egyáltalán fölmerült '56 rehabilitálása, döntő szerepe volt Bibónak. *„Bibó a történelmi hazugságkomplexumok leírásának és a politika igazságalapra helyezésének teoretikusaként válhatott ... a demokratikus minimum szimbólumává. ... Bibó történelmi léptékű elgondolásainak föleleventésében találhatta meg magának az arkhimédeszi pontot a Kádár-korszak értelmiségi kisebbsége. Azzal, hogy az emlékkönyv az értelmiség többsége* ellenében *találta meg a maga számára Bibó példáját."*[100] – írja Csizmadia a Bibó-emlékkönyvről. A *Társadalmi Szerződés* szerzői azonban, bármennyire is ihletet merítettek Bibó 1956-os Memorandumából, tökéletesen figyelmen kívül hagyták azt a döntő körülményt, hogy miután nem teljesültek a Memorandum követelései, Bibó belső emigrációba vonult (amiből csak családi okok miatt nem lett külső emigráció) és szellemi és gyakorlati magatartásával egyaránt a kádárista kompromisszum és minden szocialista típusú reformkísérlet teljes elutasítását képviselte. Bibó ugyanis elég bátor volt ahhoz, hogy szembe merjen nézni a bármennyire is keserű igazsággal: a kádárizmus a totalitárius rendszer egy változata, s mint ilyen nem reformra, hanem megbuktatásra, a rendszer teljes megváltoztatására szorul. Bibó a hatvanas-hetvenes években készült utolsó nagy munkájában, *Az európai társadalomfejlődés értelmé*ben,[101] az európai liberális szabadságintézmények jelentőségét vizsgálta, nyilván nem véletlenül, hanem azért, mert úgy vélte, hogy Magyarország számára is ez volna a kívánatos fejlődési irány.

És noha Bibó lassan, elsősorban *Donáth Ferenc* erőfeszítéseinek köszönhetően, mint egy esetleges gondolati közvetítő fölkerült az ellenzék szellemi horizontjára, Bibó alapállását, a rendszer teljes elutasítását és a liberális demokrácia felé történő orientációt az ellenzék politikai programként *nem* vette át. Csizmadia így ír erről: *„Donáthnak komoly szerepe volt abban, hogy Bibó István a szerveződő demokratikus ellenzék és a népiek közös etalonjává válhatott. Nemcsak a demokratikus ellenzék* polgárjogi *beállítottsága, hanem a népiek harmadikutassága iránt is volt fogékonysága. ... Klasszikus* közvetítőszerep *volt tehát az övé, s ennek a szerepnek kicsúcsosodása történt meg Monoron... Monoron /1985. június/ ... nem jutottak* rendszeren kívüli *megoldásokra, sőt az előadásokon és a vitákon semmiféle konkrét politikai programot nem fogalmaztak meg. Nem a liberális demokrácia minimális politikai programjában egyeztek tehát meg, hanem az államtól való jogilag szabályozott függetlenedés igénylésében."*[102] S már láttuk: a *Társadalmi Szerződés* sem lépett ennél tovább.

Sőt, *„... a Szabad Kezdeményezések Hálózata 1988. márciusi felhívásában is csak távlati célként említi a többpártrendszert, noha a Beszélő köre ekkorra már maga sem vallotta a Társadalmi Szerződésnek a párt közjogi szerepét illető elgondolását. 1988 elején még nem dőlt el a szocialista pluralizmus (amit sokan*

98 Id. mű. 394. o.

99 Id. mű. 341–2. o.

100 Id. mű. 198. o.

101 In: Válogatott tanulmányok, III. 1971–1979, Magvető, 1986.

102 Csizmadia, id. mű. *Monográfia,* 312. o.

korporativizmusnak neveztek) és az alkotmányos többpártrendszer akkor már létező (inkább implicit) vitája..."[103]

A vitát szerencsére a Kelet-Közép-Európán végigsöprő bársonyos forradalmak hamar eldöntötték, és nem a szocialista pluralizmus javára.

103 Id. mű. 425. o.

A polgárjogi indíttatás

Ám miközben a pártonkívüli reformszocialista ellenzék reformszocialista program-tervezetekkel állt elő, ugyanakkor igyekezett polgárjogi mozgalomként viselkedni. Ez sajátos és hosszútávú, erősen negatív következményekkel járó elméleti zavarral, meghasonlással járt együtt. Hiszen egy reformszocialista platformon álló csoportnak – a hatalom szemszögéből – nem lett volna szabad polgárjogi mozgalomként viselkednie, viszont egy genuin polgárjogi mozgalomnak – a liberális demokrácia előző fejezetben elemzett klasszikus felfogása szerint – nem reformszocialista programokat kellett volna kidolgoznia. Ebben is tükröződött a fentebb már más szempontból említett, se hús, se hal, csiki-csuki álláspont, amelyet jól kifejezett a pártonkívüli reformszocialista ellenzék körében igen népszerűvé vált marginalitás kategóriája. Szerkezetileg ez a beállítódás analóg annak az ateistának a magatartásával, aki azért – a sosem lehet tudni elvből kiindulva – gyermekét megkereszteltetni, vagyis a hit szempontjából a margón áll. Az ellenzék is margón állt, több szempontból is: először is, margón állt a párthoz képest, a párt modernizálásán keresztül igyekezett elképzelni az ország modernizálását. De margón állt a liberális demokrácia klasszikus értékeihez képest is: miközben az egyéni szabadságjogok érvényesítéséért szállt síkra, tudatosan lemondott a kollektív szabadságjogok érvényesítésének követeléséről és azt sugallta, hogy az egyéni szabadságjogok megvalósíthatóak valamiféle hosszú menetelésen keresztül úgyis, hogy közben a kollektív rabság érvényesül. Ezt a nyilvánvaló logikai ellentmondást igyekeztek sokan úgy feloldani, hogy megpróbálták a kádárizmust olyan *kvázi* különálló formációként beállítani, amelynek viszonyai között elképzelhető a kollektív szabadság valamilyen korlátozott érvényesülése. Mintha mindez csupán a helyes *taktika* megválasztásának függvénye lenne. (Lásd a fentebbi Kis-idézetet a lengyelországi válság magyarországi ellenzéki értékeléséről és a Helsinki által teremtett új taktikai lehetőségekről.) És ez persze nagyon is megfelelt a hatalomnak. Hiszen az ellenzékkel folytatott macska-egér harcában a hatalomnak az volt az érdeke, hogy az ellenzék minél tovább megmaradjon abbeli hitében, hogy a rendszer alapjainak megkérdőjelezése nélkül is lehetséges számottevő politikai/társadalmi modernizációt kicsikarni. Mindennek pedig az lett az általános politikai és kulturális következménye, hogy bármerre fordult is az ember, mindenhol csupán kvázi minőségekbe ütközött, ahelyett hogy genuin, valódi, igazi, teljes lélekkel elvállalt, képviselt minőségek között választhatott volna.

Ilyen módon a pártonkívüli reformszocialista ellenzék jelentős szerepet vállalt a genuin klasszikus liberális/polgári értékek *kváziasításában*, s ezzel megtette az első döntő lépést a klasszikus liberális hagyomány eltékozlása felé.

Nem célom ebben a könyvben részletesen elemezni a nyolcvanas évek másik ellenzéki csoportosulása, a népi ellenzék által választott hagyományt és politikai taktikát, stratégiát. Ezt részben már megtettem másutt.[104] Mindenképpen ide kívánkozik azonban egy megjegyzés. A népiek a kollektív szabadságjogok érvényesülését hangsúlyozottan a nemzeti önállóság mentén képviselték, ezt az oldalt emelték ki, tűzték zászlójukra, míg az egyéni szabadságjogok követelését e célnak alárendelték. Részben ennek köszönhető, hogy az ellenfelektől hamar megkapták a pejoratív, nacionalista minősítést. Velük szemben, a másik póluson, a pártonkívüli reformszocialista ellenzék, mint láttuk, az egyéni szabadságjogok felől közelített a társadalmi problémákhoz. Részben ennek köszönhető, hogy az ellenfelektől hamar megkapták a pejoratív, liberális minősítést, ami ebben a kontextusban elsősorban individualistát jelentett. Klasszikus liberális szempontból pedig nyilvánvaló, hogy ez a két pólus, nevezetesen az egyéni és a kollektív szabadságjogok, csakis együtt, egymással karöltve érvényesülhet: feltételezik egymást. Egy rab nemzetnek nem lehetnek szabad polgárai, s rab polgárok nem alkothatnak szabad nemzetet.

Végül, a pártonkívüli reformszocialista ellenzék margón állt egzisztenciálisan: a pártból való kiűzetés sokuk számára állásbizonytalansággal is együttjárt, ám lévén, hogy totalitárius rendszerben kellett valamiféle megélhetéshez jutniuk, így kénytelen-kelletlen rászorultak valamilyen állami intézményes (kutatóintézetek, kiadók, egyetemek) segítségre, hiszen államtól, párttól független vállalkozások, intézmények egyszerűen nem léteztek és ilyeneket nem is lehetett létrehozni. Vagyis egzisztenciális függésben voltak azoktól a kisebb-nagyobb pozícióban lévő állami hivatalnokoktól, szerkesztőktől, egyetemi tanároktól, kutatóintézei munkatársaktól, akik hajlandónak mutatkoztak kisebb-nagyobb munkaszerződésekkel, alkalmi munkákkal rendszeresen ellátni őket. Ezek viszont a maguk részéről, már csak pozíciójuknál fogva is, az esetek túlnyomó többségében – ha nem kivétel nélkül – párttagok voltak. Nagy valószínűséggel főként olyan párttagok, akik maguk is a párt modernizálását óhajtották volna és ehhez találtak szövetségest a maguk számára a pártonkívüli reformszocialista ellenzékben. Sajnos, ennek a kényszerű helyzetnek meglett az a következménye, hogy érvényesült Marx egyik alaptétele: az ellenzék léte jelentős mértékben meghatározta tudatát: ismétcsak szükségből erényt kovácsolva, maga sem bírt igazán elszakadni a reformszocialista gondolkodásmódtól. (Holott, normális körülmények között, azaz a liberális demokrácia biztosította kollektív szabadságjogok megléte esetén, a pártonbelüli és pártonkívüli reformszocialisták megalakíthatták volna mondjuk a maguk szociáldemokrata pártját és önálló politikai tényezőként jelentkezhettek volna a hatalomért folyó versenyben. Ehhez azonban persze meg kellett várniuk, amíg a normalitás bizonyos alapfeltételei ismét helyreállnak az országban, vagyis például amíg Magyarország néhány év múlva valóban visszanyeri függetlenségét.)

Másfelől, e csoport számára nyilvánvaló mintául szolgált a nyugati újbaloldali mozgalmak taktikája és stratégiája. A nyugati és a keleti újbaloldal azonban fura módon tükrözte egymás hamis tudatát. A nyugatiak követelései közvetlenül ugyan nem a kapitalista rendszer megdöntésére irányultak, hanem nyomásgyakorlásra, bizonyos változások kikényszerítésére, amelyekről azonban hosszú távon hinni lehetett – legalábbis újbalos szemszögből –, hogy a végén elvezetnek a kapitalista rendszer megdőléséhez. A keletiek a nyomásgyakorlás különböző módozataival a párton kívülről a szocializmus reformját akarták kikényszeríteni, a rendszer megdöntése azonban nem volt napirenden számukra semmilyen értelemben, stratégiailag sem. Egy nyugati eszközt véltek alkalmazhatónak keleti viszonyok között. Ebben ugyan elméletileg tévedtek, gyakorlatilag viszont mégis sikerült létrehozniuk az ellenzékiség auráját.

Az elméleti tévedés hátterében az állt, hogy a nyugati újbaloldali mozgalmak stratégiai értelemben látványos kudarcba fulladtak: követeléseik nagy része ugyanis fokozatosan megvalósult, ez azonban nem a kapitalizmus megdőléséhez, hanem éppenséggel megerősödéséhez vezetett. S pontosan ez a körülmény világított rá a magántulajdonon és piacgazdaságon alapuló liberális demokrácia illetve a kollektív tulajdonon alapuló totalitárius szocializmus közötti egyik legdöntőbb különbségre: nevezetesen, hogy az előbbi nagyobb, a rendszer alapjait fenyegető kataklizmák nélkül képes önmaga folyamatos megújítására, modernizálására, míg az utóbbi erre egyáltalán nem képes. És igen sokáig éppen ezt nem volt hajlandó tudomásul venni a magyar reformszocialista ellenzék: hogy pontosan ezért a szocialista rendszer – saját belső logikájának köszönhetően – eleve bukásra ítéltetett, nem életképes versenytársa a liberális demokráciának.

Gyakorlati magatartásukkal és bizonyos politikai gesztusaikkal azonban mégiscsak a rendszer megdöntésén munkálkodtak, annak ellenére, hogy po-

104 L. *A magyar kérdés,* in: Orosz István: *A magyar kérdés,* Bp. Akadémiai, 1996.

litikai teóriájuk nem erről szólt. Az ellenzéki aura mindenekelőtt ennek a '68-as hagyománynak volt köszönhető. *„Sokakkal ellentétben úgy vélem, a magyar disszidens értelmiség váltásának az a lényege, hogy saját múltjától nem kellett teljesen megszabadulnia; ha föl is adta marxista teoretikus pozícióját, megőrizte 1968 magatartási és morális örökségét. ... Az emberi jogok eszméje új univerzalitás, amely a baloldali értelmiség számára nélkülözhetetlen volt a marxizmustól való eltávolodás folyamatában."*[105] írja Csizmadia. Ebben az értékelésében sok igazság van, elsősorban, ami a magatartási és morális örökséget illeti. Ez a hagyomány ugyanis eredetileg a polgári engedetlenség klasszikus tradíciójához kapcsolható, Thoreau, Gandhi, Martin Luther King alakjához, s a polgárjogi eszmék univerzalizmusához. Ez az a klasszikus polgári kultúra, amelyet a csehszlovákiai Charta '77 polgárjogi mozgalom nyíltan felvállalt és képviselni kezdett a szocializmus mindenféle változatával *szemben* mint valami attól lényegileg különböző, azzal elvileg és gyakorlatilag összeegyeztethetetlen politikai és kulturális hagyományt:

„Lényeges, hogy a Charta '77 létrehozása, kezdeményezése – ha részt is vettek benne volt reformkommunisták – nem a volt kommunistákból, hanem a nem kommunistákból indult ki, ezzel mintegy a párton kívülre helyezve a párt, illetve a hatalom bírálatát. ... Jan Patocka filozófus, a Charta egyik aláírója...:

Az Emberi Jogok Deklarációja túlhaladja a szokásos nemzetközi szerződések jelentőségét, melyek általában célszerűségi és hatalmi törekvésekből fakadnak. A Deklaráció voltaképpen az erkölcs és a szellem kérdéseit veti fel, és éppen ez az az ok, amely az aláírókat arra készteti, hogy kinyilvánítsák: megértették az esemény jelentőségét, megértették, hogy itt a kedvező alkalom és pillanat. ... a Charta nem akarja kisajátítani az erkölcsi hatalmat és nem akarja kisajátítani a társadalmi lelkiismeret szerepét sem. Senki fölé nem helyezik magukat és senki fölött nem ítélkeznek – állapította meg az aláírókról Patocka. Nincs más ambíciójuk, mint a lehető legszilárdabban belevésni az emberek agyába azt a gondolatot, hogy van valamilyen felsőbb hatalom, melynek az emberek lelkiismeretileg alá vannak vetve... A mi szerepünk tehát a tanúé – fogalmazta meg Patocka egy másik, halála előtti utolsó írásában. – Mi arról tanúskodunk, hogy az emberek újra tudatára ébredtek: vannak dolgok, amelyekért érdemes szenvedni, s hogy ezek a dolgok többnyire épp azok, melyekért élni érdemes."[106]

105 Csizmadia, id. mű. *Monográfia,* 100. o.

106 Id. mű. 95. o.

A klasszikus liberális álláspont hiánya

A hosszabb távú magyar történelmi fejlődés szempontjából igen sajnálatos, hogy a magyar pártonkívüli reformszocialista ellenzék nem tudott egyértelműen erre a klasszikus liberális álláspontra helyezkedni, amely világosan és határozottan megkülönbözteti magát mindenféle baloldali, szocialista elgondolástól. Orientációját, mint már említettem, nem annyira a Charta '77, hanem sokkal inkább Adam Michnik új evolucionizmusa szabta meg. Igen megvilágító az a mondat, amelyet Csizmadia idéz Michniktől ebben a kontextusban: *Minden ellenállási tett egy lépés a demokratikus szocializmus felé, mely nem annyira intézményekből alakult, jogászi jellegű képződmény: inkább szabad emberek közössége, valóságos, mindennap újjászülető emberi közösség.*[107] (Kiem. – O. I.) Michnik ezt a kijelentést 1976 októberében, a magyar forradalom huszadik évfordulójára rendezett párizsi konferencián tette. Michnik tehát a *demokratikus szocializmus nem pedig a liberális demokrácia* elérése érdekében tartotta fontosnak a polgári engedetlenség, az ellenállás magatartását. És ebben Kis János és a pártonkívüli reformszocialista ellenzék többi vezető ideológusa kritikátlanul követte őt. Érdemes Michnik kijelentését összevetni azzal a nyílt levéllel, amelyet Václav Havel írt 1969-ben Alexander Dubceknek. Ebben egyebek között ez áll: *Vannak pillanatok, amikor a politikus kizárólag úgy érhet el tényleges politikai sikert, ha teljesen megfeledkezik a relativizált politikai nézetek, elemzések és mérlegelések egész bonyolult hálózatáról, s egyszerűen becsületes emberként viselkedik. A közvetlen emberi értékek érvényesítése a politikai manipulációk elembertelenítő világában villámfényként hathat, amely ezt az egész beláthatatlan vidéket megvilágítja.*[108] Ez a klasszikus polgári álláspont, amely a lelkiismereti értékek fenntartását, a becsületes magatartást akkor is központi jelentőségűnek tartja, ha attól közvetlen politikai eredmény valószínűleg nem várható, mert tudja, hogy ezek az értékek a klasszikus polgári liberális demokrácia alapértékei és mint ilyenek csakis efelé a társadalmi berendezkedés felé mutathatnak és összeegyeztethetetlenek mindenfajta szocializmussal, az ún. demokratikus szocializmussal is.

107 Id. mű. 92. o.

108 Id. mű. 93. o.

A magyar pártonkívüli reformszocialista ellenzék akkor szolgált volna rá teljes joggal a demokratikus ellenzék elnevezésre, ha nem Michnik, hanem Havel és a Charta '77 polgári liberális szellemiségét teszi magáévá. Azonban, mint láttuk, nem ez történt. Ugyanakkor viszont a Charta '77 szóvivőinek letartóztatása elleni magyarországi értelmiségi tiltakozás (az 1979-es aláírásgyűjtés) jelentette azt az első nagyobb politikai gesztust, amely először volt képes túllépni a *Napló-írók* belterjes körén, és maga köré gyűjteni néhány száz másként gondolkodó értelmiségit. Fontos körülmény, hogy ez elsősorban Zsille Zoltánnak köszönhető, hiszen Kis János néhányad magával külön levélben tiltakozott, mert úgy vélték: nem lenne az ügynek jelentős számú támogatója. Talán ekkor mutatkozott meg először nyilvánosan, hogy a Kis János befolyása alatt álló csoport alábecsüli a társadalmi elégedetlenség fokát és az emberek hajlandóságát a kockázatvállalásra. Az aláírásgyűjtés jellegzetesen polgárjogi gesztus volt a reformszocialista ellenzéktől (amelynek teoretikus beállítódásáról, politikai programjáról 1979-ben, tehát még a szamizdat *Beszélő* megjelenése előtt, különben is elég keveset lehetett tudni), vagyis a szimpatizánsok külső köre nyugodtan vélhette azt, hogy a Charta '77 szóvivőivel vállalt szolidaritás egyben a Charta '77 polgári liberális beállítódásának elfogadását is jelenti. Erről a körülményről azonban igazán végérvényesen csupán a rendszerváltozás utáni évtizedben derült ki teljes egyértelműséggel, hogy alig több csalóka látszatnál.

A Charta '77 gyökerei természetesen a csehszlovák '68 polgári, nem kommunista hagyományába nyúlnak vissza. Érdemes erről kicsit hosszabban idézni a cseh demokratikus ellenzék középponti figuráját, Havelt: „*1968-ban ... kezdtek magukhoz térni a nem kommunisták, a pártonkívüliek. A szabad légkör lehetővé tette számukra, hogy hallassák hangjukat, hogy kérjék egyenjogúsításukat. Ők képviselték a nemzet többségét, ugyanakkor egészen addig másodrangú állampolgároknak számítottak, az összes fontosabb posztot kommunisták töltötték be, minden lényeges kérdésben a párt döntött, zárt ajtók mögött. A reformkommunisták programja a pártonkívüliek egyetlen problémájára sem adott egyértelmű választ, csupa dialektikus csűrés-csavarás volt az egész. A pártonkívüliek viszont részt akartak venni a közéletben, szükségét érezték, hogy megteremtsék saját intézményi struktúrájukat.*"[109] „*... (a reformkommunisták) némileg skizofrén helyzetbe kerültek: egyszerre rokonszenveztek a társadalom felemelkedésével és féltek is tőle, egyszerre támaszkodtak rá, és nem értették egészen, egyszerre szurkoltak neki és fékezték. Szellőztetni akartak, de tartottak a friss levegőtől, reformokat akartak, de csak elképzeléseik beszűkült határai között, amit a nemzeti eufória nagyvonalúan figyelmen kívül hagyott, sőt, respektálta. Így aztán tulajdonképpen csak ott totyogtak a fejlődés nyomában, nemhogy ők szabták volna meg az irányát.*"[110] A fenti jellemzés – mutatis mutandis – úgy érzem sok tekintetben érvényes a magyar pártonkívüli reformszocialista ellenzékre is, hiszen felemás, csiki-csuki, kvázi álláspontjuknak köszönhetően velük is hasonló történt, mint a csehszlovák reformkommunistákkal: amikor elérkezett a rendszerváltozás ideje, ők is inkább csak a fejlődés nyomában kullogtak, ahelyett, hogy képesek lettek volna a liberális demokrácia felé megszabni annak kívánatos irányát.

Már láttuk, hogy még a Szabad Kezdeményezések Hálózatának megalakulásakor, 1988 tavaszán sem szerepelt a többpártrendszer követelése a Hálózat programjában és az első politikai pártokat Magyarországon a fiatalabb korosztály, főként egyetemisták (FIDESZ) és a népiek (MDF) hozták létre. '88 tavaszán azonban felgyorsultak a társadalmi fejlemények, amire a pártonkívüli reformszocialista ellenzéknek is reagálnia kellett, ekkor már jelentős lépéshátrányból. „*A Hálózat támogatóinak első országos összejövetelére 1988. június 12-én került sor a Jurta Színházban, ahol a politikai helyzet elemzése volt a téma. Ekkorra a támogatók (aláírók) létszáma meghaladta az 1500-at. ... a március 17-i felhívásban távlatiként aposztrofált célok jelenidejűekké váltak: a hazának alkotmányos jogállamra, parlamenti kormányzásra, többpártrendszerre, erős jog- és érdekvédelemre, nemzeti szuverenitásra, vegyes tulajdonú piacgazdaságra van szüksége. A célok jelenidejűvé válásában valószínűleg döntő momentum volt, hogy 1988 tavaszán számos társadalmi szerződés jött létre, fokozódott az* alulról jövő *társadalmi nyomás.*"[111] Az 1988 novemberében megalakult SZDSZ alapszabályában „megfogalmazták: *készek párbeszédet folytatni a* kormányzattal *(a Társadalmi Szerződés központi kategóriája még a párt volt). A programkoncepcióban helyet kapott – többek között – az* alkotmányozó nemzetgyűlés *választása, illetve a* munkásőrség *föloszlatásának gondolata.*"[112]

Nos, ezek a követelések részben már a valódi liberális demokrácia, nem pedig a demokratikus szocializmus bizonyos alapfeltételeinek megvalósulását célozták. A kialakuló történelmi helyzetben a pártonkívüli reformszocialista

109 Václav Havel: *Távkihallgatás, tiltakozás.* Interart, Bp., 1989. 102–103. o.

110 Id. mű. 108–109. o.

111 Csizmadia, id. mű. *Monográfia,* 434. o.

112 Id. mű. 451. o.

ellenzéknek, azzal, hogy szükségtelen késlekedések után, de végül mégis létrehozta a Szabad Demokraták Szövetségét, lehetősége nyílott volna valódi liberális ellenzékké válni. Ehhez azonban egyebek között arra lett volna szükség, hogy kiharcolja a genuin rendszerváltozás legelső alkotmányos feltételét: az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. (Ez, mint láttuk, szerepelt is az SZDSZ programjában.) Ez megteremtette volna a gyakorlati és szimbolikus értelemben is olyannyira szükséges világos és határozott szakítást a kádárista szocializmussal, és olyan jogi/politikai tabula rasát hozott volna létre, ahol végre nem a baloldali, marxista, szocialista, reformszocialista stb. eszmék dominálnak, hanem polgárjogot nyerhet a valódi, klasszikus liberális hagyomány. Az újonnan megalakult Cseh Köztársaság például, elsősorban Havel erőfeszítéseinek köszönhetően, megtette ezt a lépést. Magyarországon viszont ismétcsak egy kvázi variáns valósult meg: nyilvános alkotmányozó nemzetgyűlés helyett zárt ajtók mögött folytatott kerekasztal-tárgyalások.

Csizmadia konklúziója a következő: *„A magyar átmenet sajátossága ..., hogy nagy társadalmi csoportok – mindenekelőtt a munkásság – nem mozdultak meg. A magyar társadalomnak volt veszteniválója, ezért jöhettek létre a kerekasztal-tárgyalások. A plebejus ellenzék ezt a társadalom elárulásának, önjelölt politikusok fölhatalmazás nélküli alkuinak tekintette, és mélyen megvetette. Ez azonban nem változtat a lényegen: a demokratikus ellenzéknek az SZDSZ-be növő szárnya a társadalom konszolidáltságából, stabilitástörekvéseiből eredeztette a maga taktikáját. Ez az érzékenység ... tette alkalmas tárgyalópartnerré, miközben a plebejusok – nem lévén a helyzetre megfelelő válaszuk, illetve a társadalom viselkedésére magyarázatuk – elszigetelődtek.*"[113] Nos, ez az értékelés számomra a döntő pontokon alapvetően hibásnak tűnik. Mert, először is: igaz ugyan, hogy döntő társadalmi csoportok nem mozdultak meg – szemben Lengyelországgal vagy Romániával –, ám ebből a tényből két lépésben arra következtetni, hogy ennek a helyzetnek adekvát kifejezési formáját jelentették a kerekasztal-tárgyalások, enyhén szólva is túlságosan nagyvonalúnak látszik. Az alkotmányozó nemzetgyűlés éppúgy megfelelhetett volna ennek a helyzetnek, éppúgy kifejezhette volna a társadalom konszolidáltságát, csak éppen valódi demokratikus keretek között, ahogy a cseheknél történt. (Nyilván ezért is került be az SZDSZ programjába.) Másrészt: fentebb már láttuk, hogy az ellenzéknek mennyire elvont és elnagyolt képe volt a magyar társadalom döntő csoportjainak valódi akaratáról, érdekeiről, vágyairól, hogy

113 Id. mű. 453. o.

mennyire vonakodott tudomásul venni, hogy a társadalom többsége egyáltalán nem lelkesedik a kádárizmusért, így ezt a beállítódást aligha lehet a társadalom döntő csoportjai iránti érzékenységnek nevezni. Ha valami iránt a pártonkívüli reformszocialista ellenzék érzékenységet mutatott, az a pártonbelüli reformkommunisták és reformközgaszdászok csoportja volt. És sokkal inkább ez a körülmény tette őket alkalmas tárgyalópartnerré, nem az, hogy érzékenyen rátapintottak arra, hogy mit kíván a magyar nemzet. Az egyik legkiáltóbb bizonyítéka ennek a négy igenes népszavazás sorsa. Itt lehetett, kellett volna az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását bevenni a követelések közé.

Másfelől, igencsak kérdéses, hogy lehet-e reformszocialista taktikával liberális stratégiát végrehajtani? Mindenesetre az SZDSZ-ben kezdettől fogva ez a két hagyomány, két áramlat küzdött egymással, és Tölgyessy Péter elnökké választása után egy rövid ideig úgy tűnt, hogy a valódi liberalizmus kerekedik fölül a SZDSZ politizálásában. Tölgyessy a másik liberális párttal, a FIDESZ-szel való együttműködést és a szocialistáktól való teljes elhatárolódást szorgalmazta: ez volt az a program, amelynek végrehajtásáért a választók több mint 80 képviselői helyet juttattak az SZDSZ-nek az 1990-es választásokon. Ha Tölgyessy marad az SZDSZ elnöke, akkor minden bizonnyal az SZDSZ síkraszáll a törvényes igazságtételért és egy demokratikus, átfogó és a közérdekű adatokba betekintést engedő jó ügynöktörvény megalkotásáért. S ezzel megtörténhetett volna a kádárizmussal való igazi, hatékony szakítás. Ekkor kapcsolódott volna az SZDSZ a liberalizmus nagy tradíciójához, amely minden klasszikus megfogalmazásában alapvetőnek tekinti az igazságos intézményeket és a minden polgárra kiterjedő igazságos bánásmód egyenlőségét.

Amikor azonban az SZDSZ legbelső köre, az ún. kemény mag a párttagok többségi akaratával ellentétben puccsszerűen megbuktatta Tölgyessyt, akkor ezzel nyilvánvalóvá tette egyrészt azt, hogy szükség esetén egyáltalán nem riad vissza a bolsevik taktika alkalmazásától (már a Hálózat, illetve az SZDSZ megalakításakor is érvényesültek ilyen tendenciák) illetve azt, hogy e csoport valódi prioritásait a szocialistákkal való együttműködés határozza meg. S ennek az együttműködésnek az elvi alapját az az egyszerű politikai egyetértés teremtette meg, hogy nem bolygatjuk a kádárista múltat, nem keressük a felelősöket az elkövetett bűnökért és nem leplezzük le az ügynököket. Az SZDSZ ezzel tudatosan lemondott a valódi liberalizmusról. Ezt követően a jelentősen eltúlzott fasiszta veszély ürügyén először a magyar Chartában állt

össze a szocialistákkal, majd az e politika sikerén alapuló 1994-es választások után a hatalomban is. (A csehszlovákiai Charta '77, illetve a kilencvenes évek magyar Chartája között mutatkozó óriási különbség is jelzi, hogy hová vezet az igazi liberalizmus illetve a reformszocializmus.) Hogy mindezt választói és szimpatizánsai akarata ellenére tette, az nem látszott zavarni a párt vezetését. Sőt, a katasztrofális 1998-as választási vereség után sem vizsgálták fölül az SZDSZ szövetségi politikáját: 2000. március 15-én a szocialistákkal és a szélsőbaloldali Munkáspárttal (Szaddam Husszein és Szlobodan Milosevics barátaival) együtt tüntettek úgymond a sajtószabadságért egy demokratikusan megválasztott, polgári kormány ellen. Holott, eredetileg még a nyolcvanas évek elején, a Beszélő létrehozásával valóban a sajtószabadság kivívásáért tettek komoly gyakorlati lépéseket és vállaltak kockázatot egy totalitárius szocialista hatalom ellen. Húsz év alatt azonban a dolgok tökéletesen az ellenkezőjükre fordultak, miközben az SZDSZ jókora cinizmussal, még mindig ugyanazokat a fogalmakat igyekszik alkalmazni rájuk: ez is félreérthetetlenül jelzi, hogy az ezredfordulóra az SZDSZ-nek sikerült maradéktalanul eltékozolnia saját értékeit és a rábízott liberális hagyományt, úgyis mondhatnánk, az SZDSZ-t szőröstül-bőröstül bekebelezték a szocialisták.

IV.

A társadalmi tőke és a gyanakvás kultúrája

A társadalmi tőke

Az első két fejezet hosszas önéletrajzi jellegű fejtegetései nem öncélúak. De nem is azért gondoltam szükségesnek őket, mert valami számvetés-félét akartam volna készíteni: ehhez még nem érzem magam elég öregnek. Hanem azért, mert személyes érintettségemen keresztül is szerettem volna érzékeltetni a liberális tradíció legfontosabb, legmélyebben húzódó és hajszálereken keresztül a mindennapi élet és a politikai kultúra szövetét átitató elemét: az emberi magatartásformák, a személyes kapcsolatok milyenségének döntő szerepét. És itt nem a szorosabb értelemben vett magánéletre gondolok, hanem a baráti, társasági kapcsolatokra illetve a mindennapi érintkezés szokványos, ismétlődő nyilvános formáira.

Mindennek különös jelentősége volt a nyolcvanas évek Magyarországának szamizdatos-ellenzéki köreiben, hiszen egy ellenséges, elnyomó politikai közegben kellett amennyire lehet, szabadon, saját, nem-állami erőforrásokra támaszkodva kreatívan megnyilvánulni. Ez átfogó életforma problémát jelentett. Voltaképpen azzal a kihívással kellett szembenézni, hogy lehetséges-e a hivatalos életen *kívüli* élet önfenntartó, a bizalmon és az egymás iránti szolidaritáson alapuló formáit megteremteni? A belső emigráció, a kertészkedés, Dunabogdány erre a kihívásra adott válasz. De létfeltétele a bizalom és a szolidaritás. Mintahogy az illegális Beszélőnek is az volt. Hogy nem buktunk le három és fél éven keresztül, az azt jelenti, hogy ez a bizalom és szolidaritás jól működött. És ezzel társadalmi tőkét halmozott fel. Jelentőset.

*

A *társadalmi tőke* fogalmát a nyolcvanas-kilencvenes években dolgozták ki azok az angolszász szociológusok, politológusok, filozófusok, akik elsősorban a civil társadalom terepén vélték megragadhatónak a modern liberális demokrácia lényegét.

Az már viszonylag régi belátás a demokrácia modern történetében, hogy az *intézmények* alakítják a politikát. Az intézmények szokványos működési szabályai rajta hagyják lenyomatukat a politikai kultúrán azáltal, hogy struktúrálják a politikai viselkedést, alakítják a politikai szereplők azonosságtudatát, hatalomgyakorlási taktikáit és stratégiáit.

Az intézményeket viszont történelmi folyamatok hozzák létre, alakítják. Ezért jellemző rájuk egy bizonyos tehetetlenség és robosztusság. Történelmi trendeket és fordulópontokat testesítenek meg tehát. A történelem számít, mert trend-függő: ami előbb történt (mégha bizonyos értelemben véletlenszerű volt is) feltételét alkotja annak, ami rákövetkezik. Az egyének megválaszthatják intézményeiket, de ez a választás nem a saját maguk alkotta körülmények között történik, választásuk viszont befolyásolja azokat a szabályokat, amelyek között utódaik választásai történnek majd.

Az a körülmény azonban, hogy az intézmények gyakorlati teljesítményét a működésük kontextusát biztosító társadalmi környezet szabja meg, csak nemrégiben került a kutatás homlokterébe. Az intézmények teljesítményét a tudomány három fő nézőpontból vizsgálhatja. Az első nézőpont az intézményi *felépítést* hangsúlyozza. Hagyományai a formális jogelméletben gyökereznek, amely a 19. századi alkotmányalkotási láz terméke. Ekkoriban széleskörben feltételezték, hogy a hatékony képviseleti kormányzás végső soron kizárólag formális részeinek helyes elrendezésén és arányán múlik, továbbá némi jószerencsén a gazdasági életben: sőt, úgy vélték, hogy a helyes intézményi struktúra még a jószerencse elmaradása esetén is képes betölteni hivatását.[114]

A második lehetséges nézőpont a *gazdaságszociológiai* tényezőket hangsúlyozza. Arisztotelész óta bevett álláspont bizonyos elméletírók körében, hogy a hatékony demokrácia perspektívái döntő mértékben a társadalmi fejlettségen és a gazdasági jóléten múlnak. A demokrácia olyan modern teoretikusai,

114 Vö.: Eckstein and Apter, eds. *Comparative Politics,* p. 98. London: The Free Press of Glencoe, 1963.

mint pl. *Robert A. Dahl* vagy *Seymour Martin Lipset* a szükséges modernizáció legkülönfélébb aspektusait (jólét, iskolázottság, stb.) mutatták föl elemzéseikben mint a hatékony demokratikus kormányzás előfeltételeit.

A harmadik nézet a *kultúrszociológiai* megközelítést tartja a legtermékenyebbnek a demokratikus intézmények teljesítményének magyarázatához. Ez a hagyomány is igen tekintélyes ősökkel dicsekedhet. Már Platón *Az Államban* úgy érvelt, hogy a különböző kormányformák a polgárok uralkodó diszpozícióitól függenek. Társadalomtudósok a hatvanas évektől kezdődően a demokratikus rendszerek nemzeti variánsainak eltéréseit a politikai kultúra különbözőségével igyekeztek magyarázni. E műfaj modern klasszikusa *Almond* és *Verba* monografikus vizsgálata, a *Civic Culture,*[115] amely az USA, Nagy-Britannia, Olaszország, Mexikó és Németország demokratikus kormányzásában mutatkozó különbségeket a *civil kultúra* összefoglaló névvel illetett politikai attitűdök és beállítódások vizsgálatán keresztül igyekszik megmagyarázni. A kulturszociológiai politikai elemzés hagyományának minden bizonnyal máig legillusztrisabb darabja Alexis de Tocqueville *Az amerikai demokrácia* című munkája,[116] amelyben Tocqueville többszörösen kiemeli és igen sokoldalúan bemutatja a társadalom magatartásformákká rögzült szokásai és politikai gyakorlata közötti szoros összefüggéseket.

Kétségtelen, hogy a legutóbbi években ez a harmadik szemszög szolgált a legizgalmasabb felfedezésekkel a társadalomtudományok terén, s hozzám is ez áll a legközelebb. Ez a kultúrszociológiai beállítódás sajátos helyet foglal el a liberális hagyományon belül, sokáig háttérbe szorult, s csak napjainkban nyeri el ismét az őt megillető középponti helyet. Igaz, például már a 16. századi Firenzében Machiavelli és számos kortársa is arra jutott, hogy a szabad intézmények sikerének vagy kudarcának záloga a polgárok jelleme vagyis civil erényeik. A civil humanisták e republikánus gondolkodási irányát azonban később elnyomta, kiszorította a Hobbes-, Locke-féle hagyományra támaszkodó liberalizmus. Míg a republikánusok a közösségre és a polgárok kötelességeire helyezték a hangsúlyt, addig a 18–19. századi liberálisok inkább az individualizmust és az egyéni szabadságjogokat hangsúlyozták. Ma viszont a Platontól Machiavellin és a 17. századi angol politikai gondolkodókon keresztül az amerikai alapító atyákig terjedő republikánus tradíció reneszánszának vagyunk tanúi.

115 Almond and Verba, *Civic Culture,* Princeton: Princeton University Press, 1963.

116 Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia,* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1993.

E hagyomány gondolkodói megállapítják, hogy egy adott civil közösség polgárának lenni nem jelent mást, mint a közügyekben való aktív részvételt. Ám a civil közösség polgárainak nem kell altruistáknak lenniük. A polgárok sokkal inkább – Tocqueville kifejezésével – jól felfogott érdeküket követik, azaz az átfogóbb közérdek kontextusában értett önérdeküket, amely felvilágosult és nem rövidlátó, amely eleven érdeklődéssel fordul mások érdekei felé. Egy civil közösség polgárai legtöbbször nem csupán aktívak, érzékenyek a közszellem iránt, és egyenlőek. A civil erényeket felmutató polgárok ezen túlmenően segítőkészek, tisztelettel és bizalommal fordulnak egymás felé még akkor is, amikor a lényeget illetően különböznek nézeteik. Tocqueville így ír erről:

„Az amerikaiak körében folyvást társulnak a legkülönbözőbb korú, létfeltételű, szellemű emberek. Nemcsak kereskedelmi és ipari társulások vannak, melyekben mindenki részt vesz, hanem ezernyi más is: vallási, erkölcsi, komoly és jelentéktelen, általános érdekű és nagyon partikuláris, hatamas és egészen kicsi... Eszerint manapság az emberek a föld legdemokratikusabb országában fejlesztették a legnagyobb tökélyre azt a művészetet, hogy közös vágyaik célját közösen érjék el, és itt alkalmazták a legszélesebb körben ezt az új tudományt." [117]

Tocqueville felfigyelt arra, hogy *„az érzelmek és eszmék csak akkor újulnak meg, a szív csak akkor hevül, az emberi szellem csak akkor fejlődik, ha az emberek kölcsönösen hatnak egymásra."*[118] Ezt a megfigyelést támasztja alá a *Civic Culture* reprezentatív vizsgálata, amely öt országra kiterjedően mutatja be, hogy a civil szerveződések, társaságok, egyesületek tagjai nagyobb fokú politikai érzékenységről, társadalmi bizalomról, politikai részvételi hajlandóságról és szubjektív civil kompetenciáról tesznek tanúságot, mint azok, akik nem tagjai ilyen típusú szerveződéseknek.[119] A civil szervezetekben való részvétel fejleszti az együttműködési készségeket és ugyanakkor növeli a közös igényt, hogy a polgárok több kereszt-csoportba tartozzanak egyszerre, amelyek más-más célokkal és igen különböző tagsággal rendelkeznek, s ez a beállítódás azután mérséklően hat az egyes csoportok közötti érintkezésre. Érdemes megjegyezni, hogy ez a hatás akkor is előáll, ha a szóbanforgó civil egyesülések közvetlen célja nem politikai.

117 Id. mű. 721–722. o.

118 Id. mű. 724. o.

119 Almond and Verba, op. cit. chapter 11.

*

Az utóbbi évtized legérdekesebb kultúrszociológiai vizsgálatát kétségtelenül *Robert Putnam*[120] és munkatársai végezték ebben a témában Olaszország két körzetében, egy elmaradott déli, és egy fejlett északi körzetben. A vizsgálat két évtized eseményeit ölelte fel: ez alatt a húsz év alatt bontakozott ki Olaszországban a helyi önkormányzatok rendszere. Putnam kérdése az volt: milyen tényezőkkel magyarázható, hogy ugyanaz az intézményi rendszer az egyik helyen jól, a másik helyen viszont csapnivalóan működik. Válaszai pedig rendkívül körültekintőek, szociológiailag mérhető eredményekre támaszkodnak – és elméleti szempontból is igen figyelemreméltóak.

A kutatók hamar felfigyeltek arra a szembeszökő körülményre, hogy a vizsgált déli területen teljes mértékben hiányzik a *civil erényekre* alapozott kultúra. Ehelyett az *amorális családiaszellem* uralkodik, melynek alapelve: *„maximalizálni a nukleáris család rövidtávú anyagi előnyeit, s feltételezni, hogy a többiek is így tesznek."*[121] Így aztán a környéken uralkodó rendkívüli szegénység és elmaradottság egyik legfőbb oka a falusiak képtelensége arra, hogy együtt cselekedjenek a közjó érdekében, illetve bármilyen más olyan cél érdekében, amely túlmegy a nukleáris család közvetlen anyagi érdekein.[122]

Azokban a körzetekben viszont, ahol virágoznak a különböző civil egyesületek, ahol a polgárok részesei a közügyeknek és ügyekre szavaznak, nem patrónusokra, ott feltűnnek azok a vezetők is, akik a demokráciában hisznek, nem pedig a társadalmi és politikai hierarchiában. A civilség, a civilitás az egyenlőségről is szól, éppúgy mint a részvételről. Lehetetlen feltérképezni mindazoknak az oksági kapcsolatoknak a teljes hálóját, amelyek az elit-tömeg viszony uralkodó patternjeit alakítják. Terméketlen dolog megkérdezni, hogy melyik volt előbb: a vezetők elkötelezettsége az egyenlőség, vagy a polgárok elkötelezettsége a részvétel iránt. Az elit és a tömeg beállítódása ugyanannak az éremnek a két oldala, egymást kölcsönösen meghatározó kiegyensúlyozott állapot elemei.[123]

120 Robert D. Putnam: *Making Democracy Work, Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press, 1993.

121 Id. mű, p. 88.

122 Id. mű, p. 91.

123 Id. mű, pp. 103–4.

A helyi önkormányzat hatékonysága Putnam vizsgálata szerint szoros összefüggést mutat azzal, hogy a hatalom és a társadalmi érintkezés az adott körzetben horizontálisan vagy hierarchikusan szervezett-e. Ebben az összefüggésben rendkívül érdekes az a megfigyelés, hogy a szervezett vallás, legalábbis a katolikus Olaszországban, a civil közösség alternatíváját, nem pedig részét jelentette. Helyi szinten a vallásosság és klerikalizmus valamennyi jele – a misék látogatottsága, az egyházi (nem polgári) házasságkötések, a válás elutasítása, a vallásos azonosság kifejezése a vizsgálat során – negatív korrelációt mutatott a civil szervezetekben való részvétellel. De egyéni szinten is a vallásos szellem illetve a civil részvétel egymást kölcsönösen kizáró dolognak bizonyult. A templomba járók nagyobb megelégedettséget mutattak az élettel és a fennálló politikai berendezkedéssel, mint a többi olasz. Jobban érdekelte őket az Isten országa, mint az emberé.[124]

Az 1960-as években azonban az olasz társadalom gyors szekularizációjának és az egyházon belüli felfordulásnak köszönhetően a Katolikus Cselekvés nevű országos szervezet katasztrofális módon összeomlott, rövid öt esztendő leforgása alatt elveszítette tagsága két-harmadát és a '70-es, '80-as évekre már alig maradt valami nyoma. A mai Olaszországban, akárcsak Machiavelli civil humanistáinak Itáliájában a civil közösség szekuláris közösség.[125]

A kevésbé civil körzetek polgárai azonban politikai életükben kizsákmányoltnak, elidegenedettnek, tehetetlennek érzik magukat. Az egalitariánusabb, együttműködő civil közösségekkel szemben, az élet egy ilyen vertikálisan struktúrált és horizontálisan töredezett közösségben naponta táplálja a függőség, a kihasználtság frusztrált érzését, kivált a társadalmi létra legalsó fokán, de följebb is.

A civil erények legtöbb filozófiai összefoglalásában az őszinteség, a bizalom és a törvénytisztelet a legfontosabbnak tartott jellemzők. A civil közösség polgárai méltányosan járnak el a másikkal szemben, s hasonló méltányosságra számítanak tőle. Azt várják, hogy a kormányzat magas szinten végezze munkáját, és szabad akaratukból engedelmeskednek azoknak a szabályoknak, amelyeket önmaguk róttak magukra.

A civil közösségnek ez a jellemzése meglehet igen nemesen hangzik, ám egyszersmind irreálisnak, sőt túlságosan érzelgősnek is tűnhet sokak számára. Rendkívül figyelemreméltó módon azonban, a két évtizedet átölelő

124 Id. mű, p. 107.

125 Id. mű, p. 109.

Putnam-vizsgálat szociológiai eredményei *mérhetően* igazolják a fenti képet. A legkevésbé civil körzetek vannak a leginkább kitéve a politikai korrupció ősi járványának. Ezekben a körzetekben virágzik a maffia. A civilebb körzetek polgárai a társadalmi bizalom magasabb fokát fejezik ki, jobban bíznak abban, hogy polgártársaik betartják a törvényeket, mint a legkevésbé civil körzetek polgárai. *„Ezek a feltűnően konzisztens eltérések a civil és nem-civil közösségek közötti különbség leglényegéig hatolnak. A civil körzetekben a közösségi életet megkönnyíti, hogy a polgárok számítanak rá: a többiek is betartják a szabályokat. Tudván, hogy a többiek ezt teszik, az* ember maga *is szívesebben jár el így, ezzel beteljesítvén az ő elvárásaikat. A kevésbé civil körzetekben úgyszólván mindenki arra számít, hogy a többiek megsértik a szabályokat."*[126]

A kevésbé civil körzetek polgárai, mivel hiányzik belőlük a civil körzetekre jellemző magabiztos önfegyelem, arra kényszerülnek, hogy a rend erőire, vagyis a rendőrségre támaszkodjanak. Nincs más erőforrás, amelyre támaszkodhatnának a közrend Hobbes-i dilemmájának megoldásához, hiszen nélkülözik a kollektív reciprocitás horizontális kötelékeit, amelyek sokkal hatékonyabban működnek a civilebb körzetekben. A szolidaritás és az önfegyelem hiányában egyedül a hierarchia és az erőszak jelenti az anarchia alternatíváját.

A kommunitáriusok és a liberálisok jelenlegi filozófiai vitájában sokszor a közösséget és a szabadságot egymás ellenségeiként írják le. Ez néha valóban igaz, ám Putnamék olaszországi vizsgálata azt bizonyítja, hogy mivel a civil körzetek polgárai élvezik a közösség számukra nyújtott előnyeit, ezért egyszersmind szabadabbak is tudnak lenni. Furcsa módon, éppenséggel a kevésbé civil körzetek amorális individualistái kerülnek abba a helyzetbe, hogy szigorúbb rendfenntartást kelljen követelniük.

Mindez pedig azt eredményezi, hogy noha személyes szinten az életminőséggel való elégedettség szorosan összefügg a családi jövedelem nagyságával és a lelkiismeretes vallásossággal, ám a közösség civilségi fokával mutatkozó korreláció csaknem ugyanolyan erős, mint ezek a személyes attributumok.[127]

A civil és kevésbé civil közösségek közötti kontraszt, amely a vizsgálat adatsoraiból egyértelműen kibontakozik, sok tekintetben egybehangzik a politikai filozófusok elméleti fejtegetéseivel. Egy fontos aspektus mentén azonban

126 Id. mű, p. 111.

127 Id. mű, p. 113.

az adatok ellentmondanak a legtöbb klasszikus elméleti leírásnak. A teoretikusok ugyanis a civil közösséget rendszerint kis, szorosan összefonódó, premodern társadalmakkal asszociálják, amelyek alapvetően különböznek a mi modern világunktól.

Putnamék vizsgálata ennek éppen az ellenkezőjét igazolja. Azt találták ugyanis, hogy a legkevésbé civil körzetek éppenséggel Olaszország tradicionális, déli falvai. Nincs tehát semmi alap a tradicionális közösségek civil etoszának idealizálására, hiszen Olaszország elmaradott, hagyományos körzeteiben az életet ma is erősen hierarchizált viszonyok és kizsákmányolás jellemzi.

Ezzel szemben, a civilségi skála legelőkelőbb helyén álló Emilia-Romagna igen kevéssé emlékeztet egy klasszikus értelemben vett tradicionális közösségre, a népi emlékezetben idealizált intim falucskára. Épp ellenkezőleg, Emilia-Romagna a világ egyik legmodernebb, erőtől duzzadó, bőségben élő, technológiailag fejlett közössége. Ugyanakkor, a társadalmi szolidaritás egymást átfedő hálóinak szokatlanul magas koncentrációja jellemzi, olyan emberek népesítik be, akikben igen fejlett a közösségi szellem. Emilia-Romagnát persze nem angyalok lakják, de határain belül (és a vele szomszédos körzetekben Olaszország északi-középső részén) a közös cselekvés legkülönfélébb formáit – beleértve a kormányzati intézkedéseket is – a civil részvétel normái és hálózata struktúrálja és szabályozza.

A skála másik végén vannak a nem-civil körzetek, amelyeket legtalálóbban a francia *incivisme* terminussal írhatunk le. Ezekben a körzetekben a közélet hierarchikusan, nem pedig horizontálisan szervezett. Maga a polgár fogalma is elcsökevényesedett. Az itt élő egyének szemében a közügyek valaki másnak – a főnökök, a politikusok – hatáskörébe tartoznak. A politikai részvételt személyi függőség vagy személyes kapzsiság motiválja, nem pedig a közös cél. A korrupciót igen széles körben tekintik normának, még maguk a politikusok is, és cinikusak a demokratikus elveket illetően. A kompromisszum fogalmának csak negatív felhangjai vannak. A törvények (csaknem mindenki szerint) azért vannak, hogy áthágják őket, ám a többiek törvénytelenségei miatt az emberek szigorúbb fegyelmezést követelnek. Ezekbe az összekapcsolódó ördögi körökbe bezárva szinte mindenki tehetetlennek, kizsákmányoltnak és boldogtalannak érzi magát.[128]

Putnamék vizsgálatának másik érdekes eredménye, hogy egy civil közösségben az élet korántsem harmonikus és feszültségmentes. Kutatásaik alátámasztják *Benjamin Barber* alábbi klasszikus megfogalmazását: *„Az erős demokrácia polgárok önkormányozó közösségeinek eszméjén nyugszik, akiket nem annyira homogén érdekek, mint inkább a civil iskolázottság kapcsol össze, s akiket elsősorban civil beállítódásuk erényei és a részvételi intézmények tesznek képessé arra, hogy közös céljaik és közös akcióik legyenek, nem pedig altruizmusuk vagy jó természetük. Az erős demokrácia egybehangzik a konfliktus politikájával, a pluralizmus szociológiájával és a cselekvés magán- illetve közszférájának elválasztásával."*[129]

Észak és Dél fejlettségbeli kontrasztjának persze komoly történelmi okai vannak, ezek közül azonban Putnam a legfontosabbnak az egyesülési, a civil társulások létrehozására irányuló kedv alapvető különbözőségét találta. Az egyesülési elv legfontosabb megnyilvánulása a már egyesített, múlt századi Olaszországban az önsegélyező társaságok elterjedése volt, párhuzamosan a hasonló francia egyesületekkel illetve a brit baráti társaságokkal. Ezek az önsegélyező társaságok a következő támogatásokat nyújtották tagjaik számára: segélyek az öregeknek, nyomorékoknak és a munkára képteleneknek; segélyek az elhunytak családtagjainak; kártérítés munkahelyi balesetek esetén; munkanélküliek segélyezése; a munkát keresők utazásainak pénzügyi támogatása; temetési költségek; bölcsődei ellátás és anyasági segély; a tagok és családtagjaik iskolai képzésének támogatása, beleértve az esti iskolákat; mozgó könyvtárak, művészeti és kézműves alapképzés. És noha az önsegélyező társaságok elsősorban a városi munkásság igényeihez igazodtak, tagságuk és vonzerejük átnyúlt a hagyományos gazdasági-, politikai- és osztályhatárokon. Voltaképpen az önsegélyező társaságok annak képviselték egy helyileg szervezett, belső anyagi alapokkal rendelkező, önsegélyező verzióját, amit a 20. században jóléti államnak nevezünk.[130]

Ezzel éles kontrasztban, egy 1863-as jelentés szerint Calabriában – az autoritárius kormányzás déli tradíciójába bezárt nyomorúságos vidéken (amely egyébként az 1970-es vizsgálatok szerint Itália legkevésbé civil körzetének bizonyult) – *„egyáltalán nem léteznek egyesületek, önsegélyező társaságok, minden izolált. A társadalmat egyedül a hagyományos természeti és vallási kötelékek tartják egybe; de gazdasági kötelék nincs, hiányzik a szolidaritás a családok*

128 Id. mű, pp. 114–5.

129 Benjamin Barber, *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, Berkeley: University of California Press, 1984. p. 117.

130 Robert Putnam, op. cit. pp. 138–9.

vagy egyének között, illetve közöttük és a kormányzat között".[131] *„A múlt nehezéke, kombinálva az állami hatóságok 1860 utáni kudarcaival és a katasztrofális paraszt-földesúr viszonnyal ... olyan társadalmat hozott létre, ahol a* fede publica *(civil bizalom) a minimálisra redukálódott:* chi ara diritto, muore disperato *– aki őszintén viselkedik, nyomorúságos véget ér – ismert calabriai közmondás."*[132]

Az ezekben a körzetekben meggyökeresedett ősi bizalmatlanságot számos más közmondás is rögzíti:

Átkozott, aki bízik a másikban.

Ne adj kölcsön, ne adj ajándékot, ne cselekedj jót, mert csak bajt hoz rád.

Mindenki a saját javával törődik és becsapja társát.

Ha a szomszéd háza ég, a sajátodra hordj vizet.[133]

Ez a beállítódás a maffia melegágya. A történészek, antropológusok és bűnügyi szakértők különböző szempontokból vizsgálják a maffia speciális történeti gyökereit, de a legtöbben egyetértenek abban, hogy a maffia a tradicionális patrónus-kliens viszonyon alapul, és hogy az állam adminisztratív és törvénykezési struktúrájának gyengesége engedte szabadjára, ezzel még inkább aláásva az állami struktúrák tekintélyét. De ha a törvények és a szerződések betartatásának állami kudarca a maffia megjelenésének egyik előfeltétele, nem kevésbé fontos másik előfeltétel a bizalmatlanság ősi kultúrája. *„A maffiózó legsajátosabb tevékenysége egy rendkívül speciális áru termelése és eladása, amely megfoghatatlan ugyan, de mégis nélkülözhetetlen eleme a gazdasági tranzakciók többségének. Autók, sör, alkatrészek vagy könyv helyett a maffiózó bizalmat termel és árul."*[134]

A rendelkezésre álló statisztikai adatok egy évszázadra visszanyúlva erősítik meg az egyesülési kedv és a kollektív szolidaritás feltűnő regionális különbségeit. 1904-re például Piemontban több mint hétszer annyi önsegélyező egyesület jött létre, mint Pugliában, a lakosság számához arányítva. 1915-re a szövetkezetei egyesülések egy főre jutó tagsága tizennyolcszor nagyobb Emilia-Romagnában, mint Molisében. Ezek a regionális koncentrációk persze a maguk részéről az együttműködés és szociabilitás már korábban létező hagyományain nyugodtak. Gyakran előfordult, hogy egy ősi céh a 18. században egy kegyes társaságban támadt fel, amely később önsegélyező társasággá alakult, amely bátorította a szövetkezeti egyesüléseket, amelyek aztán az alapját képezték a szakszervezeteknek és politikai tömegpártoknak.[135]

A mai Olaszországban a civil közösség szorosan összefügg a társadalmi és gazdasági fejlődéssel. Általában megállapítható, hogy azok a körzetek, amelyek ma előkelő helyen állnak a civilségi skálán, egyszersmind egészségesek, jómódúak és iparosodottak. A szkeptikusok ebből könnyen levonhatják azt a következtetést, hogy a civil közösség csak járulékos jelenség, hogy csak a gazdasági jólét tudja fenntartani a civil részvétel kultúráját. Ma is nehéz a szegény, beteges parasztoknak bekapcsolódniuk egy civil szellemiségű akcióba, hát még egy évszázada milyen nehéz lehetett. Nem lehet, hogy a gazdasági és társadalmi struktúrában észlelhető folyamatosság az oka a civil életben mutatkozó folyamatosságnak? Nem lehet, hogy a gazdaság a lényeg, nem pedig a civilség foka?

Putnamék vizsgálata azonban megkérdőjelezni látszik ezt a szkeptikus álláspontot. Azt találták ugyanis, hogy a folyamatosság és változás hosszútávú patternjei nem felelnek meg semmiféle egyszerű gazdasági determinizmusnak. Először is, a közösségi republikanizmus felbukkanása nem a szokatlan anyagi bőség következménye. A kor Észak-Olaszországának gazdasági fejlettsége meglehetősen kezdetleges fokon állott, jóval alacsonyabb szinten mint a mai Mezzogiorno és talán még a korabeli Délnél is fejletlenebb volt. A közösségi republikanizmus virágzása a civil részvétel normáinak és hálózatának egyszerre következménye és oka. Másodszor pedig, az Észak és Dél közötti, egy egész évezreden végignyúló civil különbségek jóval állandóbbnak látszanak, mint a gazdasági különbségek.[136]

Ha a jelenben lezajló gazdaságszociológiai fejlődés előrejelzéséhez a civil hagyományokat illetve a múltban végbement gazdaságszociológiai fejlődés adatait egyszerre használjuk, akkor hamar kiderül, hogy a civilségi fokmérő a gazdaságszociológiai fejlődés sokkal megbízhatóbb előrejelzését nyújtja, mint maguk a gazdasági adatok. Sőt, a 19. századi civil hagyományok olyan erősen előrejelzik a 20. századi iparosítást, hogy ahol a kulturális hagyományok konstansnak vehetőek, ott egyszerűen *semmiféle korreláció* nem mutatkozik az 1901–1911-es, illetve az 1977-es ipari foglalkoztatottsági adatok között.

131 Idézi: Piero Bevilacqua: „Uomini, terre, economie," in *La Calabria,* eds. Piero Bevilacqua, Augosto Placanica, Turin: Einaudi, 1985. pp. 295–6.

132 Paul Ginsborg: *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943–1988*, London: Penguin Books, 1990. pp. 33–4.

133 Robert Putnam, op. cit. p. 144.

134 Diego Gambetta, „Fragments of an Economic Theory of the Mafia," *European Journal of Sociology* 29 (1988): 127–145, idézet: p. 128.

135 Robert Putnam, op. cit. p. 148.

136 Id. mű, p. 152.

Ugyanez a helyzet a szociális közellátás terén: az 1860–1920 között mért civilségi fok sokkal jobban előrejelzi az 1970-es évek csecsemőhalandóságát, mint az 1901–1911 között mért csecsemőhalandósági adatok; sőt, ha a civil hagyományokat konstansnak tekintjük, akkor a csecsemőhalandósági adatok közötti korreláció a szóbanforgó hatvan évben elhanyagolható. Összegezve: *„a gazdasági fejlettség nem jelzi előre a civil fejlettséget, viszont a civil fejlettség jobban előrejelzi a gazdasági fejlettséget, mint maguk a gazdasági adatok."*[137]

Itt jutunk el mármost a *társadalmi tőke* rendkívül fontos szociológiai fogalmához. Az önkéntes együttműködés könnyebb egy olyan közösségben, amely jelentős társadalmi tőkét halmozott fel a reciprocitás normáinak és a civil részvétel szövevényes hálózatának formájában. A társadalmi tőke fogalma a társadalmi szervezetek olyasfajta jellemzőire utal, mint a bizalom, a normák és viszonyhálók, amelyek javítják a társadalmi együttélés hatékonyságát azáltal, hogy keretet és szabályokat biztosítanak az összehangolt közös cselekvésnek. *„Csakúgy, mint a tőke más formái, a társadalmi tőke is produktív, lehetővé teszi bizonyos célok elérését, amelyek a társadalmi tőke hiányában elérhetetlenek lennének. ... Például, egy olyan csoport, amelynek tagjai megbízhatóak és széleskörű bizalommal fordulnak egymás felé, jóval többre lesz képes, mint egy másik hasonló csoport, amely viszont nélkülözni kénytelen a megbízhatóságot és a bizalmat. ... Egy farmer közösségben ... ahol az egyik farmer szénáját a másik farmer rakja kazalba, és ahol a földműveléshez szükséges szerszámokat széleskörben kölcsönzik egymásnak a farmerek, a felhalmozott társadalmi tőke minden egyes farmer számára lehetővé teszi, hogy kevesebb fizikai tőke segítségével végezze el munkáját."*[138]

A társadalmi tőke legtöbb formája, mint például a bizalom, olyasvalami, amit erkölcsi erőforrásnak nevezhetünk, vagyis olyan erőforrás, amelynek kínálata a használat során növekszik és nem csökken, s amely elcsökevényesedik, ha nem használják. Ezzel szemben, *„a mélységes bizalmatlanságot igen nehéz a tapasztalaton keresztül érvényteleníteni, mert a bizalmatlanság vagy megakadályozza az embereket abban, hogy a megfelelő típusú társadalmi gyakorlatban résztvegyenek, vagy, ami még rosszabb, olyan viselkedést eredményez, amely tovább erősíti a bizalmatlanság érvényét ... Ha egyszer már a bizalmatlanság megült egy közösség tagjai között, akkor hamarosan lehetetlen lesz megmondani, hogy valaha is jogosult volt-e, mert a bizalmatlanságnak megvan az a képessége, hogy* önbeteljesítő *legyen."*[139] A társadalmi tőke – a bizalom, a normák és a kapcsolathálók – másik jellegzetessége, hogy *közjó,* szemben a hagyományos tőkével, amely rendszerint a magán javak közé tartozik.

Olaszország civil körzeteiben, például Nápolytól eltérően, a társadalmi bizalom már régóta kulcsfontosságú összetevője annak az ethosznak, amely fenntartja a gazdasági dinamizmust és a hatékony kormányzati teljesítményt. Igen gyakran van szükség együttműködésre – a törvényhozó és a végrehajtó testület, a munkások és a menedzserek, a különböző politikai pártok, a kormányzat és a magánérdekeltségek, a különböző kisvállalkozások, stb. között – ám a szerződéskötés és folyamatos ellenőrzés az ilyen esetekben sokszor lehetetlen, harmadik fél bevonása pedig nem lenne praktikus. Ehelyett a bizalom olajozza az együttműködést. Minél nagyobb fokú a bizalom egy adott közösségben, annál nagyobb az együttműködési készség. Az együttműködés maga pedig bizalmat termel. A társadalmi tőke tartós fölhalmozása a civil Olaszország erényes körei mögött meghúzódó történet főszereplője.[140]

De Putnamék vizsgálata a kereszténység különböző formáinak a civilségi fokot befolyásoló jellegzetességeivel kapcsolatban is igen figyelemreméltó eredményre jutott. Kutatásuk során kiderült, hogy noha valamennyi vallásos csoport a hierarchia és az egyenlőség valamilyen keverékét képviseli, a protestáns gyülekezeteken belüli kapcsolathálók hagyományosan sokkal inkább horizontálisan szervezettek, mint a katolikus egyházon belüliek. A civil részvétel kapcsolathálói intenzív horizontális interakciót képviselnek és ezek a kapcsolathálók a társadalmi tőke lényegi formáját jelentik: minél sűrűbbek az ilyen típusú kapcsolathálók egy adott közösségben, annál valószínűbb, hogy a polgárok képesek lesznek egymás kölcsönös hasznára együttműködni.

A vertikálisan szervezett kapcsolathálók ezzel szemben, bármilyen sűrűek legyenek is és bármilyen fontosságot tulajdonítsanak is nekik a tagok, képtelenek fenntartani a társadalmi bizalmat és együttműködést. Az információ vertikális áramlása gyakran megbízhatatlanabb, mint a horizontális áramlás. Az a tény, hogy a vertikális kapcsolathálók kevésbé képesek megoldani a kollektív cselekvés dilemmáit, mint a horizontális hálózatok, lehet az egyik döntő

137 Id. mű, p. 157.

138 A társadalmi tőke fogalmának részletes kifejtését l.: James S. Coleman: *Foundations of Social Theory,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990. pp. 300–321.

139 Diego Gambetta: „Can We Trust Trust?" in *Trust: Making and Breaking Co-operativ Relations,* ed. Diego Gambetta, Oxford: Blackwell, 1988. p. 234. Kiemelés az eredetiben.

140 Robert Putnam, op. cit. pp. 170–171.

oka annak, hogy a kapitalizmus a feudalizmusnál hatékonyabbnak bizonyult a 18. században, a demokrácia pedig az autokráciánál a 20. században.[141]

A civil részvétel kapcsolathálói a társadalom széles szegmentumaira kiterjednek és ezzel megalapozzák az együttműködés kultúráját az egész közösség szintjén. Fontos megjegyezni, hogy a *gyenge* interperszonális kapcsolatok inkább összekötik a *különböző* kiscsoportok tagjait, mint az erősek, amelyek az egyes csoportokon belüli kapcsolatokra koncentrálnak. A sűrű, de szegregált horizontális kapcsolatháló az egyes csoportokon belüli együttműködést tartja fenn, míg a civil részvételnek azok a hálói, amelyek átnyúlnak a különböző társadalmi hézagokon, a szélesebb együttműködés útjait egyengetik. Ez egy újabb oka annak, hogy a civil részvétel kapcsolathálói miért játszanak annyira döntő szerepet a társadalmi tőke közösségi fölhalmozásában.

Ha a civil részvétel horizontális kapcsolathálói elősegítik a közös cselekvés dilemmáinak megoldását, akkor érthető, hogy minél horizontálisabban struktúrált egy szervezet, annál inkább képes a szélesebb közösség intézményi sikereit támogatni és előidézni. Így aztán, a hierarchikusan berendezett szervezetek – mint a maffia vagy az intézményes katolikus egyház – tagsági aránya negatív korrelációt mutat a jó kormányzással: Olaszországban legalábbis igaz, hogy a legodaadóbb templombajárók a közösség legkevésbé civil szellemiségű tagjai.[142]

A fentiek alapján a következő összefoglaló jellegű megállapítások tehetőek a társadalmi tőke jelentőségéről:

A társadalmi tőke felhalmozott készletei, mint amilyen a bizalom, a normák és a kapcsolathálók, önbeteljesítő és kumulatív jellegűek. Az erény körei olyan társadalmi egyensúlyt hoznak létre, amelyre az együttműködés, a bizalom, a reciprocitás, a civil részvétel és közösségi jólét magas szintje jellemző. Ezek a nyomvonalak határozzák meg a civil közösség mibenlétét. Másfelől, e nyomvonalak hiánya a nem-civil közösségekben úgyszintén önbeteljesítő: a dezertálás, a bizalmatlanság, az önző elfordulás, a kizsákmányolás, az elszigeteltség, a rendezetlenség és stagnálás egymást erősítik az ördögi körök fullasztó nyomorúságában. Ez a gondolatmenet arra enged következtetni, hogy legalább *két* olyan egyensúlyi helyzet létezik, amely felé a közös cselekvés problémáival szembenéző társadalmak (vagyis *valamennyi* társadalom) fejlődése tendál, és amelyek, ha egyszer már megültek a társadalom pórusaiban, önbeteljesítő erővel bírnak.

141 Id. mű, p. 175.

142 Id. mű, p. 176.

Az egyik egyensúlyi állapotot a soha-nem-együttműködni stratégia jellemzi, az okokat klasszikusan rögzíti a játékelmélet híres fogoly-dilemmája. Ennek az egyensúlynak a társadalmi szereplői meglehet, nagyon is tisztában vannak azzal, hogy rosszabbul járnak, mintha az együttműködő egyensúly résztvevői lennének, ám az egyes individuum erejét meghaladja, hogy előidézze az áttérést ebbe a boldogabb egyensúlyba.

Ebben a felállásban a kollektív cselekvés dilemmáinak Hobbes-i, hierarchikus megoldásainak – parancsuralom, kizsákmányolás és függés – dominanciája várható. Az ügyeknek ez az elnyomó, autoriter intézése nyilvánvalóan alacsonyabb fokú hatékonyságot és életminőséget biztosít, mint az együttműködésre alapozott megoldás, hiszen önmagába visszatérő elmaradottságra kárhoztatja a társadalmat. Mindazonáltal ez az autokratikus megoldás még mindig jobb, mint az anarchikus természeti állapot, amint azt úgyszintén számtalanszor megtapasztalhatták Dél-Olaszország lakói a középkortól napjainkig. A Hobbes-i változatnak az az előnye legalább megvan, hogy elérhető azoknak az egyéneknek a számára, akik képtelenek megbízni szomszédaikban.[143]

A társadalomtudósok már régóta vitatkoznak azon, hogy melyik okozza a másikat: a kultúra vagy a struktúra. Putnamék vizsgálatának kontextusában ez a kérdés úgy konkretizálható, hogy milyen bonyolult oksági viszonyok húzódnak meg azok között a kultúrális normák és attitűdök illetve társadalmi struktúrák és viselkedési patternek között, amelyekből létrejön a civil közösség. Az egyenesvonalú oksági kérdéseknek azonban nem szabad elnyomniuk az egyensúlyanalízist. Ebben a kontextusban ugyanis kultúra vs. struktúra, tyúk vagy tojás kérdéssé válik, s végső soron terméketlen. Ennél sokkal fontosabb azt megérteni, hogy a történelem miként egyengeti a fejlődés bizonyos ösvényeit és miként zár le másokat.

„A trend-függőség azt jelenti, hogy a történelem számít. Nem érthetjük meg a ma választásait (és nem határozhatjuk meg a gazdasági teljesítmény modellezésén keresztül), ha nem követjük nyomon az intézmények lépcsőzetes fejlődését. De még csak az elején vagyunk a trend-függőség igen komoly következményeinek feltárásában. ... Az informalitás visszatartja az anyagot. Sokkal többet kell megtudnunk a viselkedés kulturálisan leszármazott normáiról illetve arról, hogy ezek milyen kölcsönhatásba lépnek a formális szabályokkal, hogy jobb válaszokat tudjunk

143 Id. mű, p. 178.

adni a felmerülő kérdésekre. Még csak az elején vagyunk az intézmények komoly vizsgálatának."[144]

Annyi mindenesetre Putnamék igen alapos és kiterjedt vizsgálata alapján bizton és mérhetően megállapítható, hogy a *társadalmi kontextus és a történelem alapvetően kondicionálja az intézmények hatékonyságát.* Ahol az adott körzet talaja termékeny, ott a régiókat gazdagon táplálja a regionális hagyomány, de ahol a talaj gyenge, ott az új intézmények megbénulnak. Az intézmények hatékonysága és reagálóképessége – a civil humanizmus nyelvén szólva – a republikánus erényeken és gyakorlaton múlik. Tocqueville-nak igaza volt: a demokratikus kormányzatot erősíti, nem gyengíti, ha életerős civil társadalommal kell szembenéznie.

„Egy dalkör kórusának harmóniái jól illusztrálják, miként képes az önkéntes együttműködés olyan értékeket létrehozni, amelyeket egyetlen individuum sem volna képes egyedül önmaga életre kelteni, legyen bármilyen gazdag, bármilyen életerős is. Egy civil közösségben virágoznak az egyesületek, tagságuk jelentősen átfedi egymást és a részvétel a közösségi élet számos területén bomlik ki. Az a társadalmi szerződés, amelyen a civil közösség ilyen együttműködése nyugszik, nem jogi, hanem morális jellegű. A normák megsértésének szankcionálása nem büntetőjogi, hanem a szolidaritás és együttműködés kapcsolathálóiból való kihullás. ... A normák és elvárások igen fontos szerepet játszanak.

Ahol a normák és a civil részvétel kapcsolathálói hiányoznak, ott a kollektív cselekvés kilátásai meglehetősen sivárak. Mezzogiorno sorsa komoly tanulságokkal szolgálhat a Harmadik Világ országainak jelene, illetve Eurázsia volt kommunista országainak jövője szempontjából, amelyek bizonytalanul mozognak az önkormányzati intézmények felé. A mindig dezertál társadalmi egyensúlya jelentheti a jövőt a világ nagy része számára, ahol a társadalmi tőke korlátozott mértékben vagy egyáltalán nincs jelen ... A volt kommunista társadalmak többsége már a kommunista rendszer uralomra jutása előtt is igen gyenge civil hagyományokkal rendelkezett, s a totalitárius kommunista kormányzás azután csak tovább pazarolta a társadalmi tőkének ezt az amúgyis szegényes készletét. A reciprocitás normái és a civil részvétel kapcsolathálói hiányában Mezzogiorno Hobbes-i sorsa – a gazdasági stangálás – valószínűbb, mint a demokratizálás és gazdasági fejlődés. Palermo Moszkva jövője lehet."[145]

144 Douglass C. North: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, New York: Cambridge University Press, 1990. p. 100, p. 140.

145 Robert Putnam, op. cit. pp. 182–183.

*

Putnam egy évtizede megfogalmazott megállapítása prófétikus erejűnek bizonyult, és sajnos nem csupán Moszkva, hanem részben úgy tűnik Budapest jövőjét illetően is. A maffia aggasztó magyarországi térnyerése a kilencvenes évek egyik legfigyelemreméltóbb és legsajnálatosabb társadalmi jelensége.

De a fenti fogalmi hálót alkalmazva azt is rezignáltan meg kell állapítanunk: a nyolcvanas évek magyar pártonkívüli baloldali ellenzéke, ahelyett, hogy a rendszerváltoztatás folyamatában építeni igyekezett volna a civil közösség első csíráit jelentő, független ellenzéki szerveződésekre – a SZETA-ra, a különböző szamizdat-kiadókra, a vallásos csoportokra, a környezetvédőkre, stb. –, vagyis a civilség horizontális struktúráira, amelyek a bizalmon és az egymás iránti szolidaritáson alapultak, többszöri öncsonkításon keresztül egy szigorúan vertikálisan szervezett hatalmi központot hozott létre – ennek a folyamatnak első állomását jelentette a Szabad Kezdeményezések Hálózatának átalakulása az SZDSZ nevű politikai párttá.

Persze attól még, hogy egy társadalmi mozgalom politikai párttá alakul, annak nem kell feltétlenül programszerűen eltékozolnia a létrejöttét elősegítő társadalmi tőkét. Nyugodtan megtörténhetett volna ennek az ellenkezője is: nevezetesen, hogy tovább szorgalmazza a hátterét és társadalmi bázisát jelentő civil szerveződések kibontakozását, épít a már meglévő, igen erős szolidaritási kapcsolatokra, és a legkülönfélébb gyakorlati módokon kísérletezi ki az együttműködés társadalmilag hasznos formáit. Az SZDSZ Tölgyessy Péter vezetésével minden bizonnyal ebbe az irányba indult volna, Tölgyessy bázisa elsősorban horizontális volt, vagyis az SZDSZ helyi szervezeteire támaszkodott, ám az addigra a párton belül már hatalmi pozícióit megszilárdító kemény mag szektásan vertikális akaratérvényesítése megakadályozta politikája végrehajtásában. Nyilvánvaló, hogy az *együttműködés kultúráját* az SZDSZ-en belül legyőzte a *gyanakvás kultúrája.*

A gyanakvás kultúrája

A negyven esztendős kommunista-szocialista uralom erőszakszervezetein keresztül Magyarországon eddig sosem tapasztalt méretekben építette ki és *építette be* a polgárok mindennapi életébe azt a pszichológiai-szociológiai mechanizmust, amelyet összefoglalóan *a gyanakvás kultúrájának* nevezhetünk. A Rákosi-diktatúra arra a rendkívül egyszerű vakhitre épült, hogy a magyar nép, úgy ahogy van, *an bloc* bűnös, ellenség, ezért vele szemben voltaképpen minden megengedhető. Ezt az ontológiai elképzelést 1956 forradalmárai komoly véráldozatok árán megsemmisítették. Kádár 1956 és 1963 között ugyan még ennek jegyében végeztetett ki többszáz embert, egyebek között a forradalom vezetőit, élükön Nagy Imrével, az ország törvényes miniszterelnökével, ám az 1963 után meghirdetett konszolidáció már arra az új, finomított ontológiai elképzelésre épült, hogy *aki nincs ellenünk, az velünk van*.

Persze ez az elképzelés a politikai gyakorlatban csak akkor lehet sikeres, ha a hatalom folyamatosan megbízható és naprakész információkkal rendelkezik arról, hogy viszont pontosan kik is azok, akik ellenünk vannak Ezt a célt szolgálta a *hálózat,* a rendőri, belügyminisztériumi, katonai és titkosszolgálati szervezetek által működtetett rendkívül kiterjedt apparátus, amely elsőrendű feladatának tekintette, hogy álcázott formában behatoljon a polgárok magánéletének minden lehetséges szférájába és a legintimebb gondolatokról, szándékokról, indulatkitörésekről, érzelemnyilvánításokról is tapasztalatokat szerezzen, ezeket foglalták össze pl. a rendszeresen készített hangulatjelentések. Ehhez komoly civil erőforrásokat mozgósitott. A párt, a szakszervezetek, a Hazafias Népfront, a KISZ, a Munkásőrség, a Polgári Védelem tagjai, az önkéntes rendőrök, az ifjúgárdisták, a személyzetisek, a rendészek, a házfelügyelők, gondnokok politikailag persze eleve megbízhatóbb állampolgárnak számítottak, rájuk tehát már pozíciójuknál fogva is természetesen támaszkodhatott a pártállam. De ezen túlmenően széleskörű besúgó-ügynöki hálózatra is szükségük volt, amelyen keresztül aztán nem csupán egy irányban – a gyanúsnak tekintett személyektől a hatalom felé –, hanem ellenkező irányban – a hatalomtól a polgárok felé – is bőséggel áramoltak az információk és dezinformációk És mivel a spiclik beférkőztek barátaik, szeretteik, szeretőik bizalmába, akik ily módon teljesen védtelenné váltak a *hálózattal* szemben, így aztán a hatalom nem csupán tesztelni, de bizonyos mértékig befolyásolni is tudta az ország lakosainak hangulatát.

Ez felmérhetetlen rombolást vitt végbe a magánéletnek éppen azokban a civil szféráiban, amelyekről az előző részben legalább vázlatosan megmutattam, hogy milyen fontosak a társadalmi tőke felhalmozásában és működtetésében, egy egészségesen fejlődő civil társadalom táplálásában. Magyarország soha nem volt tőkében gazdag ország, a kommunista-szocialista uralom pedig még azt a kevés gazdasági potenciált is tönkretette, ami rendelkezésre állt. De ha lehet, ennél még súlyosabb rombolást vitt végbe a társadalmi tőke területén. Bizalomra, szeretetre alapozott emberi kapcsolatokat ugyanis még lerombolt üzemeknél, parlagon hagyott földeknél is nehezebb – sokszor lehetetlen – helyreállitani. És a *hálózat* éppen ezeket a kapcsolatokat rombolta, gátlástalanul.

E rombolás igazi mértéke majd csak akkor válik feltérképezhetővé, ha az ügynökökre vonatkozó adatok hozzáférhetőkké válnak. Erre pedig sajnos egyelőre várnunk kell. A Magyar Köztársaság parlamentje mindeizdáig nem alkotta meg azt az ügynöktörvényt, amely valóban méltó lenne az új, fiatal polgári demokráciához. Úgy tűnik, a magyar rendszerváltó elit a békés rendszerváltásért cserébe a kilencvenes évek fordulóján titkos paktumot kötött a hatalmukról lemondó szocialistákkal arról, hogy az ügynökök listáit semmilyen, mégoly korlátozott formában sem teszik nyilvánossá. Ez az áldatlan helyzet viszont csak arra jó, hogy a gyanakvás kultúrája tovább is fenntartható legyen, ami pedig jelentősen akadályozza a bizalomra, a good-will-re épülő társadalmi tőke helyreállitását és felhalmozását. Ami persze egyik pártnak sem kedvez úgy, mint a szocialistáknak, akik egyrészt már eddig is rendkívül sikeresen és minden más társadalmi csoportnál összehasonlithatatlanul hatékonyabban tudták politikai hatalmukat gazdasági tőkévé konvertálni, de ráadásul a negatív társadalmi tőke is nekik szolgál, hiszen a volt ügynököknél bizonyára nincsenek a szocialista pártnak megbízhatóbb szavazói.

Igaz, hogy a Történeti Hivatalban már sok minden hozzáférhető a pártállam negyvenéves regnálása alatt keletkezett dokumentumokból, de ez pusztán a jéghegy csúcsa, ráadásul még az ilyen rendkívül korlátozott formában rendelkezésre álló adatok rendszerezése is épphogy csak megkezdődött. Egyszóval még a tudományos kutató előtt is jelentős nehézségek tornyosulnak, nem is beszélve az egyszerű polgárról, aki csak alanyi jogon szeretne betekinteni a róla készült jelentésekbe. Mindazonáltal, ami már megtekinthető, az is felülmúl minden emberi képzeletet. Mármint a jóérzésű emberek képzeletét. Lássunk egy példát.

Hajnali történet (esettanulmány)

A *Hajnali* fedőnevű rendkívüli események dossziéját 1982. január 18-án nyitotta meg a BRFK III/III-D[146] alosztálya nagy nyilvánosság előtt elkövetett izgatás ügyében. A dosszié megnyitásáról szóló határozatban ez áll:

> „Budapest, *I., III., VII., VIII., X., XI., XIII., XX. kerületekben 1982. január 6-án a hajnali órákban ismeretlen tettes/ek/ által készített ellenséges röplapokat terjesztettek.*
>
> *A röplapok A/4 és A/5 nagyságú, fehér írógéppapírra írógéppel írt, indigóval sokszorosított, kommunistaellenes, a lengyel eseményeket meghamisító ellenséges hangnemben készült. Összesen: 100 db. került a birtokunkba.*
>
> *Tekintettel az ellenséges szövegű röplapok társadalmi veszélyességére szükségesnek tartjuk az ismeretlen elkövető felderítésére Rendkívüli Események Dosszié keretében a Bizalmas Nyomozás bevezetését."*

Erre a hírre a hálózati szervek rendesen megbolydultak. (Mint ismeretes, Lengyelországban 1981. december 13-án Jaruzelski tábornok szükségállapotot vezetett be, hogy letörje a *Szolidaritás* szakszervezeti mozgalmat.) A röplap szövege:

„MUNKÁSOK! MAGYAROK!

December 13-a óta a lengyeleket, akikhez történelmi barátság fűz minket, katonai terror sújtja.

Lengyelország katonai diktátora a törvényes lengyel országgyűlés kifejezett akarata ellenére hirdette ki a szükségállapotot. Egy harminchat milliós nép akaratát néhány ezer fegyveres próbálja megtörni, akik számára olcsó lett az emberélet.

146 A BM állambiztonsági szervezet III/III-as osztálya foglalkozott a belső elhárítással. Ennek D jelzésű csoportja volt az akció alosztály.

Törvényes alap nélkül fogtak le munkásokat, értelmiségieket, tudósokat, művészeket: olyan embereket, akik nem nyugodtak bele, hogy a lengyel nép ügyeit egy elnyomó bürokrata kisebbség intézze.

A Karácsonyt és az Újévet több tízezren töltötték szabad ég alatt internálótáborokban, többségük most is közvetlen életveszélyben van.

TUDD MINDEZT! ÉS GONDOLKOZZ!"

Ezt a szöveget valóban izgatónak vagy inkább idegesítőnek találhatták a hatalom szervei, pedig néhány szigorúan tényközlő és tárgyilagos mondat után semmi másra nem szólított föl, csak független gondolkodásra. A szervek idegességét csak fokozhatta, hogy alig két hónapja készítettük el a Beszélő első számát Dunabogdányban, s az új szamizdat lap éppen a lengyel katonai puccsal egyidőben kerülhetett az olvasók kezébe. Ezt a röplapot azonban nem mi csináltuk. Hogy kik, azt persze legelsősorban is a szervek szerették volna mihamarabb megtudni, s ennek érdekében – a dosszié tanúsága szerint – minden rendelkezésükre álló eszközt bevetettek.

Több tucat embert hallgattak ki a rendőrségen, több százzal beszélgettek el a lakásán; több ezer Robotron típusú NDK írógépről vettek írásmintát – ugyanis a röplap az írásszakértői vélemény szerint ilyen írógépen készült –; a röplapterjesztés útvonalán ellenőrizték a Fűszért és a Budapesti Tejipari Vállalat hajnali szállítóit, a hajnalban szolgálatot teljesítő buszsofőröket, villamosvezetőket, taxisokat, a diszpécsereket; ujjlenyomat vizsgálatok alapján próbálták megtalálni a tetteseket; a birtokukba került személyleírás alapján széleskörű igazoltatásokat folytattak; telefonokat hallgattak le, lakásokat figyeltek meg, munkahelyek öltözőiben és magánlakásokon folytattak titkos házkutatásokat. Mindebben a rend hivatalos őreinek természetesen – természetesen? – segítségükre volt a *hálózat,* a beépített és a csupán önkéntes ügynökök széles köre. Energiát, fáradságot, személyi állományt és emberi kapcsolatokat nem kímélő, másfél éves kemény nyomozó munka után azonban mégis *eredménytelenül* voltak kénytelenek lezárni az ügyet és az ekkor már több mint kétszáz oldalra rúgó dossziét 1983. augusztus 18-án. Felderítő munkájuk teljes kudarcot vallott.

A dossziét lezáró összefoglaló jelentésükben egyebek között ez áll:

„A végrehajtott intézkedések során beszerzett adatokat, dokumentumokat a BM III/III-3 Osztállyal[147] folyamatosan értékeltük. További intézkedések végrehajtását javasoltuk, melyet az alábbiak szerint végrehajtottunk:
1./ Befejeztük a vállalatoknál, intézményeknél fellelhető Robotron M-20-as írógépek gépírásmintáinak beszerzését.
A központi szervek által tartott objektumokban található írógépek gépírásmintáinak beszerzését a BM III/III-3 Osztály folytatta, konspirált körülmények között.
Különös figyelmet fordítottunk az ELTE-re és azzal összefüggő intézetekre.
A beszerzett gépírásminták szakértői vizsgálata alapján megállapítottuk, hogy nem hozhatók kapcsolatba az inkriminált írógéppel.
2./ Tovább folytattuk a „belső ellenzék" és a SZETA tagjaihoz kapcsolódó személyek felderítését, akik a röplapterjesztéssel összefüggésbe hozhatók.
A felderített személyek ellenőrzését környezetükből az írógépminták beszerzését elvégeztük, szakértővel megvizsgáltattuk.
A végrehajtott intézkedések nem vezettek eredményre.
3./ Operatív munkánk során tudomásunkra jutott, hogy az „ellenzékhez" kapcsolódó, azóta öngyilkosságot elkövetett Pless Judit munkahelyén az ORFI-ban mint gépírónő ellenséges tartalmú röplapokat készített.
Megállapítottuk, hogy nevezett az ORFI-ban összesen három napot dolgozott – napi 6 órában, a szobában negyedmagával tartózkodott – nem volt lehetősége röplapokat készíteni, így nevezettet a gyanúsíthatók köréből kizártuk.
4./ Befejeztük annak a 13 főnek az ellenőrzését, akik Robotron M-20-as írógéppel rendelkeznek, lakó és munkahelyeiken a hálózati kutatás nem vezetett eredményre.
Az írógépek gépírásmintáit írásszakértővel megvizsgáltattuk, aki kizárta nevezetteket a gyanúsíthatók köréből.
5./ Angyalosi Gergelyt 3/a rendszabályon keresztül 1982. szeptember 28-tól 1983. március 15-ig ellenőriztük. Az ellenőrzés során néhány újabb kapcsolat merült fel, azonban nevezettek op. szempontból nem érdemlegesek.

147 Az „ellenséges elemek" elhárításával foglalkozó osztály.

Kapcsolatainak, szokásainak, találkozási helyeinek megismerése céljából külső figyelés alá vontuk, melynek során ezideig nem ismert kapcsolatai merültek fel. A felmerült személyek jó része a belső ellenzék tagjai.
Ellenőrzésüket a BM III/III-4 Osztállyal[148] közösen végeztük.
Ezek: Magyar Bálint, dr. Haraszti László, dr. Pál András, Cser Gábor, Somlai Tibor, Gyűrei Vera, Horváth Péter, Marton Éva, Kőszeg Ferenc, ellenzéki személyek, valamint Szabó Éva barátnői, Majszter Márton rokoni kapcsolatai.
A munkahelyükön, lakókörnyezetükben, az Útlevél Alosztályon az írógépkutatást elvégeztük.
A beszerzett gépírásminták alapján az írásszakértő nevezetteket kizárta az elkövetők sorából.
6./ Az 1982. október 30-án a Bem téren néma tüntetésen megjelent és igazoltatott személyek ellenőrzését a BM III/III-3 és III/III-4 Osztályokkal közösen hajtottuk végre.
A végrehajtott intézkedéseket az írógépkutatás során a cselekménnyel összefüggésben érdemleges adat nem jutott tudomásunkra.
Az intézkedések végrehajtásakor keletkezett adatok alapján az elemző-értékelő munkánk során megállapítottuk, hogy a cselekményt az ellenséges ellenzék azon csoportja követte el, mely a lengyel eseményekkel kapcsolatosan fejtett ki aktív tevékenységet. A lengyelországi helyzet normalizálódásának hatására az ezirányú ellenséges tevékenységüket megszüntették, többet ezzel a témával nem jelentkeztek.
Az inkriminált írógép-kutatást a társszervek bevonásával nagy apparátussal végeztük, melynek során feltehetően ott is ellenőriztünk, ahol a feltalálási helye van, mivel az írógéppel ezt követően többet semmiféle irományt nem készítettek.
Tekintettel arra, hogy a központi szakalosztályunk, a BM III/III-4 és BM III/II-5[149] Osztályok területén az utóbbi két évben felmerült ellenséges ellenzéki személyek – 3500 fő – kéz- és gépírás szakértői vizsgálatát folyamatba tette, az ügyükben felmerült, rendelkezésünkre álló személyi vonatkozású anyagot ismételten átvizsgáltatjuk, illetve a más állambiztonsági területről származó, esetleges számításba vehető adatok alapján utóellenőrzéseket végzünk.

148 Az ellenséges kulturális tevékenység elhárításával foglalkozó osztály.

149 A kémelhárítás határon túli operatív intézkedéseiért felelős csoport.

A BM Központi Szakalosztállyal történt konzultáció – az ügy értékelése-elemzése – alapján javasoljuk az operatív feldolgozó munka befejezését és a dosszié irattárba helyezését."

Gondolom, ezért a munkáért a szervek nem kaptak különös dicséretet: óriási energiabefektetések után feltálalták a semmit. A civil társadalom szolidaritása jól működött. A lengyelé is, és ebben az esetben a magyaré is. A *Hajnali* történet a független, felelős szabadgondolkodás és -cselekvés sikertörténete, amely arra is rávilágít, hogy a szervek korántsem voltak mindenhatóak és mindentudóak – noha persze különféle legendák[150] segítségével ezt próbálták elhitetni magukról, sajnos, nem kevés sikerrel.

Itt engedjen meg az Olvasó egy személyes megjegyzést, mielőtt a történet további vonatkozásait elemezném. Amikor 1977–78 folyamán egyre erősödő meggyőződésemmé vált, hogy meg kell teremteni Magyarországon a szabad gondolat cenzúrázatlan, független nyilvánosságát, akkor persze a dolog gyakorlati kivitelezhetőségével kapcsolatban fölmerülő problémákat is végig kellett gondolnom. Például azt, hogy van-e esélye egy illegális nyomda működtetésének a lebukás veszélye nélkül a szervekkel szemben. Vagyis: túl lehet-e járni a félelmetesen mindenhatónak föltüntetett hálózat eszén? Az erre a kérdésre adott határozott lelki-szellemi-érzelmi válaszom kiformálódásában döntő szerepet játszott Szolzsenyicin *Gulag*ja, amelyet ebben az időben olvastam, angolul. Úgy emlékszem, az első kötetet 1977-es nyugati turista útunk alkalmával hoztuk haza Londonból, ahol a St. Paul székesegyház lábánál működő picinyke könyvesboltban néhány könyvhöz szinte ingyen hozzájuthattak az arra vetődő kelet-európai turisták.

Szolzsenyicin a Gulag elején elemzi azt a pszichológiai helyzetet, amelyet a rettegett szovjet titkosszolgálat, a GPU, majd a KGB kialakított önmaga körül, s amely legalább annyira hatásosan segített hatalmuk fönntartásában, mint az alkalmazott brutális erőszak. Azt a pszichózist sugallták ugyanis, hogy előlük nincs menekvés, *Big Brother* mindent lát, mindent hall, mindent tud. Szolzsenyicin azt írja, hogy amikor az első orosz ember lélekben elég erős volt ahhoz, hogy visszautasítsa ezt a pszichózist, amikor kételkedni kezdett a KGB mindenhatóságában, s amikor ezt a lelki kételkedést azzá a gyakorlati cselekvéssé homogenizálta, hogy amikor a KGB szakemberei hajnalban rátörték az ajtót, akkor – ahelyett, hogy engedelmesen megadta volna magát – kapásból kiugrott az ablakon és megpróbált elmenekülni, és mit tesz Isten, ez sikerült is neki, nos, akkor kezdődött a Szovjetunió fölszabadulása.

150 A *legenda* a belső elhárítás egyik szakszava, akkor használták, amikor a hálózat munkatársa szándékosan félrevezető, hamis információ, történet segítségével igyekezett megtudni valamit, vagy rávenni valakit valamire. A titkosszolgálatok, hivatalból, rengeteg legendát gyártottak.

Amikor végleg eldöntöttem, hogy a Beszélő alapító nyomdásza leszek, akkor lelkileg már ebben a diszpozícióban voltam: nem hittem abban, hogy a hálózat mindenható és hittem abban, hogy szükség esetén el lehet előlük menekülni, még Magyarországon is. És mindkét hitem beigazolódott: a szerveknek nem sikerült felderíteniük, hogy a Beszélő nyomdája 1981 és 1985 között Dunabogdányban működött, amikor viszont 1985 februárjában más okokból mégis kijöttek a házunkhoz, akkor pedig el tudtam menekíteni a nyomdagépet az orruk elől. Szolzsenyicinnek igaza volt.

A hálózat önkéntesei

De persze 1981–82 fordulóján az alázatos állampolgári lojalitás éppúgy jelen volt Magyarországon, mint a dacos ellenszegülés. Amikor először kezembe került a *Hajnali* dosszié a Történeti Hivatalban, az első száz oldal olvastán elég mélyre süllyedt a szívem, főleg, hogy akkor még nem tudtam: a történet a szabadgondolat és -cselekvés szempontjából happy enddel zárul.

A dossziéból ugyanis kiderül, hogy az 1982. január 6-án hajnalban főként Budapest munkáslakta kerületeiben buszmegállókra, telefonfülkékre, kapualjakba fölragasztott, buszok, villamosok ülésein hagyott, autók ablaktörlője alá tett röplapokból a hajnali, civil járókelők csaknem annyit beszolgáltattak, mint amennyit a rend hivatalos őrei, jórészt állampolgári bejelentések alapján sebtében össze tudtak szedni. (52 röplapot rendőrjárőrök találtak, 48 viszont állampolgári bejelentés vagy beszolgáltatás révén került a szervek birtokába.)

A hálózat önkéntesei között találunk presszó üzletvezető asszonyt, szeszgyári csoportvezető asszonyt, gázgyári munkásnőket, textilfestő gyári rendészetvezető asszonyt, szakmunkás tanulófiúkat, textilgyári szakmunkást, gyógyszertári központi diszpécsert, taxisofőrt, BHG gyári rendészt, ápolónőt, a Közterület Fenntartó Vállalat nyugdíjas munkavezetőjét, nyugdíjas asszonyt, a csepeli autógyár főrendészét, baromfi boltvezetőt, csepeli segédmunkást, BKV forgalomirányítót, házfelügyelőt, gyógyszerárugyári targoncavezetőt, hajtóműgyári üzemrendészt, önkéntes rendőrt. Közülük

ıémelyek személyesen adták le a legközelebbi rendőrörsön a letépett röpla-ıot, de zömük a szolgálati utat betartva, közvetlen feletteseit értesítette az ıgyről. Néhányukat külön is kihallgatták, s ők a röplap megtalálásának ényszerű ismertetése után indokolták is, miért szolgáltatták be azt. Mivel a eszolgáltatás önkéntesen történt, ezért valószínűsíthető, hogy az indoklás ıgyszintén, ámbár itt azért az embernek támadhatnak kételyei: nem a ki-ıallgató rendőrtiszt által sugalmazott indoklásokról van-e szó.

Mindenesetre a kihallgatási jegyzőkönyvekben ilyesmik találhatóak:

„Én ezt a dolgot undorítónak tartom, politikai meggyőződésem ellen valónak, ezért is adtam le, hogy az ilyeneket, akik ezt elkövették, elfoghassák" (28 éves nő, ɔrgalomirányító).

„A véleményem szerint az egész egy primitív aljas dolog, amivel az embereket karják megzavarni, ugyanez volt 1956-ban is nálunk és ezért tartottam ezt a dol-ot csibészségnek" (45 éves férfi, diszpécser).

„Véleményem szerint a röpcédula készítője nem számolt a magyar közvéle-ménynek a lengyel eseményeket korábban elítélő, jelenleg viszont a kibontakozást ímogató hangulatával és megállapításaival, ami egyébként bennem is megfogal-ıazódott" (32 éves nő, csoportvezető).

Egy valaki pedig a következő kísérőlevéllel küldte be a röplapot a rendőrsé-re, persze névtelenül:

> *„A mellékelt röplapot 1982. január 6-án reggel 8.15-kor találtam a II. kerület Lövőház u. nyilvános telefonfülkéjében felragasztva. A fülke a P+R parkolóval szemben van, az IM parkolója előtt. Mivel teljesen ellentétes nézeteket vallok, mint ami szerepel az írásban, ezért átadom Önöknek, remélem hasznát veszik.*
> *Bp. 1982. 01. 06."*

Fájdalom: nem vették hasznát.

A civil kurázsi önkéntesei

Amikor aztán továbbhaladtam a dossziéban és történetben, akkor szerencsére ennél jóval szívderítőbb fejleményekről is tudomást szerezhettem. A III/III-B Alosztály[151] 1982. február 2-i jelentése ugyanis a következőkről számol be:

> *„A Lengyelországban zajló társadalmi és politikai események hatására elhárítási területünkön egyes magyar állampolgárok részéről tapasztaltunk olyan állásfoglalásokat, hogy helyeselték és követendőnek tartanák a SZOLIDARITÁS szakszervezeti mozgalom létrehozását Magyarországon is.*
> *Szervezetszerű, szélesebb bázis kialakulására irányuló törekvéseket nem tapasztaltunk. Egyes körökben – mint például a SZETA által szervezett összejöveteleken, lakáselőadásokon – és egyéneknél is divattá vált a Szolidaritás jelvények viselése is.*
> *Az ellenőrzés alkalmával megállapítottuk, hogy a turizmus adta lehetőségeket kihasználva elsősorban lengyel állampolgárok hozzák be hazánkba a jelvényeket. Előfordult, hogy 5–10 forintért árusították azokat, de több személynek ajándékba is adtak, vagy a főváros különböző részein lévő plakátokra, hirdető oszlopokra kitűzték.*
> *A jelvények viselőivel – magyar állampolgárok esetében – a különböző rendőri szervek jelzései alapján szóbeli figyelmeztetéseket alkalmaztunk, és a jelvényeket elvettük."*

Örömmel írom ide annak a 14 személynek a nevét, akiket a Szolidaritás-jelvény viselése, a civil kurázsi önkéntes gyakorlása miatt 1982 február elején szóbeli figyelmeztetésben részesített a szerv: Rácz Péter Zoltán (31 éves anyagbeszerző), Bárdos Zoltán (26 éves), Fejér Gábor (19 éves segédmunkás), Bártfai László (34 éves trafikos), Gábor Miklósné (56 éves régiségkereskedő), Szabó Károly (31 éves szakmunkás), Szepesi Imre (21 éves építőmunkás), Sárai István (72 éves), Kovács Péter (30 éves textilművész), Petrovszki György (21 éves), Keverschán Sándor (27 éves), Szegedi Árpádné (48 éves), Herceg Miklós (18 éves), Merkl Péter (50 éves).

Ez a tizennégy polgár jólesően ellensúlyozza azt a tizenkilenc alattvalót, akik egy hónappal korábban, a röplapszórás reggelén lélekszakadva értesítet-

151 Az ifjúsági klubokkal, rendezvényekkel foglalkozó csoport.

ték a szervet a történtekről. Annál is inkább, mert hiszen 1982 tavaszán a Szolidaritás-jelvényviselők nyilvánvalóan jóval többen voltak. De a fenti névsor azért is figyelemreméltó, mert életkori és foglalkozásbeli megoszlás tekintetében az egész magyar társadalmat reprezentálja: 17 évestől 72 évesig, építőipari segédmunkástól trafikoson és régiségkereskedőn keresztül textilművészig terjed a skála. (A 14 jelvényviselőből azonban csak kettő a nő, míg a 19 önkéntes alattvaló fele az. Ezt csak érdekességképp jegyzem meg, nem gondolom, hogy ebből az egyetlen összehasonlító adatból bármilyen következtetés levonható lenne. Ehhez rengeteg dossziét fel kell még dolgozni a Történeti Hivatalban és másutt is.)

A hálózat ügynökei

A *Hajnali* dosszié mindössze egyetlen személyleírást tartalmaz a röplapterjesztés egyik állítólagos elkövetőjéről, s ez is a *Zenész* fedőnevű hálózati megbízottól, vagyis egy spiclitől származik. Ami már azért is figyelemreméltó, mert noha a rendőrség több száz személyt kihallgatott az ügyben – főleg Erzsébeten, Kőbányán, Újpesten és Csepelen –, ezen az egy spiclin kívül senki nem tudott – vagy nem akart(!) – semmilyen gyanús jelről vagy alakról felvilágosítást nyújtani nekik.

Hajnalban persze valószínűleg a legtöbb spicli is alszik, zenészünk viszont, polgári foglalkozásából adódóan rendszeresen hajnalban végez, s így láthatott meg valami gyanús alakot hajnali 4 órakor egy kapualjban babrálni, majd sietősen távozott, amikor észrevette őt. A hálózati megbízott – hálózati elkiismeretére hallgatva – azonnal odament és megtalálta a kapualjban a frissen kiragasztott röplapot. Ezután – jelentése szerint – még követni is megpróbálta az illetőt, de már későn, az eltűnt a szeme elől.

Az ügynök jelentése:

„JELENTÉS
Budapest, 1982. január 21.

Feladatomnak megfelelően jelentem, hogy kb. két héttel ezelőtt hajnalban 04 óra – 04.15 óra között a ... bárból hazafelé jövet az Ostrom utca 27. számú házon egy db. a lengyel eseményekkel kapcsolatos plakátot találtam. (...)

Amikor a plakátot észleltem és meggyőződtem annak tartalmáról a teljesen friss ragasztás következtében minden károsodás nélkül levettem és négy felé hajtva zsebre tettem, és bevittem az I. kerületi Kapitányságra, ahol az ügyeletesnek leadtam. Ekkor semmit sem közöltek, arra kértek, hogy délelőtt jegyzőkönyv felvétel céljából menjek be hozzájuk.
Ekkor kb. 9–1/2 10-re bementem, és kértek, hogy várjak, mert két nyomozó szeretne ez ügyben engem meghallgatni. A két nyomozónak részletesen elmondtam a történteket.
A ... bárból egyedül indultam haza. A 18-as villamossal jöttem a Moszkva térig és onnan a Széna tér érintésével az Ostrom utca páratlan oldalán mentem haza.
Amikor az Ostrom utca 31–35 szám alatt lévő gyógyszertárhoz értem, akkor észleltem, hogy kb. 3–4 házzal feljebb a Batthyányi utca közelében a kapu bejárata előtt valaki áll és a fal felé fordulva valamit nézett, vagy tevékenykedett.
Tovább haladva az illető irányába feltehetően azért, mert észrevett, először bizonytalankodva különböző irányba indult el, majd ezt követően sietős léptekkel és hirtelen fordulattal átment az Ostrom utca páros oldalára, majd a Batthyányi utca sarkán jobbra fordulva eltűnt, a Várfok utca irányába. A legközelebbi távolság az illető személy és köztem kb. 20–25 méter volt.
Amikor a plakátot levettem és meggyőződtem arról, hogy miről van szó, az illető személyt már nem láttam. Az ismeretlen személy megfigyelésem szerint drapp, vagy csau színű bunda /irha/ alul és felül szőrmés és háromnegyedes.
Ehhez, ugyanabból az anyagból kucsma, vagy sapkaszerű prémes /körbe/ fejfedőt viselt. Oldalán a vállára akasztva egy katonai oldaltáskához hasonlót viselt. Az arcát nem láttam, de arra emlékszem, hogy szakállt és bajuszt nem viselt.
Testalkata zömök, nagy darab volt, inkább kövéres, 170–175 cm magas lehetett.
A ... presszóban szórakoztam, de ittas nem voltam. (...)
Az I. kerületi kapitányságon a meghallgatásom során közölték, hogy amennyiben további adatra lenne szükség, úgy értesíteni fognak.
Kértem a nyomozót, hogy idős szüleimre való tekintettel idézést ne küldjenek.

A mai napig nem kerestek, semmiféle értesítést nem kaptam. A személyleírásban szereplő személyt sem előtte, sem azóta nem láttam a környezetemben. Ismeretségi körömben a röplappal kapcsolatban semmiféle adat, információ, véleménynyilvánítás nem volt. (...)
Az eseményekről eddig azért nem tudtam jelenteni, mert a zenekarokkal, illetve színészekkel általában este kb. 18 órától a hajnali órákig dolgozom, mire hazakeveredek hajnalban, reggel van, utána egész nap alszom és így munkaidő alatt betelefonálni nem tudtam. Egyébként arra gondoltam, hogy miután akik a kerületi kapitányságon meghallgattak Állambiztonsági tisztek voltak, így a történt eseményt azonnal a szervek tudomására hoztam. Ennek ellenére érzem a felelősséget.

Zenész *s.k.*

Értékelés:

Egyoldalú, nem ellenőrzött, operatív szempontból értékes jelentés az 1982. január 6-án történt rendkívüli eseménnyel kapcsolatban.
A hálózati személlyel rendkívüli találkozót tartottunk, ahol beszámolt a történtekről.

Megjegyzés:

A tmb.[152] *ellenőrzött, ezideig részéről dezinformatív adatok közlését nem tapasztaltuk.*
A bejelentés tényének indoka elfogadható, mivel a cselekmény bejelentését halasztást nem tűrőnek ítélte meg.

Feladat:

A hálózati személy feladatul kapta, hogy környezetében – baráti kör, lakókörnyezet – kísérje figyelemmel a személyleírásban szereplő személyt. Amennyiben további adattal, felvilágosítással tud szolgálni az eseménnyel kapcsolatban soron kívül jelentsen."

152 *Tmb. – titkos megbízott.* Az állambiztonsági hálózatnak az a tagja, aki elvi meggyőződésből vesz részt a titkos együttműködésben.

A fenti szövegből azért az is kiderül, hogy egy mégoly lelkiismeretes hálózati személy élete sem mindig könnyű. A végén mentegetőznie kell tartói[153] előtt, hogy *ügynöki* minőségben miért csak a rendkívüli esemény után *két héttel* tesz jelentést. Bűnös mulasztás. Egyetlen mentsége van csak: az, hogy *állampolgári* minőségben minden más állampolgárt megelőzve, egyszersmind példát is mutatva, ő jelentette a röplapterjesztés tényét *elsőként*, azon melegében – még meg sem száradt a ragasztó a röplapon – a rendőrségen, sőt, még személyleírást is adott.

A szerv sem tétlenkedett, már január 6-án, tehát a röplapterjesztés napján a III/III-D Alosztály az alábbi intézkedést hozta:

> *„A szemtanú által közölt adatok alapján a segítségével beszerzünk hasonló ruházatot, hasonló testalkatú személyt felöltöztetve lefényképezzük, sokszorosítjuk s a kerületi Kapitányságoknak körözés céljából eljuttatjuk."*

Január 21-re találnak is valakit, akire ráillik az ügynöktől kapott személyleírás, és aki mellesleg az éjszakai élet egyik ismert figurája, lopás, rablás és más bűncselekmények miatt többszörösen büntetett előéletű állampolgár. Gyorsan lenyomozzák baráti és ismerősi körét, rokonait, elvált feleségét, de persze minden eredmény nélkül. Lehet, hogy a szerv szándékosan árnyékra vetődik, vagy valóban annyira ostobák lennének, hogy ne tudnák: a röplapterjesztés nem köztörvényes bűnözők műve? Mindenesetre a szerv leplezett találkozót szervez Zenész és a gyanúsított között, konspirált felismertetés céljából, ami úgyszintén eredménytelenül végződik: az ügynök nem ismeri föl a gyanúsítottban azt az embert, akiről január elején személyleírást adott.

Zenészen kívül még három spicli jelentése szerepel a dossziéban, de ezek, ha lehet még kevésbé voltak használhatóak operatív célokra. Az egyik, január 8-án arról számol be, hogy távollétében felkereste őt otthon néhány régi barátja, akik közül az egyik, volt politikai elítélt, a Tejipari Vállalatnál dolgozik. A szerv, mint említettem, igyekezett ellenőrizni a tejszállító kocsikat. Az illetőt lenyomozták – eredmény nulla.

153 Újabb, igen sokatmondó szakszó a szervek szókincséből. A spicliket rendszeresen ellenőrző és kihallgató hivatásos titkosrendőröket tartónak nevezték. Két asszociáció kínálkozik: ahogy a gazda háziállatot tart, vagy ahogy a selyemfiú kurvát tart. Nem tudom, melyik a hízelgőbb.

A másik még január hatodikán beszolgáltatta a XIII. kerületi rendőrségen azt a röplapot, amelyet garázsának ajtajára ragasztottak. De Zenésztől eltérően semmi más érdemleges információval nem tudott szolgálni.

A harmadik, kizárt hálózati személyt – aki szerencsétlenségére a Kőbányai Gyógyszerárugyárban dolgozott, ahol az egyik párttag öltözőszekrényének tetején is találtak röplapokat –, a szerv bízta meg azzal, hogy szerezzen információkat a röplapterjesztésről, noha korábban már mint hálózati személy, megbízhatatlannak bizonyult és ezért kizárták. Hiába, a szervtől, mint látjuk, nehezen szabadulhat az, akire egyszer kivetette a hálóját.

A hálózat szervei

A hálózat hivatalos szerveinek hamar rá kellett döbbenniük, hogy önkéntes be- és feljelentők ide, hivatásos spiclik oda, ebben az ügyben magukra vannak utalva. Volt még egy-két halvány nyomuk, amin elindulhattak, de ezek is hamarosan zsákutcába vezettek.

Az egyikről ekként számol be egy február 2-i jelentés:

„Hajnali fn. Rendkívüli Eseményben 1982. I. 6-án a Bp. XI. Fehérvári úton a BHG előtt a Budafok felé haladó 3-as autóbusz megállóban ellenséges röplap terjesztés történt.
A röplapok között Horváth Ferenc nevére szóló bérkorrekciós nyomtatványt találtak.
Tekintettel a fentiekre, Horváth Ferenc ... alatti lakos ellenőrzésének elvégzése után szükségessé vált nevezett operatív meghallgatása.
Meghallgatás során Horváth elmondta, hogy az 5 napos munkahét bevezetésével kapcsolatban bérkorrekció történt és az erről szóló végzést Tóth Gábor telepvezető helyettes 1982. I. 5-én reggel 7.30 h-kor adta át. (...)
Elolvasás után a nyomtatványt 1/8-ad részre összehajtogatta és a munkaruhája felső zsebébe tette. Az irodán dolgozó nők részére kb. 8.30-kor vásárolni ment a BHG melletti Közértbe.
A bevásárlásból rögvest visszament a munkahelyére és a szükséges elszámolást elvégezte. Délután egy óra körül vette észre, hogy hiányzik a bérrel kapcsolatos nyomtatvány. A papírt mindenhol kereste, még a Közért vezetőnél is érdeklődött, de sehol nem találta.

Az elmondottak alapján olyan következtetés vonható le, hogy Horváth a kérdéses nyomtatványt elvesztette:
– Közértben történt vásárlás /fizetés/ közben, majd egy ismeretlen személy felvette és elolvasás után a cselekmény helyszínén eldobta.
– Vásárlás után az elszámoláskor az irodahelyiségben az asztalon felejtette, melyet valaki magához vett és az autóbusz megállóban eldobta.

Összkörülményeket, valamint Horváth primitív személyiségét figyelembe véve, nem hozható kapcsolatba a terjesztő személyével."

Nem mindig hátrány a primitív személyiség, mint látjuk.

A másik, szó szerint igen halvány nyom a röplapok írásnyomvizsgálata során keletkezett, amikor az egyiken kirajzolódott egy budapesti telefonszám. A szerv azonnal lehallgatást rendelt el, lenyomozta a lakás tulajdonosát, bérlőit, lakóit, azok rokonait, ismerőseit – eredmény: nulla.

Próbálták felhasználni információgyűjtésre a taxisokat is. Erről tanúskodik az április 6-i jelentés:

„1982. január 12-én felvettük a kapcsolatot a FŐTAXI Igazgatási Osztály Vezetőjével, aki önkéntes rendőr századparancsnok.
Kértük, hogy a január 6-án éjszaka szolgálatot teljesítő taxi gépkocsivezetőknél informálódjon, hogy gyanúsan viselkedő személyt, gépkocsit láttak-e.
Több alkalommal beszéltünk nevezett vezetővel, aki érdemleges információt március végéig az ügyben részünkre nem tudott adni.
Ugyanakkor a röplapterjesztés útvonalán az éjszakai órákban szolgálatot teljesítő autóbuszvezetőket a frekventált útvonalon kikérdeztük.
Megállapítottuk, hogy a cselekménnyel kapcsolatosan érdemi információt nem tudtak adni."

Hátravolt még persze a Robotron típusú írógép-tulajdonosok lenyomozása. Minthogy azonban ilyen típusú írógépből 1980 óta csaknem tízezret hoztak be az országba és csak Budapesten több mint kétezret adtak el belőlük, valahogyan szűkíteni kellett a potenciális gyanúsítottak körét. Erre szolgált a január 21-i keltezésű nyelvész-szakértői vélemény:

„ELŐZETES NYELVÉSZ-SZAKÉRTŐI VÉLEMÉNY
(Bíróság előtti felhasználásra nem alkalmas!)
A Budapesti Rendőr-főkapitányság III/III-D Alosztályának megbízásából megvizsgáltam a Hajnali fn. ügyben keletkezett röpcédulát.
A röpcédula sok információt tartalmazó tömör fogalmazvány, emellett hatáskeltő is. Tehát pontosan megfelel annak a célnak, amiért fogalmazója írta. Tipikus értelmiségi produktum. Olyan személy írta, aki tisztában van mind a nyelvi, helyesírási, mind a stiláris eszközök használatával és gyakorlata van írásbeli munkák elkészítésében, valószínű humán értelmiségi. Feltehetően nyomdai kivitelezésre is készíthetett elő már írásokat, saját szellemi termékét vagy esetleg másokét.
A kérdéses szövegben a fogalmazó egyéb személyiségjegyeinek megállapításához nem találtam megbízható fogódzókat. A szöveget éppúgy írhatta értelmiségi férfi, mint nő.
Az életkora is csak tág határok között körvonalazható. Minden valószínűség szerint még aktív dolgozó, de határozottabban nem tudom az életkorát behatárolni."

Továbbá a január 22- keltezésű írásszakértői vélemény:

„(...) A vizsgálat során megállapítottam, hogy a MUNKÁSOK! MAGYAROK! kezdetű ... anyagot minden valószínűség szerint NDK gyártmányú, OPTIMA daro, vagy Robotron típusú mechanikus írógépen gépelték. ... Megjegyezni kívánom, hogy az az írógép, amelyen a kérdéses anyagot gépelték 1980-ban vagy azután került kereskedelmi forgalomba. Ettől az időtől ugyanis érvényben volt az új magyar írógép szabvány, amely alapján csak olyan írógépet lehet kereskedelmi forgalomba hozni, amelyen a hosszú ékezetes betűk is megtalálhatóak..."

Végül a szintén január 22-i keltezésű gépírásszakértői vélemény:

„A Munkások! Magyarok! kezdetű anyag gépelője minden valószínűség szerint nő. Tanult gépelni, tíz ujjal gépel, nagy gyakorlata van a gépírásban. A szöveg fogalmazója nem feltételezhető, hogy azonos a gépelő személlyel. A szöveg fogalmazója magyar iskolában tanult, magyar anyanyelvű, de huzamosabb idő óta valamilyen idegen nyelvet használ. A fogalmazó 50–60 év körüli lehet."

A szerv rendőrőrnagyi fokozatban lévő írásszakértője március 11-ig 166 gépírásmintát vizsgál meg, amelyeket a nyomozók az önkéntes és hivatásos hálózati személyek segítségével a gyanúba került gyárak és hivatalos intézmények írógépeiről szereztek be jobbára fedő akciók keretében. Az eredmény: nulla.

Április 8-án azonban a szerv azt hihette, hogy végre rátalált a nyomozás célszemélyére, aki megfelel az írásszakértői véleményekben megrajzolt halovány profilnak. Az aznapi jelentésben ez áll:

„A Hajnali fn. ügyben folytatott írógépkutatás során beszereztük a MIGÉRT II. kerület Frankel Leó úti fiókjában értékesített Robotron M-20-as írógépek cikklistáját.
Az írógépek eladásáról kiállított számlák alapján megállapítottuk, hogy 15 fő magáncélra is vásárolt a keresett típusból. Nevezettek adatait megállapítottuk ..."

Amikor a dossziéban idáig jutottam, döbbenten láttam, hogy a listát Angyalosi Gergely barátom vezeti, akivel azidőtájt rendszeresen jártunk Vajda Mihály Gülbaba utcai lakására Heideggert fordítani. (A *Lét és idő* második kiadása, nagy örömömre 2001-ben a könyvhéten újra megjelent az *Osiris* kiadó gondozásában.)

„Angyalosi Gergely ... ELTE Bölcsészkaron végzett. Kortárs és Kritika c. folyóiratokba cikkeket írt, angol francia nyelvet beszél, nős, pk. büntetlen előéletű, neve szerepel a Charta '79 aláírói között, író foglalkozású, a MNK Művészeti Alapjánál ...
Felesége: A. G-né, Staub Valéria ... oktató a Külkereskedelmi Főiskolán, pk. ELTE Bölcsészkaron végzett, francia nyelvet beszél ..."

A május 7-i összefoglaló jelentés már így fogalmaz:

„(...) Az írógépkutatás céljából KLH-ban adatlapjaikat, Útlevél Osztályon pedig az anyagjaikat ellenőriztük. ... Az útlevél anyagok tanulmányozása során figyelemreméltó személy merült fel:
ANGYALOSI GERGELY X. ker. Harmat u. 146. sz. alatti lakos. Nevezett rendelkezik Robotron M-20 típ. írógéppel, a terjesztés egyik általunk feltételezett kiindulópontjánál lakik, továbbá a szakértő által adott monográfiába beleillik: így

– ELTE Bölcsészkaron végzett,
– uo. dolgozik,
– francia-angol nyelvet beszél,
– Kortárs és Kritika c. folyóiratokban cikkeket ír.
Intézkedést tettünk szoros operatív ellenőrzésére. Munkahelyéről és környezetéből az írógépek gépírásmintáinak beszerzésére. (...)
Angyalosi Gergely lakó- és munkahelyén konspirált adatgyűjtést végzünk, intézkedést teszünk a saját és munkahelyén lévő írógépek gépírásmintáinak gyors beszerzésére. Felderítjük baráti kapcsolatait."

Gergely barátom telefonját ezek után rendszeresen lehallgatták. 1982. má-
us 24. és június 22.; július 30. és augusztus 28.; szeptember 20. és október 19;
ajd 1982. október 28. és 1983 április 23. között. Az 1982. november 8-i Ösz-
efoglaló Jelentés szerint a szervek egyebek között a következő információk-
oz jutottak:

„(...)
6./ Angyalosi Gergely lakó- és munkahelyén konspirált adatgyűjtést folytattunk.
Intézkedést tettünk lakóhelyén lévő ROBOTRON M-20-as írógép gépírásmintáinak beszerzésére, valamint baráti körének, kapcsolatainak felderítésére.
– Megállapítottuk, hogy Angyalosi munkahelyet változtatott. Jelenleg szabad szellemi foglalkozású író, munkahelye MNK Művészeti Alap ...
– Azonban továbbra is tartja a kapcsolatot az ELTE Bölcsészettudományi karával, ahol külső előadóként továbbra is foglalkoztatják.
– Konspirált körülmények között beszereztük a lakásán lévő írógép gépírásmintáját, melyet szakértőhöz eljutattunk. Véleménye szerint nem azonos az inkriminált írógéppel.
Ellenőrzésére baráti kapcsolatainak felderítése céljából 3/a rendszabályt[154] *vezettünk be.*
Az ellenőrzés során több az ellenzéki körből ismert és ismeretlen személy neve jutott tudomásunkra. Így: Kardos András, Könczöl Csaba, Bacsó Béla, Kardos Péter, Vajda Mihály.
Tudomásunkra jutott továbbá összejöveteleik egyik helyszíne Dunabogdány, Táncsics Mihály u. 37. sz. ahol Orosz István az ellenzéki körből ismert fordító és felesége, Békés Erzsébet, a Külkereskedelmi Főiskola tanára lakik.
Békés Erzsébet munkatársa a főiskolán Angyalosi Gergely felesége, Staub Valéria.
– Kapcsolatainak, szokásainak, találkozóhelyek megismerése céljából Angyalosi Gergelyt 1982. október 20–25 között külső figyelés alá vontuk.
Az intézkedés eredményeképpen tudomásunkra jutottak ezidáig nem ismert baráti kapcsolatai, valamint a Budapest, II. kerület Gülbaba u. 21. számú házban Vajda Mihály lakása, mint az ellenzéki csoport egyik találkozási helye.
A felmerült személyek, adatok ellenőrzése, értékelése folyamatban van.
(...)"

A szerv munkatársai még csaknem egy félévig bizakodtak abban, hogy Angyalosi az ő emberük, és kapcsolatai révén előbb-utóbb rátalálnak a röpiratterjesztés tetteseire. Az 1983. május 9-i Értékelő Jelentésben azonban el kellett ismerniük, hogy ezúttal is vakvágányon jártak:

„A Hajnali fn. ügy célszemélyét, ANGYALOSI GERGELY ... alatti lakost 1982. szeptember 22-től 1983 március 15-ig 3/a rendszbályon keresztül ellenőriztük.
A feldolgozás során 53 db. jelentés készült.
A rendszabály alkalmazásának szempontja: röpcédula terjesztés, ellenzéki tevékenység, kapcsolatainak, baráti körének, terveik, céljaik megismerése volt.
A keletkezett anyagok a röpcédula-terjesztés gyanúját nem igazolták.
Angyalosi Gergelynél az ellenzéki tevékenység nem igazolódott, azonban közvetlen baráti kapcsolatban áll több ismert ellenzéki személlyel, így: Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Miszlivetz Ferenc, Kőszeg Ferenc, Vajda Mihály nevű személyekkel.
A beszélgetések általában rövidek, tömörek voltak és csupán egy alkalommal érződött Angyalosi erősen ellenséges politikai beállítottsága, amikor a szovjet államfő elhunytát, mint őt személyesen érintő örömhírt hangoztatott, s ennek kapcsán leplezetlen gúnnyal, cinizmussal illette a Szovjetunió külpolitikai lépéseit, politikai irányvonalát.
Megállapítottuk, hogy bár ellenséges tevékenységre utaló adat nem merült fel, a keletkezett adatok az ellenzéki kapcsolatok miatt operatív szempontból értékesek.

154 Telefonlehallgatás.

A keletkezett adatokat a további operatív munkánk során eredményesen fel tudjuk használni."

A *Hajnali* dossziét tehát 1983. augusztus 13-án lezárták. Az 1982. január 6-i öpiratterjesztés felderítése érdekében végzett nyomozás nem járt eredménnyel, ettest nem találtak. Megtaláltak viszont egyebek között minket, Heidegger-ordítókat, akik Vajda Mihály lakásában rendszeresen találkoztunk, s az is elő-ordult, hogy a fiúk kijöttek hozzánk Bogdányba. Nekünk Dunabogdányban iem volt telefonunk, így igen ritkán telefonáltunk, nem hiszem, hogy a kérdé-es időszakban egy-két telefonhívásnál többször csörgettem volna Angyalosi zámát. De ha igen, azt a szerv lehallgatta.

Persze még mielőtt belefogtunk a Beszélő nyomtatásába, Erzsivel elhatá-oztuk, hogy *senkinek* nem beszélünk a dologról. Se rokonoknak, se barátok-iak. Csak így számíthattunk arra, hogy nem bukunk le. Ehhez tartottuk is nagunkat. Így hát természetesen a fiúknak se említettem egy szóval se, még :sak halvány célzást sem tettem rá, hogy bármi közöm volna a Beszélőhöz. Örömmel láttam, hogy a lap eljut hozzájuk, ez nekem elég volt. Így, ha le is iallgatták esetleg, amit Angyalosinak a telefonba mondtam, az operációs zempontból aligha lehetett különösen érdekes. Hogy utálom a rendszert, azt neg amúgyis tudták.

Keletkezett azonban egy jelentés, aminek esetleg lehettek volna számunk-a aggasztó következményei. A BRFK III/III-D Alosztálya 1982. október 7-i elentése a következőket rögzítette:

„A Hajnali fn. ügy célszemélye, Angyalosi Gergely 3/a rendszabályon történő ellenőrzése során tudomásunkra jutott, ezideig ismeretlen baráti kapcsolata, összejöveteleiknek egyik helyszíne, Békés Erzsébet Dunabogdányban lévő lakása.
A birtokunkban lévő operatív adatok pontosítása, a személyek adatainak megállapítása céljából ellenőrzést végeztünk Dunabogdányban, s a következőket állapítottuk meg:
BÉKÉS ERZSÉBET ÁGNES ... férjezett, pártonkívüli, a Külkereskedelmi Főiskola tanára, Dunabogdány, Táncsics Mihály u. 37. sz. alatti lakos.
férje
OROSZ ISTVÁN ... nős, pártonkívüli, szabad szellemi foglalkozású, Dunabogdány, Táncsics Mihály u. 37. sz. alatti lakos.

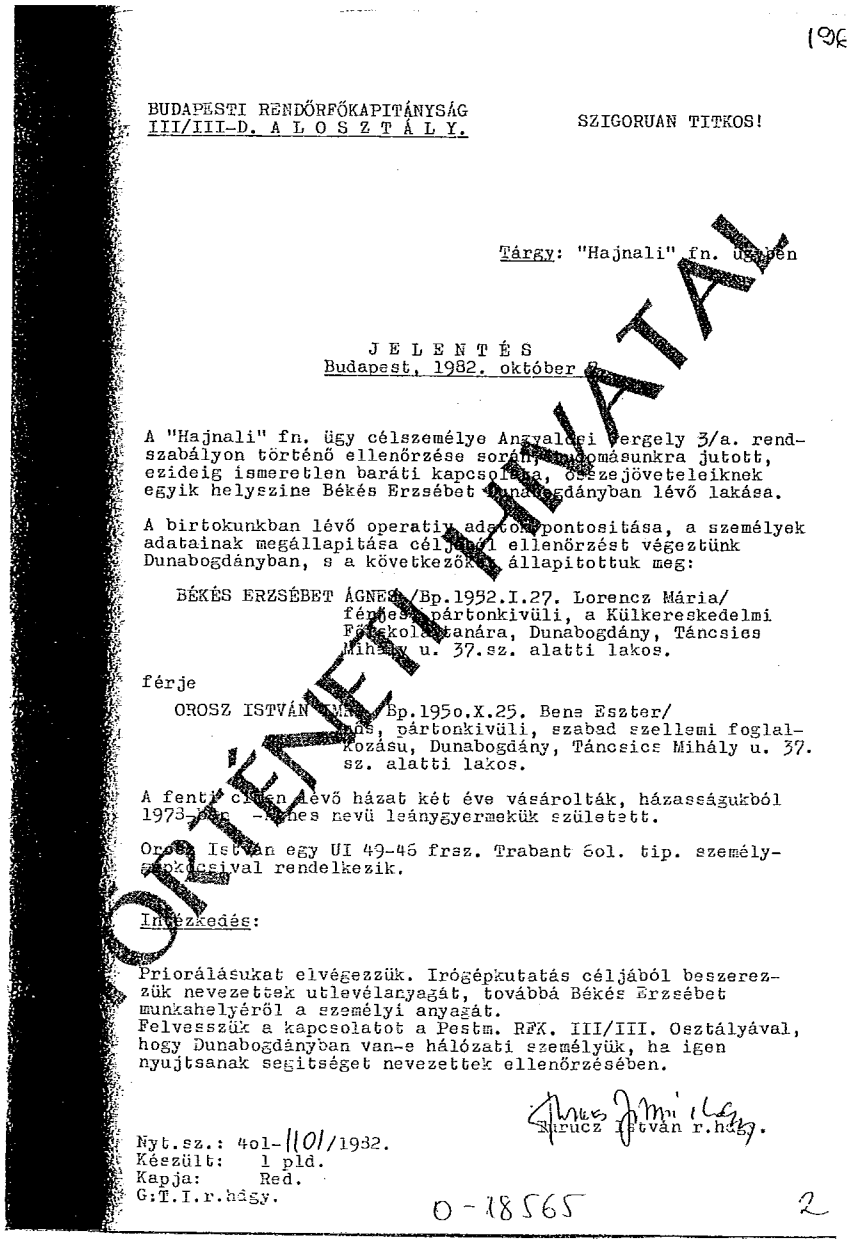

196

BUDAPESTI RENDŐRFŐKAPITÁNYSÁG
III/III-D. A L O S Z T Á L Y.

SZIGORUAN TITKOS!

Tárgy: "Hajnali" fn. ügyben

J E L E N T É S
Budapest, 1982. október 7.

A "Hajnali" fn. ügy célszemélye Angyalosi Gergely 3/a. rendszabályon történő ellenőrzése során tudomásunkra jutott, ezideig ismeretlen baráti kapcsolata, összejöveteleiknek egyik helyszíne Békés Erzsébet Dunabogdányban lévő lakása.

A birtokunkban lévő operatív adatok pontosítása, a személyek adatainak megállapítása céljából ellenőrzést végeztünk Dunabogdányban, s a következőket állapítottuk meg:

BÉKÉS ERZSÉBET ÁGNES /Bp.1952.I.27. Lorencz Mária/ férjezett, pártonkívüli, a Külkereskedelmi Főiskola tanára, Dunabogdány, Táncsics Mihály u. 37.sz. alatti lakos.

férje

OROSZ ISTVÁN /Bp.195o.X.25. Bene Eszter/ nős, pártonkívüli, szabad szellemi foglalkozású, Dunabogdány, Táncsics Mihály u. 37. sz. alatti lakos.

A fenti címen lévő házat két éve vásárolták, házasságukból 1973-ban -nes nevü leánygyermekük született.

Orosz István egy UI 49-46 frsz. Trabant 6ol. tip. személygépkocsival rendelkezik.

Intézkedés:

Priorálásukat elvégezzük. Irógépkutatás céljából beszerezzük nevezettek utlevélanyagát, továbbá Békés Erzsébet munkahelyéről a személyi anyagát.
Felvesszük a kapcsolatot a Pestm. RFK. III/III. Osztályával, hogy Dunabogdányban van-e hálózati személyük, ha igen nyujtsanak segitséget nevezettek ellenőrzésében.

Barucz István r.hgy.

Nyt.sz.: 4ol-1101/1982.
Készült: 1 pld.
Kapja: Red.
G:T.I.r.hgy.

O-18565 2

TÖRTÉNETI HIVATAL

A fenti címen lévő házat két éve vásárolták, házasságukból 1978-ban Ágnes nevű leánygyermekük született.
Orosz István egy UI 49-46 frsz. Trabant 601. típ. személygépkocsival rendelkezik.
Intézkedés:
Priorálásukat[155] *elvégezzük. Írógépkutatás céljából beszerezzük nevezettek útlevélanyagát, továbbá Békés Erzsébet munkahelyéről a személyi anyagát.*
Felvesszük a kapcsolatot a Pestm. RFK III/III. Osztályával, hogy Dunabogdányban van-e hálózati személyük, ha igen nyújtsanak segítséget nevezettek ellenőrzésében."

Nem untatom az Olvasót azoknak a heves érzelmeknek a hosszadalmas leírásával, amelyek rámtörtek, amikor valamikor 2001 tavaszán először a kezembe került ez a jelentés a Történeti Hivatalban. Csatolhatnám a híresen cifra magyar káromkodásgyűjteményt. Hogy még akkor négy esztendős lányom is a szervek látókörébe került, az dühített föl a legjobban. No meg persze a kérdés: volt-e vajon a pest megyeieknek Bogdányban hálózati személyük, ha igen, nyújtott-e segítséget a pestieknek a mi ellenőrzésünkben, ha igen, gyaníthatta-e, hogy 1981 őszétől 1985 tavaszáig a Táncsics u. 37-ben működött a Beszélő nyomdája? Bogdányban nem gyanította senki. S mindezidáig nem találtam olyan dokumentumot a Történeti Hivatalban, ami ennek ellenkezőjére utalna.

Találtam viszont olyan napi információs jelentéseket, amelyek közvetlenül illetve közvetve mind azt erősítik meg, hogy noha a „Hajnali történet" kapcsán bekerültünk a szervek látókörébe, igazi érdeklődésüket csak akkor kellettük föl, amikor már átadtuk a Beszélő nyomtatását másoknak, azaz 1985 márciusa után.

55 Keresés, illetve adatok lekérése az állambiztonsági operatív nyilvántartásból.

Macska-egér játék

Idestova húsz esztendeje, amikor 1981 decemberében *Vajda Misu* Heidegger-szemináriumán a fiúk végre izgatottan lobogtatni kezdték a Beszélő első számát, amelynek előállítását néhány héttel korábban fejeztük be Erzsivel és Anikóval Dunabogdányban, az adott politikai konstellációt illetően három dolog számomra már vitathatatlannak látszott: az egyik, hogy 56 után a magyar értelmiség rossz kompromisszumot kötött Kádárral, és itt az ideje, hogy fölrúgjuk ezt a kompromisszumot, lesz ami lesz. A másik: hogy a szocializmus demokratizálása lehetetlen, az emberarcú szocializmus önellentmondás, kivihetetlen, mert egy alapvetően autoritárius rendszerben legfeljebb a hivatásos udvari bohócnak lehet emberi arca és az is félrevezető. A harmadik: hogy a szocialista alapokon szervezett gazdaság működésképtelen és előbb-utóbb csődöt mond. Arról persze halvány sejtéseim sem voltak, hogy ez vajon mikor fog majd bekövetkezni. Csak reménykedhettem benne, hogy mihamarabb.

De ez a tudatlanság nem tántorított el attól, hogy baráti körömben egyre határozottabban el ne kezdjem képviselni ezeket az elveket, megtetézve még azzal, hogy égető szükségét látnám egy nagy példányszámú, független, színvonalas, cenzúra- és öncenzúramentes szamizdatlap létrehozásának. Mi több, nyomtatni is hajlandó lennék egy ilyen kiadványt. Ez volt az egyik oka, hogy *Békés Erzsi*vel, akkori feleségemmel illetve *Riba Anikó* és *Kovács Sándor* barátainkkal 1980-ban úgy döntöttünk, hogy Nagytétényből kiköltözünk Dunabogdányba, ahol közösen vettünk egy parasztházat.

A lap színvonalát a szerkesztők személye garantálta, a biztonságos előállítást pedig mi, közöttünk *Magyar Bálint* közvetített. Kölcsönös bizalmon alapuló együttműködésbe kezdtünk tehát. Ennek kereteiben valamikor 1981 nyár végén, ősz elején állapodtunk meg Anikó nővérének Eötvös utcai lakásán, *Riba Piroská* Anikó kérésére néhány órával később jöttek haza. (Ekkorra Kovács Sanyi már biztonságban elhozta hozzánk Skodájával a manuális hajtású, *Roneo*-típusú stencilgépet valahonnan Rákoskeresztúrról. Egy előre megbeszélt időpontban kellett jelentkeznie és csak annyit mondania, hogy uram, a krumpliszsákért jöttem.)

Az Eötvös-utcai megbeszélésen rajtam kívül Magyar Bálint, Kis János, Nagy Bálint és Iványi Gábor volt jelen. Magyar Bálinton kívül senkit sem ismertem személyesen, s ez jó is volt így, hiszen még a nevemet sem kellett el-

ulnom. Elég volt annyi, hogy én vagyok a nyomdász. Megállapodtunk né-ny általános dologban, például abban, hogy azon az írógépen, amelyet a ziirat stencilbe gépelésére használok, semmi mást nem gépelünk, továbbá, gy a stencilgépen sem állítunk elő semmilyen más anyagot a szerkesztőség zzájárulása nélkül. Amíg mi végeztük a Beszélő előállítását – három és fél en keresztül – ehhez tartottuk is magunkat. Továbbá azt is megbeszéltük, gy ha veszélyessé válik a helyzet, és ha erre van mód, akkor a stencilgépet inyi Gábor békásmegyeri lakásába próbálom elvinni. (Erre aztán sor is ke-t 1985. február 13-án.)

Megállapodtunk a technikai részletekben: a/ a kéziratot Magyar Bálint ad-át Erzsinek a Külkereskedelmi Főiskolán, ahol Erzsi tanított; b/ az előál-shoz szükséges stencilpapírt, festéket, szívópapírt Nagy Bálint szerzi be; az elkészült szám átvételét Iványi Gábor szervezi meg. Az én feladatom a ziirat stencilbe gépelése, kinyomtatása, összefűzése és elszállítása. Az ere-i elképzelés szerint azt a szempontot próbáltuk követni, hogy én ne talál-zam senkivel. Abban maradtunk tehát, hogy amikor elkészült egy szám, berakom egy autóba és egy megbeszélt időpontban leparkolom a kocsit a ntendrei úti lakótelep parkolójában, az Árpád hídhoz közel. A kocsihoz zíttetek egy pótkulcsot és Bálinton keresztül eljuttatom a szállítókhoz. Így ít – a rendszám és típus ismeretében – elviszik a Beszélővel teli autót, d két óra múlva leparkolják a Batthyány téren immár üresen.

alamikor 1981 novemberének második felében, amikor rengeteg küszkö-után végül elkészültünk a Beszélő első számával, így is jártam el. Akkor ze még egy árva Trabantunk sem volt, Kovács Sanyi meg közben kinn adt Franciaországban a Skodájával együtt, csak Anikó jött vissza, így az-*llés Zoli* erdőkertesi kőműves barátom Skodáját kértem kölcsön néhány a, anélkül, hogy megmondtam volna neki, mire kell a kocsi. Telepakol-friss Beszélővel, a dobozokat letakartam pokróccal és estefelé Bogdány-beautóztam az Árpád hídhoz, és a megbeszélt helyen, a lakótelepen le-oltam. Aztán beültem egy moziba valami sci-fi-re, hogy kellően elterelje yelmem, mert persze nem állítanám, hogy tökéletesen nyugodt voltam. ; emlékszem szinte a film minden kockájára, annyira koncentráltam, *Douglas* és *Farah Fawcett* küzd valami elhagyatott űrbázison egy elsza-lt robottal, amelyik beleszeret a 72 fogú Farahba, és Kirk csak úgy tudja nenteni a nő életét, ha föláldozza magát és igazi Dugonics Tituszként a ot kirántja magával a világűrbe. Mert a robot okos ugyan, de önfeláldo-nem képes, így lehet tehát túljárni gépies eszén.

Ebben megnyugodva mentem a film után a Batthyány térre – ekkor már este tíz felé járhatott az idő –, de legnagyobb megrökönyödésemre, sehol sem találtam a Skodát. Némi várakozás után, rosszat sejtve visszabuszoztam a Szentendrei útra, ahol eredetileg hagytam az autót. És mit tesz isten, a Skoda ott állt érintetlenül, tele a Beszélő frissen elkészült, első számával! Nem tudtam, hogy sírjak vagy nevessek. Annyi körültekintő előkészület és kemény munka után itt van Magyarország első stencilezett szamizdat lapja, végre elkészült, és nem kell a kutyának sem! Hazafelé káromkodási repertoárom kreatív bővítése mellett még azzal foglalkoztam, hogy megpróbáljam elképzelni, mi történhetett. De egyik logikailag elgondolható alternatíva sem kecsegtetett semmi jóval. Ráadásul, a kocsit másnap vissza kellett volna adnom Zolinak.

Ekkor Erzsi és Bálint közvetítésével azután még egyszer találkoztam Kis Jánossal. Kiderült, a sokszoros áttétel következtében félreértés történt, a szállítók összecserélték a helyszíneket és a Batthyány térre várták a tele kocsit. Ebből aztán közösen levontuk azt a következtetést, hogy talán mégsem kellene ennyire mereven ragaszkodni ahhoz az elvhez, hogy senkivel ne érintkezzem, kellene egyetlen megbízható szállító, akivel találkozom, s így biztosak lehetünk benne, hogy Beszélővel megpakolt kocsik nem fognak tétlenül várakozni semmiféle parkolóban órákon keresztül. Végül *Miklóssy Endre* szabadított meg a Beszélő 1 édes terhétől, s amikor néhány hét múlva Misuék kezében végre föltűnt fáradozásunk gyümölcse, nagy kő esett le a szívemről. Ekkor tudhattam csak meg teljes bizonyossággal, hogy van értelme annak, amit csinálunk.

Miklóssy Endrével ezek után a szentendrei Görög kancsóban találkoztunk, aki Elemérként mutatkozott be, én meg sehogyan sem. Neki volt egy Lada kombija, nekünk pedig akkorra már, '82 tavaszára lett egy Trabantunk, amit még az előző tulajdonos Titusznak keresztelt. Titusz nem volt elég formátumos ahhoz, hogy be tudja fogadni mind a két ezer példány Beszélőt, ezért Elemérrel/Endrével abban maradtunk, hogy a megbeszélt napon eljövök Szentendrére az üres Titusszal, aztán megjön ő, a Görög kancsóban[156] odaadja a Lada kulcsát, azzal visszamegyek Bogdányba, megrakom és Szentendrén átadom neki a teli kocsit. Ugyanilyen módszerrel kaptam a nyomtatáshoz szükséges szívópapírt is. Ez a rendszer sokáig jól működött, egyikünk sem bukott le.

156 Ötvenéves születésnapomat és lányom 22. születésnapját szűk baráti körben 2000 októberében így aztán a Görög kancsóban ünnepeltük.

Azért meséltem el viszonylagos részletességgel a Beszélő 1 előkészítésének és leszállításának történetét, mert közvetett bizonyítékul szolgál arra, hogy a belügyi szervek nem tudtak a Beszélő konkrét előkészületeiről, nem tudtak arról, hogy miben állapodtunk meg az Eötvös utcai megbeszélésen, nem tudták, hogy Miklóssy Endre veszi át az elkészült számokat és végül, azt sem tudták, hogy a Beszélő Dunabogdányban készül. Ha ugyanis tudtak volna bármi ilyesmiről, akkor bizonyára nem hagyják ott ácsorogni órákon keresztül Illés Zoli rikító piros Skodáját Beszélővel megrakottan a Szentenderei úti lakótelep parkolójában, míg én Farah Fawcett fogaiban és kebleiben gyönyörködöm.

Hiszen egyébként – a Történeti Hivatal dokumentumainak tanúsága szerint – egyetlen alkalmat sem mulasztottak el, hogy '81 és '85 között házkutassanak, lefoglaljanak, zaklassanak, kövessenek, lehallgassanak, bomlasszanak, legendákat gyártsanak, lejárassanak, megfélemlítsenek, zsaroljanak és minden elképzelhető aljas módon igyekezzenek megakadályozni a szamizdat kiadványok előállítását, terjesztését. Amikor Demszky Gábornál, Haraszti Miklósnál, Kőszeg Ferencnél, Nagy Andrásnál, Nagy Bálintnál, Nagy Jenőnél, Solt Ottíliánál összehangolt házkutatásokat tartottak és stencilgépeket foglaltak le, amikor megszüntették a *Rajk*-butikot, amikor a nyílt utcán durván zaklatták és gyalázták a Beszélő szerkesztőit, akkor ezt nyilván abban a hiszemben tették, hogy ezzel a Beszélő előállítását és terjesztését teszik lehetetlenné. Úgy gondolom sokáig úgy gondolták: minden szükséges információ a rendelkezésükre áll a Beszélővel kapcsolatban. Ám tévedtek. A legfontosabb dolgokról – úgy tűnik – fogalmuk sem volt.

Ha lett volna, akkor bizonyára nem hagyják annyiban, hogy amikor két esztendő múltán Miklóssy Endre kocsiját követték ki Szentendrére a Görög Táncsóhoz – aki megbeszélésünk értelmében azzal jelezte nekem, hogy követik, hogy nem állt meg a szokásos helyen, hanem lassan tovább hajtott – és két AI-s Ladából kiugráló titkosrendőrök közül az egyik följött a parti sétányra, ahol én andalogtam, nyilván nem hagyott volna még sokáig andalogni, amikor a szeme közé néztem. De nem voltam ismerős a számukra.[157] Mindaddig, amíg Miklóssy Endre követésével is fölhagytak. Ezek után azért persze megváltoztattuk a szállítás módját. Innentől kezdve az autószerelő „Oszkár" Budakalászi pincéjébe hordtam az elkészült számokat.

157 Ezt részletesebben megírtam a *Töredékekben. Beszélő, 1992. június 6.* L. *A szellem helyében.*

Ha lett volna fogalmuk arról, hogy Dunabogdányban készül a Beszélő, akkor az *Inconnu*-csoport 1983-as lebukása után – ők készítették Szolnokon a Beszélő borítóját illetve az 56-os szám illusztrációit – nyilván mi sem úsztuk meg. De a kihallgatott Inconnu-sök sem tudtak többet mondani annál az érdeklődő nyomozóknak, hogy a Beszélő szerkesztőitől kapták a megrendelést.

Ha a III/III-asok tudták volna, hogy én vagyok a Beszélő nyomdásza, akkor bizonyára nem hagyják annyiban, hogy mint a Pilisi Parkerdőgazdaság kertésze csak békésen kaszálgatok a Nemzeti Bank visegrádi üdülőjében, amikor ők meg Kádár János évi rendes szabadságát készítik elő az üdülőben az üdülő nagyközönség legnagyobb megelégedésére valamikor '83 vagy '84 késő nyarán, kora őszén.

És ha tudták volna, hogy 1985. február 13-án kora délután éppen a Beszélő 12-es számát tekerjük Erzsivel Bogdányban, akkor nyilván ránktörik az ajtót, amikor kiszálltak a házunk elé egy kis elbeszélgetésre. De nem tudták. Így aztán elmenekíthettem az orruk elől a stencilgépet Iványi Gáborékhoz – úgy, ahogy azt még 1981-ben megbeszéltük az Eötvös utcában – és Erzsi is kipakoltathatta a lakást Lakatos Jancsival, miután már elmentek a hívatlan látogatók.

Ha követtek volna engem ezen a hideg, havas februári napon, akkor bizonyára nem hagyták volna, hogy miután biztonságba helyeztem a stencilgépet, Vörös Karcsihoz menjek és megkérjem arra, figyelmeztesse Illés Zolit: most egy ideig ne jöjjön Bogdányba, esetleg veszélyes lehet a dolog.

De nem tudták és nem követtek.

Hogy így áll a helyzet, abban én sohasem kételkedtem. Ezért különösen rosszul esett, amikor 1989 után különböző szinteken előadott elemzésekben, okfejtésekben terjedni kezdett az a közkeletű felfogás, hogy hát hiszen az egész demokratikus ellenzék Aczél György köpönyegéből bújt elő, a BM tudott mindenről, ha akarta volna, leállíthatta volna a szamizdatot, de nem akarta, és ez is azt bizonyítja, hogy az ő találmányuk volt az egész. Már fentebb megfogalmaztam ezzel kapcsolatos álláspontomat: a BM valószínűleg valóban úgy gondolta, hogy tud mindenről és meg is próbálta leállítani a szamizdatot. Részleges sikereket arattak is, például az Inconnu lebuktatásával csaknem félévvel sikerült késleltetniük a Beszélő 8-as megjelenését, amelynek nagy részével már elkészültünk, de amelyet végül Demszky Gábor nyomtatott ki újra, miközben mi már a 9-es számon dolgoztunk Bogdányban. A Rajk-butikot megszüntették, rengeteg elkészült kiadványt

koboztak el és semmisítettek meg, Nagy Jenőt teljesen elszigetelték és ellehetetlenítették, és miután a 12-es szám után mások vették át tőlünk a Beszélő nyomtatását, '85 és '89 között többször is lebukott a lap.

Nem is annyira magam, magunk miatt, hanem azért, hogy a kétkedőket meggyőzhessem kértem ki a rólam és a Beszélőről készült III/III-as jelentéseket 2000 őszén a Történeti Hivatalban. A dokumentumok persze hiányosak, rendszerezetlenek, bizonyára sokat valóban megsemmisítettek belőlük, illetve nem adtak át a Történeti Hivatalnak. Így is több száz oldal ügynöki jelentést néztem át. Ezek mind, közvetve vagy közvetlenül a fentebb megfogalmazott álláspontot támasztják alá. A rólam készült nyilvántartólapon az áll, hogy 1985. április 12-én vontak bizalmas nyomozás alá, ami azért igen megnyugtató, mert ekkor már *Márczi Kitti* érdi műtermében készítette a Beszélő 13-as számát a sikeresen elmenekített stencilgépen *Modor Ádám*, *Nagy Zsolt* és Kitti.

A „terhelő adatok felsorolása" rubrikába pedig ezt írták:

> *„Kapcsolatot tartott az ellenséges ellenzék egyes tagjaival, az elmúlt időszakban több alkalommal jelentek meg írásai különböző szamizdat kiadványokban."*

Majd, más típusú gépírással még ezt biggyesztették oda:

> *„1988. május 10-én kitelepült Angliába."*

Amiből az is kiderül, hogy még amikor bizalmas nyomozás alá vontak ezt akkor sem azért tették, mert a Beszélőt nyomtattam.[158]

De még ennél is sokatmondóbb – és megnyugtatóbb – a Pest megyei Rendőr-főkapitányság Állambiztonsági Szerve által 1985. április 23-án készített napi információs jelentés. Ez így szól:

> *„A Hírmondó 1. számában megjelent egy cikk Kötéltánc a határmezsgyén avagy az is bolond, aki dokumentumfilmes lesz Magyarországon? A cikk írója OROSZ ISTVÁN /Bp. 1950. 10. 25./, iskolai végzettsége egyetem, szakképzettsége középiskolai tanár, szellemi szabadfoglalkozású fordító, dunabogdányi lakos.*
> *A célszemélyt 1984. október 21-én a BM. III/III-4 osztály információja alapján Iskolás fn. előzetes ellenőrzés alá vontuk, mert a Beszélő 9-es számában Tervutasításos oktatásirányítás helyett korlátozott autonómiájú is-*

158 Kellemetlenkedni persze próbáltak. Lásd erről az *Elveszett Naplók* című írásomat *A szellem helyében.*

Pest megyei Rendőrfőkapitányság
Állambiztonsági Szerve

Szigorúan titkos
Különösen fontos

212-292/ 37/ 1985

Herczeg Miklós

Dr. Hellebrandt László

Jóváhagyom:

dr. Budai János r. ezredes
főkapitány áb. helyettese

Minősítés törölve
BM40-16/11-78/[illegible] sz. [illegible]
199[illegible] [illegible] nap

NAPI OPERATÍV INFORMÁCIÓS JELENTÉS
Budapest, 1985. április 23-án. /37/

Előzmény 24 számú információ

1./ ASZA 12.

Herczeg Miklós

A "Hírmondó" 1 számában megjelent egy cikk " Kötéltánc a határmesgyén avagy az is bolond, aki dokumentumfilmes lesz Magyarországon ?" A cikk írója OROSZ ISTVÁN / Bp.195o.1o.25./ iskolai végzettsége egyetem, szakképzettsége középiskolai tanár, szellemi szabadfoglalkozású fordító, dunabogdányi lakos.
A célszemélyt 1984. október 21-én a BM.III/III-4 osztály információja alapján "[illegible]" fn. előzetes ellenőrzés alá vontuk, mert a "Beszélő" [illegible]ban a "Tervutasításos oktatásirányítás helyett korlátozott autonómiájú iskolát " címmel cikket jelentetett meg. A tevékenység akadályozása érdekében az előzetes ellenőrzést megvelő [illegible] beszélgetés lefolytatásával terveztük végrehajtani. Tudomásunkra jutott azonban a "Hírmondó "-ban megjelentetett cikk. Az eddigi adataink alapján megállapítottuk, hogy kapcsolatban áll a radikális belső ellenzék egyes tagjaival, és az illegálisan készített és terjesztett ellenséges politikai tartalmú kiadványokban maga is publikál.

Intézkedés: " Fordító " fn. alatt bizalmas nyomozást kezdeményeztünk.

Kele Andrásné r. őrgy.

Készült: 3 pld.
Kapja: 1 pld. [illegible]
1 pld. III/I.[illegible]
1 pld. saját.

4.5/13/8/37/85

NOIY-Pest-37 1985. ápr. 23.

3

TÖRTÉNETI HIVATAL

kolát címmel cikket jelentetett meg. A tevékenység akadályozása érdekében az előzetes ellenőrzést nevelő jellegű beszélgetés lefolytatásával terveztük végrehajtani. Tudomásunkra jutott azonban a Hírmondóban megjelentetett cikk. Az eddigi adataink alapján megállapítottuk, hogy kapcsolatban áll a radikális belső ellenzék egyes tagjaival, és az illegálisan készített és terjesztett ellenséges politikai tartalmú kiadványokban maga is publikál.

Intézkedés: Fordító fn. alatt bizalmas nyomozást kezdeményeztünk."

Ebből a dokumentumból kiderül, hogy a BM malmai is lassan őröltek, s mire elszánták magukat arra, hogy „megneveljenek", máris kiderült számukra, hogy „nevelhetetlen" vagyok. Nem került tehát sor az általuk tervezett elbeszélgetésre, bár igen valószínű, hogy 1985. február 13-i kiszállásukat Bogdányba pusztán a Hírmondóban megjelent cikknek köszönhetem, ahogy azt mindig is gondoltam, gondoltuk.[159] Ám pechükre, meg tudtam lógni az orruk elől.

Azt tehát, amiben az Eötvös utcában megállapodtunk, maradéktalanul véghezvittük. És ez azt hiszem méltán tölthet el jóérzéssel mindannyiunkat. Elsősorban is Békés Erzsi, aki a kapcsolatot tartotta Bálinttal és akinek el kellett viselnie mindazt a frusztrációt és szentségelést, amit a sokszor kezelhetetlennek bizonyuló stencilgép váltott ki belőlem. Meg persze sok minden mást is. A szegénységet, az elszigeteltséget, a látszólagos perspektívátlanságot, a röghözkötöttséget. De jókedéllyel és szívósan viselte. Köszönet érte.

Azután Riba Anikó, aki az első évben még együtt lakott velünk, így az első négy szám előállításában tevőlegesen közreműködött, továbbá Fogarasi Verona és Illés Zoltán, illetve Marosi Judit és Modor Ádám, akik a későbbi számok összerakásában segédkeztek. Ennyien csináltuk a Beszélő első 12 számát. Az eredmény a Beszélő Összkiadás csaknem felét teszi ki. A 12 szám minden betűjét én gépeltem stencilbe – nem alkalmaztunk külső gépírónőt, Musikát, hiszen ez szükségtelenül megnövelte volna a lebukás kockázatát –, több mint húszezer – egyenként átlag 130–160 oldalas – példány minden oldalán ott az ujjlenyomatom (szerény számítások szerint is legalább háromszáz-ezer példányban) Erzsiével egyetemben, aki a selejtes lapokat válogatta. Valóban két kezünk munkája volt az eredmény.

59 Vö. *Beszélő Dunabogdányban*, Beszélő, 1993. július 10. és 17. Megjelent *A Westminster-modell* című kötetemben is. Budapest, Katalizátor Iroda, 1993. 233–242. o.

Ám sajnos úgy tűnik, nekünk és barátainknak hiába sikerült kívül kerülnünk a gyanakvás kultúráján a nyolcvanas években, a később megalakuló SZDSZ-t lassan mégis magába darálta ez a kultúra. És ebben a „hálózat", a „szerv" érdemei bizonyára túlbecsülhetetlenek.

V.

Epilógus helyett

A Fidesz-Magyar Polgári Párt vezetése az 1998-as hatalomra kerülés után úgy döntött, hogy konzervatív alapról igyekszik integrálni a magyar jobboldalt és ezért nem határolódik el egyértelműen a szélsőjobboldali nézetektől és azok képviselőitől. Ez a rendkívül sajnálatos döntés – ami számomra személyesen is súlyos csalódást okozott, hiszen igen sokáig bíztam abban például, hogy a *Heti Válasz* profilját sikerül klasszikus liberális irányba fordítani – vezetett végső soron a párt 2002-es bukásához. Az enyhén jobboldali, klasszikus liberalizmus tehát immár képviselet nélkül maradt Magyarországon: sem az SZDSZ, sem a Fidesz, sem az MDF nem tekinti többé ezt a hagyományt a magáénak. Ebből számomra az alábbiak következnek:

A MAGYAR LIBERÁLIS PÁRTRÓL[160]

Az alábbiakban három állítást szeretnék megfontolásra ajánlani azok számára, akik úgy gondolják, hogy a politizálás színvonala indokolatlanul alacsony, a közélet hangneme pedig fölöslegesen alpári és civilizálatlan Magyarországon.

1. A szó klasszikus, európai értelmében *magyar liberális párt nem létezik.*
2. Sokat lendítene a közállapotok kulturáltságán és ezáltal alapvetően jótékony befolyást tudna gyakorolni Magyarország európai úniós csatlakozásának konkrét hétköznapjaira, ha létezne Magyar Liberális Párt (MLP).
3. Nem látok olyan érvet, amely eleve, ab ovo, kizárná az MLP parlamentbe jutásának esélyeit, már amennyiben a párt időben megalakul, és képes lesz megismertetni programját, célkitűzéseit a választókkal.

Ad 1.

Jelenleg egyetlen olyan párt van a magyar politikai palettán, amelyik egyáltalán igényt formál arra, hogy liberálisnak tartsák, ez az SZDSZ. Erről a pártról azonban egyre többen gondolják azt, hogy még a baloldali liberális értékeket sem képes immár jó ideje hatékonyan megjeleníteni és valódi politikai alternatívát nyújtani a szocialista párti politizálás gyakorlatával szemben. Nem hogy a klasszikus liberalizmus enyhén jobboldali értékeit. Volt két olyan rövid periódus az SZDSZ történetében, amikor a választók joggal gon-

160 Ezt az írást, amely 2003 februárjában született, sem az *ÉS*, sem a *Magyar Hírlap* nem kívánta közölni. Végül a *Heti Válasz*ban jelent meg, 2003. március 7-én.

ılhatták azt, hogy az SZDSZ esetleg megpróbálkozik a jobboldali liberalizus képviseletével: a négy igenes népszavazást követő periódus, illetve az 94-es választásokat közvetlenül megelőző időszak. A pártban azonban induntalan a baloldali liberalizmus, illetve a szocialistákkal kötendő koalí-ó hívei kerekedtek felül, ennek eredményeképpen pedig a párt támogatottga egyfolytában csökken.

Az SZDSZ (volt és jelenlegi) vezető politikusai mindmáig nem hajlandók belátni, hogy súlyos politikai hiba volt:

a/ Tölgyessy Pétert kigolyózni az SZDSZ éléről, Tölgyessy ugyanis garanája lehetett volna a Fidesszel való kapcsolatok erősítésének, illetve a jobbolali liberalizmus megerősödésének az SZDSZ-en belül;

b/ eltúlozni a szélsőjobboldali veszélyt 1990 és 1994 között és a Charta tárogatásával visszaszocializálni a szocialistákat a hatalomba;

c/ belépni a Horn-kormányba, annak ellenére, hogy a szocialisták önállóan képesek lettek volna a biztonságos kormányzásra, és annak ellenére, hogy z SZDSZ egyik vezető politikusa ezt a lehetőséget még a két választási forduló között is nyilvános nyilatkozatokban zárta ki 1994 tavaszán; (néhány hét múlva *ugyanez* a politikus tagja lett Horn Gyula kormányának: a magyar választópolgárok rutinszerű becsapása nem Medgyessy Péterrel kezdődött);

d/ nem kilépni a Horn-kormányból a Tocsik-botrány, illetve a nagymarosi ízlépcső fölmelegített terve miatt;

e/ nem levonni az 1998-as választási vereség kínálkozó tanulságait és tobbra is kötni az SZDSZ-es ebet a szocialista karóhoz.

Ez a pálya törvényszerűen vezetett oda, hogy a 2002-es választásokon az ZDSZ nyíltan és határozottan a szocialisták segédcsapataként indult, és nár előre jelezte, hogy *mindennél* fontosabb számára a szocialisták hatalma segítése illetve a hatalomrakerülés. Ha az elmúlt tíz esztendőben szocialista irányítás alatt áll az SZDSZ, a párt akkor sem tudta volna hatékonyban képviselni a *szocialisták* érdekeit.

Ad 2.

Amikor idáig fajultak a dolgok az SZDSZ házatáján, akkor tettem javaslaot a Magyar Liberális Párt megalakítására a Beszélőben.[161] Most, hogy immár úgy tűnik rajtam kívül más(ok)nak is egyre jobban hiányzik a klasszikus, enyhén jobboldali liberalizmus pártszerű megjelenítése Magyarországon,[162] megkísérlem részletesebben kifejteni az MLP megalakításából fakadó előnyöket.

Több mint egy éve ezt írtam az MLP alapelveiről:

1. Az MLP a klasszikus szabadelvű értékek minél hatékonyabb és átütőbb képviseletét nem rendeli alá a kormányrakerülés pillanatnyi taktikai szempontjainak.

2. Az MLP a politikai szféra mindennapi gyakorlatára is érvényesnek tekinti az európai zsidó-keresztény civilizáció szabadelvű alapértékeit, azaz tiszteletben tartja az egyenlő emberi méltóság elvét az egyének közötti kapcsolatokban és minden erejével azon van, hogy ez a magatartás minél inkább teret hódítson a magyar politikai és mindennapi kultúrában.

3. Az MLP ezért különösen fontosnak tartja, hogy tagjai elsősorban is a civil társadalom helyi közösségeiben igyekezzenek minél hatékonyabban képviselni, érvényesíteni a klasszikus szabadelvű értékeket és gyakorlati politikai megoldásokat.

4. Az MLP a politikai kultúra színvonalának és a képviseleti demokrácia hitelének növelése érdekében javasolja a választói rendszer módosítását úgy, hogy a Parlamentbe ne kerülhessenek be olyan politikusok, akik az ország valamelyik választókerületében nem indultak el a képviselői hely megszerzéséért.

Ez utóbbi pont kifejtést igényel. Meggyőződésem, hogy a magyar politikai kultúra elalpáriasodása és korrumpálódása jórészt annak köszönhető, hogy az országos politikai képviselet – a megyei és országos pártlistáknak köszönhetően – káros mértékben elszakadt a helyi szinttől. Igen sok olyan „képviselő" ül a magyar parlamentben, akik nem a választókat, hanem pártjukat képviselik, s ezért kizárólag pártjuknak tartoznak lojalitással. Könnyen belátható, hogy ez a legrosszabb fajta politikai karrierizmus melegágya, hiszen a jövendő „képviselőnek" elég pártja hatalmasainak szája íze szerint viselkednie ahhoz, hogy fölkerüljön valamelyik pártlistára. Holott a valódi képviseleti demokrácia lényege a választók képviselete. A Westminsterben csakis olyan képviselők ülnek, akiknek sikerült helyi szinten elfogadtatni – nem csupán pártjuk politikáját, de azt a személyes módot is, ahogyan ezt a politikát az adott jelölt képviseli. Nem „általában" élvezik a „liberális" vagy „konzervatív" szavazók bizalmát, hanem konkrét, hús-vér liberálisok és konzervatívok helyi ítélete elé kell kiállniuk és azon megmérődniük. Végső soron mindenütt a helyi közösség, a helyi civil társadalom ítélete a döntő. És

161 *Uram, a krumpliszsákért jöttem!* 2001. december.

162 Seres László: *Zárójelben – avagy hol marad a Magyar Liberális Párt?* – ÉS, 2002. jan. 24.

it jól ismernek egy helyi közösségben, annak sokkal nehezebb hiteltelen, ırrupt, méltatlan viselkedéssel bekerülnie a brit parlament alsóházába. helyi közösségek mérséklő, visszafogó és mértékadó szerepe hiányzik inte teljesen a magyar politikai kultúrából. A Magyar Liberális Pártnak – ı létezne – a helyi közösségeknek ezt a jellegét kellene erősítenie és erre :llene támaszkodnia.[163]

Ilyen módon a párt tagjainak gyakorlati módon sikerülne napról-napra egerősíteniük azokat a klasszikus európai liberális értékeket, amelyeket a jlett nyugati demokráciákban általában és többnyire magától értetődőnek kintenek. És véleményem szerint ez az igazi kulcskérdése a magyar politiai fejlődésnek: hogy létrejönnek-e benne szerves módon azok az értékek, melyek az országot a *grassroot* szintjén kapcsolják Európához. Ezen kellene olgoznia az MLP-nek.

Ha már tíz éve létezne ilyen párt Magyarországon, és hangját folyamatoın lehetne hallani a parlamentben és a helyi politikában egyaránt, akkor agy valószínűséggel az erkölcs és politika viszonyát taglaló jelenlegi áldatın vita is egészen más szinten, más keretek között zajlana. Mást tekintenéek magától értetődőnek a vitázó felek, ha egyáltalán vitára kerülne a sor. Magától értetődőnek vennék például, hogy a választási kampányok során negfogalmazott politikai ígéretek számon kérhetőek, s ha közülük túl sokat ıem teljesít egy adott párt, akkor az politikai *és* erkölcsi értelemben egyaránt lfogadhatatlan, s ennek megvannak a maga gyakorlati következményei az dott pártra és egyes politikusaira nézvést.

Magától értetődőnek vennék, hogy az előző – alapvetően *diktatórikus, otali-tariánus* – kádári rendszer meghatározó politikai, közéleti szereplői egy ızonyos ideig nem vehetnek részt egy *liberális demokrácia* arculatának megıatározásában, politikai, közéleti képviseletében. Nem azért, mintha az MLP tagadná annak az individuális lehetőségét, hogy valakinek a világnézete, meggyőződése, beállítódása radikálisan megváltozzék, hanem azért, mert ı közjó szempontjából sokkal jobb, ha az egészen újat új emberek képviselik, ıem pedig olyanok, akik túlságosan is elkötelezték magukat a múltban. Mert a *képviselet* legitimációt jelent, ha a képviseletet a múlt emberei gyakorolják, akkor az óhatatlanul a múlt egyfajta legitimációját is jelenti. Ahol magától értetődőnek tekintenék s elvárnák, hogy az a politikus, akit a bírói hatalom legfőbb szerve, az Alkotmánybíróság lemondásra szólít föl, az le is mond (sic!).

163 *Beszélő*, 2001. december.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED

Medgyessy Péter szigorúan ellenőrzött múltjával nem az a legfőbb baj, hogy elhallgatta azt a választók elől, bár ez sem volt szerencsés dolog. Hanem az, hogy miniszterelnökként óhatatlanul ezt a múltat *is* legitimálja. Mint ahogy persze Horn Gyula miniszterelnökségével még sokkal inkább ez volt az alapvető politikai *és* erkölcsi probléma. Az MLP, ha létezik, mindvégig határozottan követelte volna, hogy a kádárizmus alatt az emberi jogok ellen folyamatosan elkövetett bűnök elkövetői illetve az áldozatok között törvényben meghatározott különbség tétessék, az áldozatokat rehabilitálják, az elkövetők felelősségét pedig állapítsák meg. Hogy ez mindmáig alig vagy csak részlegesen történt meg, az a fiatal Magyar Köztársaság egyik legnagyobb szégyene.

Ha az MLP már tíz éve létezik, akkor talán mára már az is magától értetődő lenne a magyar közgondolkodásban, hogy az a párt, amelyiknek még mindig egyik legbefolyásosabb figurája az '56-os forradalom leverésében aktív szerepet játszó Horn Gyula, 1996. október 23-án *sem* politikailag, *sem* erkölcsileg nincs abban a helyzetben, hogy az áldozatokkal *együtt* rója le kegyeletét a forradalom halottainak sírjánál. Ehhez előzőleg ki kellene zárnia soraiból mindazokat, akik az úgynevezett – és több, mint harminc éven keresztül *így* nevezett – ellenforradalom leverésében bármilyen szerepet játszottak, és egyáltalán: radikálisan szakítania kellene kádárista múltjával.

Nos, éppen ez az a lépés, amire az MSZP immár több, mint egy évtizede nem hajlandó/nem képes, és ezt tűri el/nézi el neki szövetségese, az SZDSZ. És mindaddig, amíg ez a lépés – a kádárizmussal történő, valódi, radikális szakítás – meg nem történik, addig a szocialista párt egyszerűen *nem tud a liberális magyar demokrácia garanciája lenni.*

Ezért alapvetően elhibázott volt az SZDSZ-szimpatizáns értelmiségiek azon érvelése a 2002-es választások előtt – s ezt az álláspontot legnagyobb erővel éppen Kis János fejtette ki –, hogy még a nem-szocialista érzelmű választóknak is a szocialistákra kell szavazniuk, mert csak így menthető meg a demokrácia. Azóta kiderült: a szocialisták, ha valaminek, akkor egyáltalán nem a demokráciának, hanem a kádárista folytonosságnak a garanciái.

Én úgy értelmezem Kis János és Hack Péter kilépését az SZDSZ-ből, mint annak beismerését, hogy az SZDSZ képtelen garanciálisan működni. Mert persze az SZDSZ szlogenjében is a garancia szerepel, de minek is a garanciája? Úgy vélem annak garanciája, hogy a szocialista pártot rákényszerítik arra, hogy a demokrácia garanciája legyen. Az eredeti elképzelések szerint az SZDSZ lett volna a demokrácia garanciájának garanciája. Hab a tortán.

A tényleges helyzet viszont az, hogy Magyarországon pillanatnyilag politi-
i garanciája csak annak van, amit külső politikai erők kényszerítenek rá az
szágra. Belül, saját erőforrásokból csak a marakodásnak van garanciája. Az
szont mindennél biztosabb. *Erre* mérget vehet, aki magyar.
Az MLP viszont terepet biztosíthatna azoknak, akik nem a marakodás di-
enziójában szeretnék szemlélni a magyar politikai és közéletet, akik tehát
politizálást elsősorban *nem* megélhetési kérdésnek tekintik. A fiatal magyar
mokrácia egyik rákfenéje, hogy túl sok benne a megélhetési politikus.
De ezzel már áttértem harmadik állításomhoz.

Ad 3.

Kis János erkölcsi minimumot firtató írásában[164] van egy igen fontos pasz-
us, aminek eddig a vita résztvevői egyáltalán nem tulajdonítottak figyel-
et. Idézem:

Az a számlálhatatlanul sok ember, aki a Kádár-rezsim évtizedeiben tudatosan legállt a legalsó előmeneteli szinteken, hogy a karrierrel járó, erkölcsileg kétes helyzeteket elkerülje, nem volt ellenálló. De az sem állítható, hogy ugyanúgy együttműködött volna, mint azok, akik a karriert választották, a vele járó csúf vagy még csúfabb alkukkal együtt.

A Magyar Liberális Párt tagsága alapvetően ebből a csoportból tevődhet
ssze, pontosabban ennek a csoportnak azon tagjaiból, akiknek mind a Fi-
esz jobboldalisága, mind pedig az SZDSZ baloldalisága túl sok, akiknek
legük van a szocialisták immár több mint félévszázados uralmából, de akik
jobboldali, MIÉP-es radikalizmust és a nemzeti érzelmű etatizmust leg-
lább ugyanennyire rühellik. Illetve az ő gyerekeikből. Akiknek ez a család-
i hagyományuk. Továbbá azokból, akik a kétezer éves zsidó-keresztény ci-
ilizációnak a nyugati liberális demokráciákban kikristályosodott értékeit
öbbre becsülik minden helyi sütetű, provinciális, a szükségből kényszere-
en erényt kovácsoló, szükségképpen a megalkuvás, a korrupció, a kurvaság
tátus quóját képviselő, ön-megideologizáló és önfelmentő nézetrendsze-
eknél. Továbbá azokból, akik 1956-ot soha nem tekintették ellenforrada-
omnak, akik mindig úgy gondolták, hogy a huszadik századi magyar tör-
énelem legeurópaibb eseménye zajlott '56 októberének utolsó napjaiban,
mikor egy röpke hétre a *magyar értékek* szinkronba kerültek az *európai* ér-
ékekkel.

64 Kis János: *Az erkölcsi minimum* – ÉS, 2002. december 20.

Azokból, akik azt szeretnék, hogy minél több sajátosan magyar érték kerüljön szinkronba az európai értékekkel.

Abban bízom, hogy mindösszesen meghaladhatjuk az öt százalékos parlamenti bekerülési küszöböt. Úgy vélem ugyanis, hogy egyre többünknek van elege a szélsőséges kétpártiságból.

Mindenesetre, amíg a Magyar Liberális Párt mint választható alternatíva nem konstituálja magát a magyar választók számára, addig semmiképpen nem derülhet ki: hányan vagyunk már végképp torkig a liberális értékek nyomorúságos magyar kváziasításával, eltékozlásával.

Szentendre, 2001–2003

Névmutató

zél György 28, 41, 189
rián Lóránt 93
rián Beáta 93
manov, Csingiz 35
mási Miklós 31, 39
mond, Gabriel 147, 148
gyalosi Gergely 29, 43, 105, 166, 179, 180, 181
ter, David 146
any János 53
kári János 24
isztotelész 23, 60
csó Béla 29, 43, 180, 181
htyin, Mihail 23, 29, 39, 60
lczó András 33
rber, Benjamin 153
rna Imre 116
uer Tamás 100
ába Iván 42
árdos Zoltán 171
ártfai László 171
ence György 29, 84, 120
ene Ferenc 9, 11
ertha Zoltán 36
evilacqua, Piero 154
ékés Erzsébet 24, 26, 48, 105, 181, 185, 192
éres József 33, 34, 35, 56, 57
ibó István 42, 47, 97, 107, 130, 131
jelkin, Fjodor 53
ojtár Endre 41, 42
öll, Heinrich 35, 43, 54
raun Soma 12, 20
ruck András 110
rueghel, Peter 31, 32
ucz Hunor 34
Campanale, David 77, 79
Carey, John 86
Chomsky, Noam 86
Coleman, James 156
Czigány Lóránt 68
Csalog Zsolt 76
Cser Gábor 167
Csetneki Gábor 24, 34
Csizmadia Ervin 115, 120, 122, 124, 125, 128, 130, 131, 136, 137, 140
Csurka István 92
Dahl, Robert 147
Dalos György 121
Dániel Ferenc 41, 42, 70, 88
Dárdai Zsuzsa 104
Debreczeni József 36
Demszky Gábor 69, 104, 120, 188, 189
Donáth Ferenc 131
Douglas, Kirk 186
Dubcek, Alexander 137
Dugonics Titusz 186
Eckstein, Harry 146
Elek István 36
Eörsi István 122
Eötvös József 102
Evans, Kati
Farkas Mihály 53
Farkas Vladimir 82, 83
Fawcett, Farrah 186
Fejér Gábor 171
Fekete Éva 96
Fekete Sándor 41
Fencsik Flóra 100
Fiala János 107
Fodor Géza 118
Fogarasi Verona 48, 49, 192
Forman, Milos 86
Földes László 22, 26, 35, 36
France, Anatole 16
Galló Béla 110
Gambetta, Diego 154, 157
Gandhi, Mahatma 136
Garaudy, Roger 22
Gazdag Gyula 24
Gazsó L. Ferenc 110
Gábor Miklósné 171
Ginsborg, Paul 154
Göncz Árpád 73, 74, 86
Gramsci, Antonio 22
Grósz Károly 67
Grünewald 36
Gulyás János és Gyula 41, 66
Gyurgyák János 81
Gyűrei Vera 167
Hajdú János 97
Haraszti László, dr. 167
Haraszti Miklós 26, 115, 121, 188
Havas Fanny 95, 98
Havas Gábor, F. 94, 98, 99
Havel, Václav 137, 138, 140
Háber Judit 57
Hegedűs András 66
Hegedűs B. András 68, 74, 95, 98, 107
Hegel, Georg Friedrich 23, 26, 28, 60, 105
Heidegger, Martin 42, 43, 44, 60, 62, 85, 88, 89, 179
Heller Ágnes 36, 89, 105
Herceg Miklós 171
Hernádi Gyula 17
Hobbes, Thomas 147, 151, 159
Hodosán Róza 69
Horn Gyula 98, 198, 201
Horthy Miklós 99
Horváth Ferenc 176, 177
Horváth Iván 41
Horváth Péter 167
Husserl, Edmund 44
Huszár Tibor 28, 28
Husszein, Szaddam 142
Ilia Mihály 76
Illés Zoltán 40, 47, 48, 49, 57, 186, 188, 189, 192
Illyés Gyula 16
Iványi Gábor 48, 185, 186, 189
Jancsó Miklós 17, 20, 21
Jászi Oszkár 107
Jeles András 41
Jókai Mór 102
József Attila 16
Kant, Immanuel 26, 60
Karátson Gábor 36
Kardos András 29, 39, 43, 44, 88, 88, 89, 92, 105, 180, 181
Kardos Péter 180
Karsai László 36
Kassák Lajos 16
Kádár János 46, 50, 60, 62, 84, 85, 86, 97, 99, 102, 122, 130, 162, 189
Károlyi Mihály 107
Kása Lajos 21
Kemény István 54, 121, 122, 123, 127
Kemény Zsigmond 102
Kende Péter 121
Kenedi János 38, 116
Kepes András 27
Keverschán Sándor 171
King, Martin Luther 136
Kis János 29, 40, 42, 49, 59, 62, 67, 87, 94, 95, 98, 103, 116, 120, 124, 125, 138, 185, 187, 202
Kiss Ilona 94, 103, 104, 105
Klauber Mária 24
Klee, Paul 37, 62
Koestler, Arthur 44
Koltai Róbert 95, 96
Komlós János 28, 29
Konrád György 22, 36, 38, 76
Konrád Júlia 21
Kornis Mihály 116, 122
Kósa Ferenc 33, 34, 35, 56, 57
Kossuth Lajos 102
Kovács Péter 171
Kovács Sándor 36, 38, 40, 41, 47, 185, 186
Kovács Zoltán 110
Kovács Zsuzsa 36, 111
Kozák Gyula 68
Könczöl Csaba 23, 29, 39, 88, 180
Kőnig Tamás 40, 46
Kőszeg Ferenc 94, 95, 96, 98, 99, 100, 167, 181, 188
Krassó György 15, 72, 115, 122
Kundera, Milan 66, 78
Lakatos János 48, 189
Láng László 24
Lányi András 41, 42
Latinovits Zoltán 29

Lipset, Seymour 147
Litván György 107
Lengyel Nagy Anna 104
Lenin, Vlagyimir 87
Locke, David 147
Lotman, Jurij 39
Lőrincze Lajos 86
Lukács György 22, 23, 27, 29, 30, 39, 44, 45, 53, 88, 89, 121, 123

Machiavelli, Nicolo 147, 150
Macht Ilona 24
Magyar Bálint 29, 38, 39, 40, 42, 48, 49, 62, 98, 105, 111, 167, 185, 186
Majszter Márton 167
Makovecz Imre 46
Mann, Thomas 16
Marcuse, Herbert 22
Margócsy István 24
Marosi Judit 192
Marton Éva 167
Marx, Karl 22, 23, 36, 87, 123, 135
Márczi Kitti 49, 190
Medgyessy Péter 201
Merkl Péter 171
Mészáros Vilma, B. 26, 35
Mészöly Miklós 76
Michnik, Adam 124, 137, 138
Miklóssy Endre 187, 188, 188
Mikszáth Kálmán 102
Milosevics, Szlobodan 142
Miszlivetz Ferenc 181
Modor Ádám 33, 48, 49, 57, 58, 94, 190, 192
Molnár Ilona 24
Nagy András 127, 188
Nagy Bálint 185, 188
Nagy Imre 10, 66, 90, 107, 122, 123, 162
Nagy Jenő 58, 188, 190
Nagy Zsolt 49, 190
Nádas Péter 52, 76, 117, 119
Nemenyi László 94, 95
Németh G. Béla 26
Németh Zsolt 77, 98
North, Douglas 160
Orbán Viktor 77, 80, 90, 98
Orosz Ágnes 59
Orosz Imre 11
Orosz István 105, 181, 182, 184, 190
Orosz István, id. 15
Patocka, Jan 136
Pál András, dr. 167
Pál Erna 31
Pándi Pál 28
Pálffy György 50
Pátkai Róbert 80
Petrovszki György 171
Péchy Blanka 86
Péter Gábor 52, 53
Platón 23, 26, 60, 147
Pless Judit 166
Pontifex, James 94
Pontifex Zsuzsa 94
Poros András 24, 38
Putnam, Robert 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 160, 161

Radnóti Miklós 16
Radnóti Sándor 29, 94
Rajk László 50, 51, 53
Rácz Péter Zoltán 171
Rákosi Mátyás 121, 162
Ránki Júlia 104, 107
Reményi József Tamás 39, 75
Rényi Péter 28, 88
Riba Anikó 36, 185, 192
Riba Piros 185
Rozsnyai István 17
Rudas Klára 83
Sárai István 171
Sárközi Mátyás 54, 71
Schabert Gábor (Torday Vilmos) 71, 80
Schiffer Pál 27
Schöpflin György 54
Schöpflin Gyula 54
Schöpflin Katalin 54
Sebestyén Márta 78

Seres Tibor 96
Siklós István 54, 58, 61, 65, 69, 71, 72
Sklovszkij, Jurij 39
Sncé Péter 88
Solt Ottília 94, 99, 100, 127, 188
Somlai Tibor 167
Somogyi Ferenc 99
Soros György 50
Spiró György 117
Sulyok Miklós 116
Staub Valéria 179, 181
Strawson, Peter 111
Szabó Éva 167
Szabó Károly 171
Szabó Miklós 41, 97, 123, 127
Szabó Zoltán 51, 60, 73, 101
Szájer József 77, 98
Szále László 110
Szász Béla 13,15, 35, 44, 50, 51, 52, 53, 57, 66, 67, 68, 74, 80, 81, 88, 107, 119
Szász György 50
Szegedi Árpádné 171
Szelényi Iván 22, 38, 76, 81
Szent-Iványi István 98, 99
Szepesi Imre 171
Széchenyi, István 102
Székely György 25
Szilágyi Sándor 53
Szilárd Léna 39
Szolzsenyicin, Alexander 26, 168
Szőcs Géza 76
Szűcs Ernő 52
Szűcs Gábor 96
Tallár Ferenc 24
Tamás Gáspár Miklós 41, 99, 100, 101, 102, 103, 121, 122
Tarkovszkij, Andrej 31, 32, 80
Tellér Gyula 95, 99, 100
Thoreau, Henry 54, 139
Tiszai Klára 54
Tocqueville, Alexis de 147, 148, 160
Tolsztoj, Lev 16
Torday Vilmos (Schabert Gábor) 71
Tölgyessy Péter 92, 93, 95, 100, 141
Vajda Mihály 29, 36, 42, 44, 49, 84, 87, 88, 98, 179, 180, 181, 185
Vági Gábor 41
Vágvölgyi B. András 67, 82, 84
Várady Szabolcs 116
Verba, Sidney 147, 148
Vig Monika 84
Vitézy László 41
Vörös T. Károly 95, 189
Vörösmarty Mihály 102
Wessely Anna 24
Zoltai Dénes 23, 26, 30, 31
Zsille Zoltán 118, 138
Zsirmunszkij, Viktor 39

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 4.

A 174891

mi hontalanságnál nincs elveszettebb állapot.
ra a szekularizált vallásos értékeknek az angol
napi életből és magatartásformákból sugárzó
k köszönhettem, hogy fizikai hontalanságomnak
az éveiben sem éreztem magam szellemi hontalannak,
enséggel, mintha szellemi hazámat leltem volna meg
ritanniában...

0 Ft

Orosz István DOKUMENTUMTÖRTÉNET

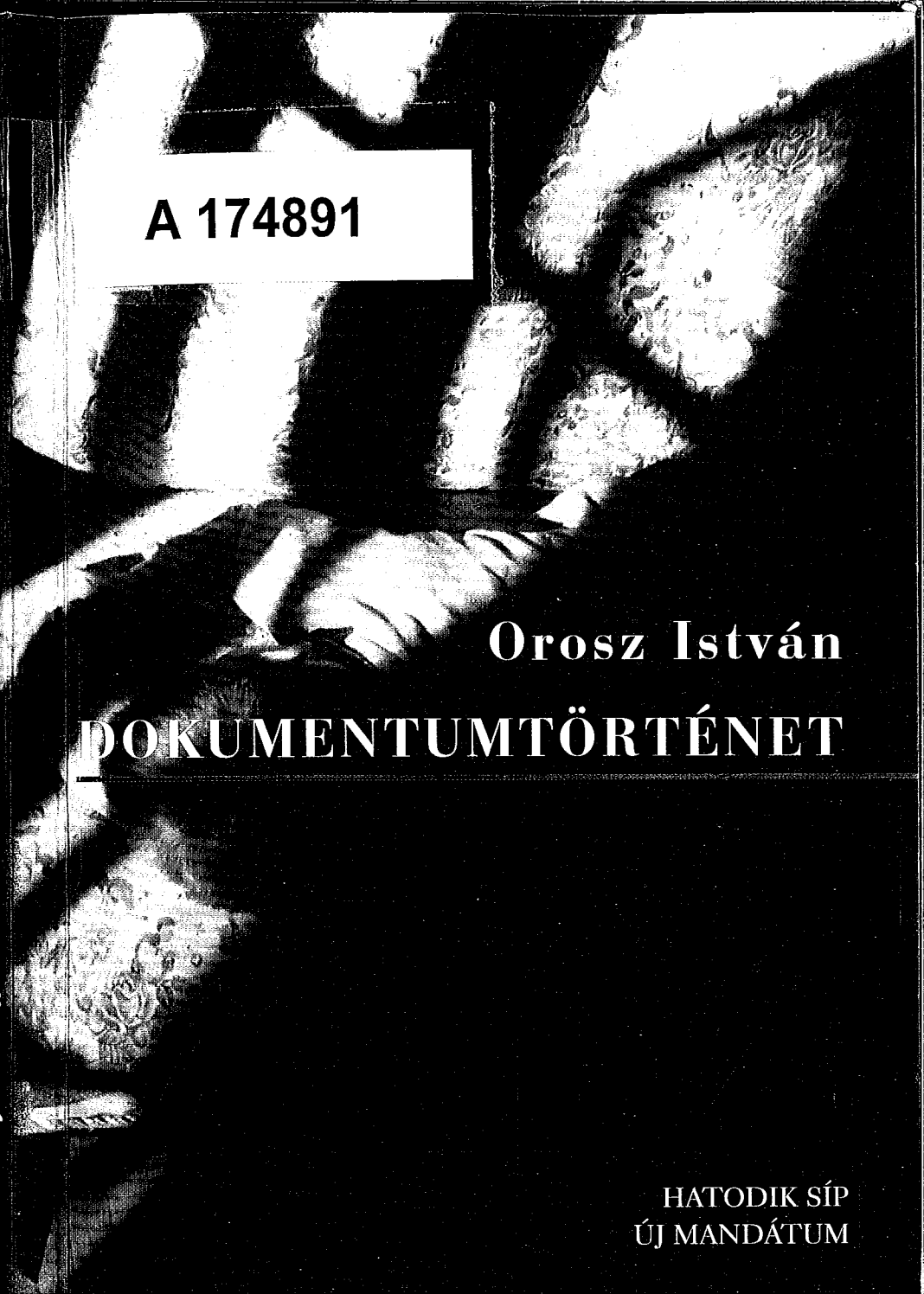

A 174891

Orosz István

DOKUMENTUMTÖRTÉNET

HATODIK SÍP
ÚJ MANDÁTUM